

विकास VIKAS

A Journal of Development

वर्ष ४१ - अंक १ - २०८१ पौष

Vol 41 - No. 1 - Jan. 2025

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग
सिंहदरबार, काठमाडौं

ISSN : 3021-9140 (Print)

विकास VIKAS

A Journal of Development

वर्ष ४१ - अंक १ - २०८१ पौष

Vol. 41 - No. 1 - Jan. 2025

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाडौं

विकास VIKAS

A Journal of Development

ISSN : 3021-9140 (Print)

© राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

प्रकाशन प्रति : २०० ।

सल्लाहकारहरू

प्रा.डा. शिवराज अधिकारी
प्रा.डा. आर. पी. बिच्छा
डा. रमेश प्रसाद सिंह
डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ
श्री गीताकुमारी पौडेल अधिकारी
डा. जयबहादुर टण्डन
श्री गंगादत्त अवस्थी

सम्पादक मण्डल

अध्यक्ष
मधुकुमार मरासिनी

सदस्यहरू

राजेश गौतम
यज्ञराज कोइराला
अनुनय बाँस्तोला

सदस्य-सचिव

लक्ष्मीकुमार वि.क.

भाषा सम्पादन

भइन्द्रप्रसाद गुरागाई

कम्प्युटर संयोजन

योगेश थापा

प्रकाशक

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाण्डौ

Email : vikas@npc.gov.np

Web : www.npc.gov.np

सम्पादकीय

योजनाबद्ध विकासको हालसम्मका प्रयासको क्रममा सीमित स्रोत साधनबीच गरिएका प्रयासबाट आर्थिक, सामाजिक र पूर्वाधार विकासको क्षेत्रमा केही महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएका छन् । यद्यपि, आम नागरिकको अपेक्षा, विकासका आवश्यकता, तथा उपलब्ध सम्भावनाको तुलनामा हामीले हासिल गरेका उपलब्धि पर्याप्त नरहेको देखिन्छ । नेपाललाई सन् २०२६ मा विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्दै क्रमशः मध्यम आय भएको मुलुकमा पुऱ्याउन, सन् २०३० सम्ममा दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न, आवधिक सोह्रौँ योजनाको लक्ष्यअनुसार गरिवी न्यूनीकरण, समन्यायिक विकास र समतामूलक समाजको निर्माणका क्षेत्रमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्नका लागि पनि विकासका परम्परागत अभ्यासलाई परिवर्तन गरी नयाँ दिशा प्रदान गर्नु जरूरी रहेको छ । समग्र विकास व्यवस्थापनमा नवप्रवर्तन र सिर्जनशीलताको आन्तरिकीकरण गर्न यस क्षेत्रमा गरिएका अध्ययन अनुसन्धान, प्राज्ञिक बहस र स्वतन्त्र चिन्तनको महत्वपूर्ण भूमिका रहने कुरा हामीले महशुस गर्दैआएका छौँ ।

यसै सन्दर्भमा आर्थिक योजना, विकास व्यवस्थापनका विविध पक्षहरूलाई समेटेर राष्ट्रिय योजना आयोगले “विकास” पत्रिका नियमित प्रकाशन गर्दै आएको कुरा यहाँहरूमा विदीतै छ । विकास पत्रिकामा आर्थिक योजना, सामाजिक विकास, भौतिक पूर्वाधार तथा विकास आयोजनाहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन मूल्याङ्कन लगायत अन्य विविध समसामयिक विषयका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको सम्बन्धमा लेखिएका रचनाहरू प्रकाशन गर्ने गरिएको छ । रचना छनौट गर्दा विषयवस्तुको सान्दर्भिकता साथै अनुसन्धानमूलक, विचारप्रधान र मौलिक रचनाहरूलाई प्राथमिकता दिने गरिएको छ ।

अन्तमा, यस अङ्कमा आफ्ना अमूल्य लेख रचनाहरू उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनु हुने विद्वान लेखकहरूलाई सम्पादक मण्डल हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ । साथै आगामी अङ्कहरूमा पनि योजना र विकासका विविध पक्षलाई सम्बोधन गर्ने किसिमका लेखरचनाहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुनेछ भन्ने अपेक्षा गरेका छौँ ।

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनामा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी हन् । यस सम्बन्धमा लेखक स्वयम् जिम्मेवार हुनुहुनेछ । लेख रचनाहरूमा व्यक्त विचारले यस आयोगको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने र यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय योजना आयोग तथा सम्पादक मण्डल जवाफदेही नहुने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ ।

-सम्पादक मण्डल

विषय-सूची

क्र.सं.	शिर्षक	लेखक	पेज नं.
१.	नेपालमा गरिबीको अवस्था र निवारणको कार्यदिशा	डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ	१
२.	विकास ब्यवस्थापनका विविध आयामहरु	डा. दामोदर रेग्मी	१५
३.	अनुगमन मूल्याङ्कनका चुनौती र सुधारका सम्भावना	गोकुल खडका	३२
४.	प्रविधि तथा नवप्रवर्तनको उपयोग र पूर्वाधार क्षेत्रमा सम्भावनाको खोजी	मुनका न्यौपाने	४७
५.	विकास प्रक्रियामा स्थानीय तहको भूमिका र वर्तमान अवस्था	कृष्णमणि पराजुली	५९
६.	नेपालमा आयोजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको आवश्यकता तथा महत्व, समस्या र सुझाव	गम्भीरबहादुर हाडा	६८
७.	नेपालको दिगो विकास लक्ष्यको उपलब्धि, चुनौती र अवसरहरुको विश्लेषण	डा. उत्तम खनाल	८४
८.	Why our Investment and Trade Policies are not working well?	Chhabindra Parajuli	97
9.	Financial Inclusion Building Strategy in Nepal	Dr. Bharat Ram Dhungana	107
10.	Nepal's Climate Change Agenda: A Political Economy Analysis of National Policies and Global Commitments	Giri Panthi, Ph.D	123
11.	An integration Model of Information Communication and Technology (ICT) in Development Management cycle of Nepal	Pushpa Ghimire Er. Anupam Paudel	135
12.	Prosperity and Governance: Enquiring through the Prospective of Development Plans	Chakra Pani Acharya	149
13.	Implementing Early Warning Systems and GIS-Based Hazard Mapping for Disaster Preparedness on Highways in Nepal	Subigya Dhungana, Rohan Raj Poudel	165

नेपालमा गरिबीको अवस्था र निवारणको कार्यदिशा

डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ*

कार्यकारी सारांश

नेपालमा निरपेक्ष गरिबी घट्टै गए पनि अझै उच्च रहेको छ। गरिबी मापनका विधिहरूबाट निकालिएका सूचकहरूले यही देखाउँछ। गरिबी सम्बन्धी सिद्धान्तहरूले गरिबीका थुप्रै कारणहरू देखाउँछन्। नेपालमा गरिबी घटाउनको लागि विगतमा गरिएका प्रयासहरूबाट आंशिक सफलता प्राप्त भएको छ। छोटो समयमा रणनीतिक ढङ्गले गरिबी निर्मूल गर्न सकिने उदाहरण चीनले प्रस्तुत गरेको सन्दर्भमा नेपालले पनि सिक्न सक्छ। विगतका प्रयासहरू र अन्य देशका अनुभवलाई मध्यनजर राख्दै नेपालले रणनीतिक रूपमा गरिबी निर्मूल गर्ने अबको कार्यदिशा अवलम्बन गर्न सक्छ।

शब्दकुञ्जी: गरिबी, नेपाल, गरिबी मापनका विधिहरू, कार्यदिशा।

१. विषय प्रवेश

देशभित्र गरिबहरू रहेसम्म आर्थिक समृद्धि भएको मान्न सकिन्न। सामान्य रूपमा गरिब भन्नाले ती मानिसहरू वा परिवारहरू हुन्, जसले जीवन निर्वाहको लागि आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्न सक्दैनन्। न्यूनतम रूपमा हेर्दा गाँस, बास र कपासको अभाव भएको अवस्थालाई गरिबी भन्न सकिन्छ। तर, गरिबीलाई बुझ्ने विभिन्न पाटोहरू हुन्छन्, यसलाई विभिन्न ढङ्गले बुझ्ने र मापन गर्ने गरिन्छ। गरिबीलाई जीवन निर्वाहको लागि चाहिने न्यूनतम आम्दानीको अभाव र आर्थिक उपार्जन गर्न सक्ने क्षमतादेखि बहुपक्षीय मानव विकासको दृष्टिकोणले पनि हेर्ने गरिन्छ। गरिबी दुई प्रकारका हुन्छन्: निरपेक्ष र सापेक्ष गरिबी। दोस्रो खालको गरिबी विकसित देशहरूमा पनि पाइन्छ भने निरपेक्ष गरिबी विकासशील देशहरूमा बढी हुने गर्दछ। गरिबी व्यक्तिगत समस्याका अतिरिक्त सामाजिक समस्या पनि हो। गरिबी निवारणको लागि विश्वमा धेरै उपायहरू अवलम्बन गरेर केही सफलता हासिल भए पनि अझै पनि ठूलो सङ्ख्यामा मानिसहरू गरिब छन्। नेपालमा पनि निरपेक्ष गरिबीको दर घटे पनि अझै यसको हिस्सा ठूलै रहेको छ। यस परिप्रेक्ष्यमा गरिबी मापनका विधि, नेपालको पछिल्लो गरिबीको स्थिति, यसका लागि भएका प्रयास, गरिबीसँग जोडिएको सिद्धान्त र गरिबी निवारणको लागि अबको कार्यदिशाको सन्दर्भमा यो लेख केन्द्रित रहेको छ।

२. गरिबी मापन विधि

गरिबी मापनका विभिन्न उपायहरू छन्। गरिबीलाई विभिन्न दृष्टिकोण र पक्षबाट हेर्न थालिएको छ, सो अनुरूप मापन पनि गर्ने गरिएको छ। सुरुमा गरिबीलाई आम्दानीको अभावबाट हेर्ने गरिन्थ्यो भने

* सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग।

अहिले अन्य विभिन्न पक्षबाट हेर्न थालिएको छ। बृहत् रूपमा हेर्दा मानिसहरूको जीवनस्तरमा आउने सुधारबाट मात्र वास्तविक गरिबी हट्न सक्ने ठानिन्छ। गरिबी कसलाई मात्रै भने सन्दर्भमा पनि विभिन्न विचारहरू रहेका छन्। गरिबी मापनका लागि प्रचलनमा रहेका मुख्य गरेर चार विधिहरूको चर्चा यहाँ गरिएको छ।

निरपेक्ष गरिबीको रेखा

निरपेक्ष गरिबीको रेखाले न्यूनतम गाँस, बास कपासका लागि चाहिने न्यूनतम आम्दानीको मापदण्ड बनाएर त्यो आम्दानीभन्दा कम आय रहेका जनसङ्ख्याको हिस्सा अनुमान गर्दछ। निरपेक्ष गरिबी रेखाले न्यूनतम बाँच्ने आधारलाई इङ्गित गर्दछ। यसभन्दा तल आय रहेका जनसङ्ख्याहरूलाई निरपेक्ष गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या भनेर भनिन्छ। यो सबैभन्दा पहिलादेखि धेरै प्रयोग भएको विधि हो र बुझ्न पनि सहज छ। निरपेक्ष गरिबीको रेखा मापन गर्ने आम्दानीको तह भने समय र देश अनुसार फरक फरक हुन्छ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आर्थिक वर्ष २०६६/६७ मा गरेको तेस्रो जीवनस्तर सर्वेक्षणले नेपालको निरपेक्ष गरिबी रेखा प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष रु. १९२३१।- निर्धारण गरेको थियो। यो रकम आधारभूत आवश्यकताको लागतको आधारमा निकालिएको हो। त्यतिखेर बाँच्नको लागि प्रतिव्यक्तिको लागि प्रतिदिन औसतमा २२२० किलो क्यालोरी शक्ति आवश्यक पर्दछ भन्ने अनुमान गरिएको थियो। यसले खाद्य गरिबी रेखा दिन्छ। गैरखाद्य गरिबीको रेखा निकाल्नको लागि प्रतिव्यक्ति खाद्य गरिबी रेखाको नजिक हुने औसत परिवारको प्रतिव्यक्ति गैरखाद्यमा भएको खर्चमा भएको रकमको आधारमा निकालिन्छ। खाद्य र गैरखाद्य गरिबीको रेखा जोडेर निरपेक्ष गरिबीको रेखा प्राप्त हुन्छ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा गरिएको नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण (चौथो) ले बाँच्नको लागि प्रतिव्यक्तिको लागि प्रतिदिन औसतमा २२३६ किलो क्यालोरी शक्ति आवश्यक पर्ने अनुमान गरेको छ (NSO, 2024)। तेस्रो सर्वेक्षण (२०६६/६७) मा निर्धारित खाद्य गरिबीको रेखा वि.सं. २०८० को मूल्यमा प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष २६ हजार ९ सय ३६ रूपैयाँ रहेकोमा चौथो सर्वेक्षणले खाद्य गरिबीको रेखा ५ हजार २९ रूपैयाँ रहेको पाएको छ। तेस्रो सर्वेक्षणमा निर्धारित गैरखाद्य गरिबीको रेखा प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष १५ हजार ९ सय ९ बाट वृद्धि भई ३७ हजार ८ सय ७९ रूपैयाँ पुगेको देखिन्छ। वि.सं. २०८० को मूल्यमा तेस्रो सर्वेक्षणमा गरिबीको रेखा रु. ४२८४५।- रहेकोमा चौथो सर्वेक्षणमा रूपैयाँ ७२९०८।- पुगेको छ (NSO, 2024)।

मानव विकास सूचकाङ्क

गरिबीको स्थितिको विस्तारित मापनको रूपमा मानव विकास सूचकाङ्क निकाल्ने गरिन्छ। आयका आधारमा नान्ने गरिबीले मानव विकास तथा जीवनस्तरका धेरै पक्षहरूलाई नसमेट्ने ठानेर पाकिस्तानी अर्थशास्त्री Mahbubul Haq ले सन् १९९० मा मानव विकास सूचकाङ्क विकास गरे। यस विधिलाई प्रयोग गरेर संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रमले पहिलो चोटी मानव विकास प्रतिवेदन १९९० तयार गरी सार्वजनिक गरेको थियो (Stanton, 2007)।

मानव विकास सूचकाङ्कले मानव कल्याणलाई साधन (आय) को माध्यमबाट होइन उपलब्धिबाट हेर्दछ। कतिपय अवस्थामा साधन भए पनि जीवनस्तर कमजोर हुनसक्छ। अर्कोतर्फ मानव क्षमता

भएमा आय आर्जन गर्न सकिन्छ भने मान्यता यस अवधारणाले राखेको छ। तसर्थ, मानव विकास भएमा गरिबी हट्ने ठानिन्छ र मानव विकासको मापन गर्न प्रतिव्यक्ति आयका अतिरिक्त शिक्षा र स्वास्थ्यको स्तरलाई समेटिन्छ। शिक्षा र स्वास्थ्यले मानव विकासको स्तरका अतिरिक्त व्यक्तिको उत्पादन क्षमता वा सामर्थ्यलाई पनि देखाउँछ। यसरी मानव विकास सूचकाङ्कले मानवको जीवनस्तरको विकासलाई तीन वटा महत्त्वपूर्ण पक्षबाट हेर्छ।

स्वास्थ्यको स्थिति मापन गर्न मानव विकास सूचकाङ्कले जन्मदाको अपेक्षित आयु सूचकलाई लिइन्छ। स्वास्थ्य सुविधा उपलब्ध छ भने मानिसहरूको औसत आयु बढ्छ। त्यसैले उच्च औसत आयुले मानव विकास सूचकाङ्क बढाउन सहयोग पुऱ्याउँछ। त्यस्तै, शिक्षाको स्तर मापन गर्न दुई वटा सूचकलाई समेटिन्छ। ती हुन्- अपेक्षित विद्यालय जाने वर्ष र विद्यालयमा बिताउने औसत वर्ष। सन् २०१० मा भन्दा अगाडि शिक्षाको अवस्था मापन गर्न प्रौढ साक्षरता दर र कुल भर्ना दरलाई लिने गरिएको थियो। प्रतिव्यक्ति औसत आयु मापन गर्न प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय (अन्तर्राष्ट्रिय क्रयशक्ति डलरमा मापन गरिएको) लाई लिइएको हुन्छ। यसरी प्रतिव्यक्ति आय, शिक्षा र स्वास्थ्यका सूचकहरू समावेश गरेर एकल अङ्कमा मानव विकास सूचकाङ्क तयार गरिन्छ।

मानव विकास सूचकाङ्कले तीन वटा क्षेत्रका औसत सूचकहरूलाई समेट्दछ। यसले असमानतालाई समेट्दैन। मानव विकास सूचकाङ्क उच्च भए पनि यदि अर्थतन्त्रमा असमानताको स्तर उच्च छ भने ठूलो तप्काका मानिसहरूको वास्तविक मानव विकास मानव विकास सूचकाङ्कले देखाएभन्दा धेरै कमजोर हुन्छ। तसर्थ, संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रमले सन् २०१० देखि असमानता समायोजन गरेको मानव विकास सूचकाङ्क तयार गरी प्रकाशन गर्ने गरेको छ। सोही वर्षदेखि लैङ्गिक असमानता सूचक पनि प्रकाशन गर्न थालेको थियो। यसले देशभित्र रहेको लैङ्गिक विभेदको स्थितिलाई दर्शाउँछ।

बहुआयामिक गरिबी सूचक (Multidimension Poverty Index)

बहुआयामिक गरिबी सूचकले गरिबीको बुझाई र मापनलाई अझ धेरै आयामबाट हेर्ने प्रयास गर्दछ। सन् २०१० देखि संयुक्त राष्ट्र सङ्घ विकास कार्यक्रमको मानव विकास प्रतिवेदनले बहुआयामिक गरिबीका सूचक निकालेर प्रकाशन गर्न थालेको छ। यसले गरिबीको मापन गर्न आयलाई छोडेर शिक्षा, स्वास्थ्य र जीवनस्तर गरी तीन वटा पक्षलाई समेट्छ। यी तीन वटा पक्षहरूभित्र १० वटा सूचकहरू समेटिएका हुन्छन्। शिक्षा र स्वास्थ्य मात्र होइन जीवनस्तरको सुधारका लागि खाना पकाउने इन्धन, सरसफाई, स्वच्छ खानेपानी, बिजुली, घरको भुईँ र छानाको अवस्था र मनोरञ्जन तथा यातायातका साधनको स्वामित्वलाई पनि बहुआयामिक गरिबीको मापनले समेट्दछ (तालिका १)। मानिसहरू एक वा एकभन्दा बढी यस्ता आधारभूत सुविधाहरूबाट बञ्चित हुन सक्छन्, जसले बहुपक्षीय गरिबीको स्थितिलाई जनाउँछ। यी सुविधाहरूको न्यूनतम स्तर उपलब्ध नहुँदा मानिसहरू त्यस्ता सुविधाहरूबाट बञ्चित भएको ठानिन्छ। यी सुविधाहरूको न्यूनतम सन्तुष्टि तहलाई बञ्चितीकरणको सीमा (deprivation cut-off) भनिन्छ, योभन्दा कमस्तरको सुविधा प्राप्त छ भने मानिसहरू त्यो सुविधामा बञ्चित भएका वा गरिब भएका मानिन्छ।

तालिका १: बहुपक्षीय गरिबीका सूचकको संरचना

क्षेत्र र सूचक	बञ्चितीकरणको स्थिति	भार
स्वास्थ्य		
पोषण	उमेर अनुसारको तौल नभएको अवस्था	१/६
बाल मृत्युदर	विगत ५ वर्षमा कुनै बच्चाको मृत्यु भएको	१/६
शिक्षा		
विद्यालय गएको वर्षहरू (Years of Schooling)	घरपरिवारका सदस्यले कसैले पनि ५ वर्षसम्मको विद्यालय शिक्षा नलिएको	१/६
विद्यालय उपस्थिति (School Attendance)	विद्यालय उमेरका बच्चाहरू विद्यालय नगएका (कक्षा ८ सम्म)	१/६
जीवनस्तर		
खाना पकाउने ईन्धन	खाना पकाउन दाउरा, गुइँठा र कोइला प्रयोग गर्ने गरेको	१/१८
सरसफाई	सरसफाई प्राप्त नभएको (आफ्नो परिवारको लागि छुट्टै शौचालय नभएको)	१/१८
खानेपानी	सफा खानेपानीको सुविधा उपलब्ध नभएको	१/१८
विद्युत	बिजुलीको सुविधा नभएको	१/१८
घरको भुईँ र छानाको अवस्था	माटोको भुईँ र खरको छाना	१/१८
मनोरञ्जन तथा यातायातका साधनको स्वामित्व	घरपरिवार एकभन्दा बढी देहायका साधनहरू नभएको अवस्था रेडियो, टेलिफोन, साइकल, मोटरसाइकल, वा रेफ्रिजेरेटर र आफ्नै कार वा ट्रक	१/१८

स्रोत: Santos and Alkire (2011)

दश वटै सूचकहरूको भारित औसत बञ्चितीकरणको तह एकतिहाइ वा सोभन्दा बढी छ भने मानिसहरू बहुआयामिक रूपमा गरिब भएको मानिन्छ। केही सूचकहरूमा बञ्चितीकरण हुँदा गरिबी भएको

नमान्न सकिन्छ। यस विधिमा प्रत्येक सूचकमा कति मानिसहरू बञ्चित भइरहेका छन् भन्ने पनि निकाल्न सकिन्छ।

बहुपक्षीय गरिबी सूचक (Multidimensional Poverty Index, MPI) को दुई वटा खण्ड हुन्छ: एउटा Multidimensional Headcount Ratio (H) र अर्को Intensity of Poverty (A)। पहिलोले कति प्रतिशत मानिसहरू बहुपक्षीय बञ्चितीकरण भोगेका छन् भने देखाउँछ भने दोस्रोले गरिबीको गहिराइ वा समग्र बञ्चितीकरणको भारित स्थिति देखाउँछ। A को मान १ भयो भने सबै सूचकहरूमा बञ्चितीकरणमा रहेको देखाउँछ। त्यस्तै, H को मान १ भयो भने सबै मानिसहरू बञ्चितीकरणमा रहेको देखाउँछ। बहुपक्षीय गरिबी सूचक = H*A निकालिन्छ। बहुपक्षीय गरिबी सूचकले बञ्चितीकरण समायोजित बहुपक्षीय रूपमा गरिब मानिसहरूको हिस्सा देखाउँछ। वास्तवमा सबै मानिसहरू सबै सूचकहरूमा बञ्चितीकरण नहुन सक्छन्।

खुशी सूचक (Happiness Indicator)

बहुआयामिक गरिबी सूचकले विभिन्न दश वटा सूचकहरू समावेश गरेर गरिबी मापन गरेको छ तर यसले मानिसहरू वास्तविक रूपमा खुशी हुन्छन् भने छैन। कतिपयले कुल गार्हस्थ उत्पादन मापन होइन कुल खुशी मापन गर्नुपर्छ भनेर पनि भन्ने गरेका छन्। आय, शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्य सम्पत्ति उपलब्ध भए पनि प्राकृतिक र सामाजिक वातावरण, शान्ति सुरक्षा, स्वतन्त्रता आदि जस्ता कुरा उपलब्ध छैनन् भने मानिसहरू खुशी नहुन सक्छन्। प्रतिव्यक्ति आय बढी हुने विकसित देशहरूका बासिन्दा वास्तविक रूपमा खुशी नहुन सक्छन् भने न्यून आय भएका व्यक्तिहरू पनि प्राकृतिक र सामाजिक वातावरण राम्रो भएमा खुशी हुन सक्छन्।

सन् २०१२ देखि विश्व खुशी प्रतिवेदन प्रकाशन हुन थालेको छ (Helliwell, et.al.,2012)। मानिसहरूको अनुभूति (Perception) सर्वेक्षण गरेर मानिसहरूले आफूलाई खुशी महसुस गरेका छन् वा छैनन् भनेर खुशी सूचक निकाल्ने गरिन्छ। विभिन्न १४ वटा क्षेत्रहरूलाई समेटेर देशका बासिन्दाहरूले गरेको महसुसलाई आधार मानेर खुशी सूचक निकालिन्छ। ती १४ वटा क्षेत्रहरूमा व्यवसाय र आर्थिक, नागरिक सहभागिता (Citizen engagement), सञ्चार र प्रविधि, विविधता (Diversity), शिक्षा र परिवार, मनोवेग (emotions-well being), वातावरण र ऊर्जा, गाँस र बास, सरकार र राजनीति, शान्ति सुरक्षा, स्वास्थ्य, धर्म र नैतिकता, यातायात, र काम रहेका छन्।

३. आर्थिक सिद्धान्त र गरिबी

आर्थिक गरिबी उत्पादनको कमी, बेरोजगारी र असमान वितरणले उब्जाउँछ। तर, मानसिक गरिबी भने धर्म, संस्कृति, संस्कार, परम्परा र सामाजिक अवधारणा आदिले निर्धारण गर्दछ। आर्थिक सिद्धान्तहरूलाई हेर्ने भने आर्थिक वृद्धि उत्पादनमा भर पर्दछ भने उत्पादन श्रम, पुँजी, भूमि र सङ्गठनमा भर पर्दछ। मानसिक गरिबीको सवालमा भने पश्चिमा आर्थिक सिद्धान्तहरू मौन छन्। वास्तवमा यी सिद्धान्तहरू खुला समाज, अग्रगामी र वैज्ञानिक सोच, व्यक्तिवादी विचार, श्रम र उद्यमशीलतामा विश्वास भएको समाजका लागि उपयुक्त हुने गर्छन्।

आर्थिक वृद्धिको विश्लेषण गर्न रबर्ट सोलो (सन् १९५६) ले प्रतिपादन गरेको नवशास्त्रीय आर्थिक वृद्धिको सिद्धान्तलाई लिने गरिन्छ। यस सिद्धान्त अनुसार आर्थिक वृद्धि मुख्य गरेर श्रम र पुँजीमा

आधारित हुन्छ। सीमान्त हास नियमका आधारमा विकसित देशको आर्थिक वृद्धि अन्तमा गएर स्थिर हुन्छ। तर, गरिब देशहरूको आर्थिक वृद्धि उपलब्ध स्रोत र साधन उपयोग नभएसम्म उच्च रहनुपर्ने हुन्छ। तसर्थ, दीर्घकालमा सबै देशको आर्थिक स्थिति समान हुनुपर्दछ। कमविकसित देशहरूले उच्च आर्थिक वृद्धि र विकसित देशको कम आर्थिक वृद्धि भई क्रमशः दुवैको आम्दानी एकनाशको हुँदै जानुपर्दछ। त्यसो नहुञ्जेलसम्म ज्याला र मूल्यमा हुने फेरबदल, श्रम तथा पुँजीको गतिशीलताले गर्दा विश्वका अर्थतन्त्रहरू दीर्घकालमा एकसमान हुनुपर्दछ। तर यसको लागि श्रम र पुँजीको खुला प्रवाह हुनुपर्दछ। जापान, हङ्कङ्ग, दक्षिण कोरिया, ताइवान, र सिङ्गापुरको आर्थिक विकासले यसको पुष्टि गरेको छ। आर्थिक स्थिति समान हुन सोलोको सिद्धान्तले सबै देशमा समान बचत दर, श्रमशक्तिको वृद्धिदर र प्रविधिको उपयोग हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ। अथवा, बचत दर, श्रमशक्तिको वृद्धि र प्रविधि एकैनासको भएमा विश्वका सबै देशको आर्थिक स्थिति समान हुन पुग्दछ। तर, यो सिद्धान्तले गरिबीको सम्बन्धमा सिधै केही भन्दैन।

नेपाल जस्तो विकासशील देशमा श्रमको आपूर्ति पर्याप्त छ, तर त्यसलाई चाहिने पर्याप्त पुँजी छैन। उच्च बचत दरबाट नै पुँजी निर्माण सम्भव हुन्छ। तर नेपालको बचत दर ज्यादै कम छ। कम बचत दर भए पनि वैदेशिक सहयोगबाट केही हदसम्म यो पूरा हुन सक्छ। वास्तवमा विकासशील देशमा रहेको न्यून बचतको स्थितिलाई समाधान गर्न नै वैदेशिक सहयोग दिने प्रवृत्तिको सुरुवात भएको हो। जहाँसम्म प्रविधिको कुरा छ त्यो पनि विश्वजारबाट खरिद गर्न सकिन्छ। विकासशील देशहरूले नयाँ प्रविधिको अन्वेषण गर्न नसके पनि प्रचलनमा आइसकेको प्रविधि प्राप्त गर्न कठिन हुने देखिँदैन। साथै, विदेशी प्रविधि हस्तान्तरण वैदेशिक सहयोगमार्फत् पनि हुने गरेको छ। वास्तवमा, यस सिद्धान्तले भने झैं बचत दरमा कमी, उच्च श्रमशक्तिको वृद्धि र प्रविधिको अभावले मात्र विकासशील देशहरू पछि परेको मात्र सकिँदैन। किनभने चाह्यो भने यी अभाव सल्टाउन सकिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष, विश्व बैङ्क र अन्य संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय संस्थाहरूले यही सिद्धान्त अनुरूप गरिबी घटाउन ध्यान दिँदै आएका छन्। बिसौं शताब्दीको मध्यदेखि हालसम्म पनि यसै अनुसार गरिबी घटाउने प्रयास भएको छ। तसर्थ, विकसित र अविकसित देशहरू बीचको खाडल क्रमशः कम हुनुपर्ने हो। तर केही अपवाद बाहेक सो अनुरूप विकासशील देशहरूको विकास हुन सकिरहेको छैन।

गरिब देशहरू पनि क्रमशः धनी हुँदै जानुपर्दछ र धनी देशको हाराहारीमा पुग्नुपर्दछ भन्ने अर्को सिद्धान्त हो— हेक्सयर-ओलिन (Heeksher-ohlin) को व्यापार सिद्धान्त। यदि विश्वका देशहरू बीच श्रम, पुँजी, वस्तु तथा सेवाहरू पूर्णरूपमा प्रवाह हुने हो भने विश्वभरिका उत्पादनका साधनहरूको प्रतिफल एक नासको हुन जान्छ। गरिब देशहरू जहाँ श्रमशक्ति छ तर पुँजी छैन। विकसित देशहरूमा पुँजी छ तर श्रमको अभाव छ। यस्तो अवस्थामा यदि ती उत्पादनका साधनको प्रवाह खुला हुने हो भने गरिब देशहरूबाट श्रम धनी देशतर्फ र पुँजी धनी देशहरूबाट गरिब देशहरूतर्फ प्रवाह हुन्छ। किनभने, यसबाट उत्पादनको साधनको प्रतिफल उच्च हुन जान्छ। यसले गर्दा गरिब देशहरूको श्रमको प्रतिफल पनि बढ्छ भने धनी देशहरूको पुँजीको प्रतिफल पनि बढ्न जान्छ। जहाँ जुन साधन प्रचुर हुन्छ, त्यहाँ त्यसको प्रतिफल कम हुन्छ र जहाँ कम हुन्छ, त्यहाँ त्यसको प्रतिफल बढी हुन्छ। यसरी श्रम तथा पुँजीको खुला प्रवाह भएमा विश्वभरि नै श्रम तथा पुँजीको प्रतिफल एकनास हुन्छ। फलस्वरूप, सबै देशहरूको आर्थिक स्थिति तथा आम्दानी एकनासको हुन्छ। यही आधारमा नै उदारीकरण, खुलापन, भूमण्डलीकरण, र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई जोड दिँदै आइएको छ।

विश्व व्यापारलाई सहज बनाउँदै कर तथा गैरकर बाधा व्यवधानहरू हटाउन ग्याट हुँदै विश्व व्यापार सङ्गठन सक्रिय रहेको छ।

मानिसहरू किन गरिब हुन्छन् भने सन्दर्भमा पाँच वटा सिद्धान्तहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ (Bradshaw, 2007)। पहिलो सिद्धान्तले मानिसहरू गरिब व्यक्तिगत असक्षमताले गर्दा हुन्छन् भने विचार राख्दछ। शारीरिक र मानसिक रूपले कमजोर मानिसहरू गरिब हुन्छन् भने यो मान्यता पुरानो हो। खासगरी नवशास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरूले यस सिद्धान्तमा विश्वास राख्दछन्। मानिसहरूको शिक्षाको अभावमा उत्पादन क्षमता कम हुन्छ। कतिपय अवस्थामा मानिसहरूको आनीबानी, व्यवहार र ज्ञानको कमीले गर्दा पनि गरिबीको कुचक्रमा परेका हुन्छन्। साथै, व्यक्तिको काम नगर्ने प्रवृत्तिले पनि गरिब बनाउँछ।

दोस्रो सिद्धान्तले गरिबीलाई सांस्कृतिक पक्षबाट हेर्दछ। समाजमा विद्यमान मूल्य र मान्यता, विश्वासले गर्दा एक पिँढीदेखि अर्को पिँढीसम्म गरिबी हस्तान्तरण हुँदै जान्छ। सांस्कृतिक पक्ष समाजमा सिर्जित हुन्छ र निरन्तरता पाउँछ, तर केही व्यक्तिहरू यसबाट प्रभावित हुन्छन्। नेपालमा विद्यमान जाति प्रथा र सो अनुसार श्रम विभाजन र भेदभावले गर्दा धेरैजसो दलित समुदाय र जनजातिहरू गरिब रहेका छन्। त्यस्तै, समाजले निर्माण गरेको महिलाहरू सम्बन्धी मूल्य र मान्यता र विभेदले गर्दा महिलाहरू आर्थिक गतिविधिमा सक्रिय रूपमा लाग्न सकेका छैनन्।

तेस्रो, प्रगतिशील सामाजिक सिद्धान्त रहेको छ, जसले गरिबी सिर्जना हुनुमा विद्यमान आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक विभेदलाई कारण ठान्दछ। यसले गर्दा कतिपय मानिसहरू वा समुदाय अवसर र साधन स्रोतबाट बञ्चित हुन्छन्, फलस्वरूप गरिब हुन पुग्छन्। कम ज्याला दिई शोषण गर्ने, उच्च आम्दानी हुने अवसरबाट बञ्चित गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा केही तप्काका मानिसहरू सधैं गरिब रहन पुग्छन्। नियोजित विभेद गर्दा क्षमतावान् व्यक्तिहरू पनि अवसरबाट बञ्चित भई आर्थिक अवस्था सुधार गर्न सक्दैनन्। नेपाल जस्तो विकासशील देशहरूमा केही समूहका व्यक्तिहरू वा समूहहरूले आर्थिक र राजनीतिक क्षेत्रमा हालीमुहाली गर्ने गर्दछन् भने ठूलो तप्काका मानिसहरूलाई अवसरबाट बञ्चित गर्दछन्। राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक शोषण गर्ने प्रवृत्तिले पनि गरिबी सिर्जना गर्दछ र अर्थतन्त्रमा असमानता सिर्जना गर्दछ। गरिबहरूले राजनीतिक पहुँच पुऱ्याउन सक्दैनन्, जसले गर्दा आर्थिक अवसरहरूबाट बञ्चित हुन्छन्।

चौथो सिद्धान्त भूगोलले गरिबी सिर्जना गर्ने सिद्धान्त रहेको छ। गरिबी केही स्थानहरूमा रहन्छ भने यस सिद्धान्तको मान्यता हो। यस सिद्धान्त अनुसार शहरमा भन्दा गाउँमा गरिबी हुन्छ र भौगोलिक रूपले विकट ठाउँहरूमा गरिबी सिर्जना हुन्छ। प्राकृतिक प्रकोप जस्तै बाढी पहिरो, आँधीबेहरी, भूकम्प आउने ठाउँका मानिसहरू प्राकृतिक प्रकोपका कारणले धन, जनको क्षति व्यहोर्नुपर्ने हुँदा पनि गरिबीको स्थितिमा रहिरहनुपर्ने हुन्छ।

पाँचौं, अविकास र गरिबीको कुचक्र सिद्धान्त रहेको छ। माथिका सिद्धान्तहरू एकआपसमा अन्तर्सम्बन्धित हुन्छन् र अविकास वा गरिबी कुचक्र चलिरहन्छ, जसलाई सहजै तोड्न सकिँदैन। यसकारण पिछडिएका क्षेत्रहरू सदैव विकासमा पछाडि पर्ने र त्यहाँका बासिन्दा सदैव गरिबीको स्थितिमा रहने हुन्छ। कुनै क्षेत्र सबै कुरामा पछाडि पर्ने स्थिति हुने, त्यसलाई सुधार गर्न पनि नसक्ने स्थिति रहने हुन्छ। धेरै कुराहरूले गरिबी सिर्जना गर्ने हुँदा सानोतिनो प्रयासले गरिबी हटाउन पनि

सकिँदैन। गरिबी कुचक्रले मानिसहरू मानसिक रूपले पनि गरिब हुन्छन्, जसले गर्दा गरिब हटाउन सकिन्छ भने आशा र अभिलाषा पनि रहँदैन।

४. नेपालमा गरिबीको अवस्था

नेपालमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको गरिबी मापन सन् १९९५/९६ मा गरिएको पहिलो जीवनस्तर सर्वेक्षणबाट भएको देखिन्छ। उक्त सर्वेक्षणले नेपालमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या ४१.८ प्रतिशत रहेको देखाएको थियो। त्यसपछि गरिएको दोस्रो जीवनस्तर सर्वेक्षण सन् २००३।०४ का अनुसार नेपालमा प्रति सय जनामा ३१ जना जति निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका थिए। नेपालको जीवनस्तर सर्वेक्षण सन् २०१०।११ का अनुसार गरिबी थप घटेर २५ प्रतिशतमा झरेको छ। सहरी क्षेत्रमा करिब १५ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा करिब २७ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको अनुमान गरिएको छ। सबैतिर समान दरले गरिबी घटेको छैन। सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा ४५.६ प्रतिशत र हिमाली क्षेत्रमा ४२.३ प्रतिशत जनता त्यतिखेर गरिबीको रेखामुनि रहेका छन्। जाति अनुसार पहाडी दलित ४३.६ प्रतिशत र तराईमा दलित ३८.२ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका पाइएको थियो।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६८) ले गरेको विश्लेषण अनुसार परिवारको आकारमा वृद्धि हुँदा गरिबी बढ्ने गरेको, परिवारमा सात वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाहरूको सङ्ख्याको वृद्धिसँगै गरिबी बढेको, परिवारमुलीको शैक्षिकस्तर बढ्दा गरिबी घट्दै जाने गरेको पाइएको छ। त्यस्तै, कृषि क्षेत्रको ज्यालादारीमा लागेका परिवारमुली भएका घरपरिवारहरू अन्य क्षेत्रको ज्यालादारीमा लागेका परिवारमुली भएका परिवारहरूको तुलनामा बढी गरिब देखिएका, कृषियोग्य जमिनको मात्रासँगै गरिबी दर घट्दै गएको, र उच्च माध्यमिक विद्यालय, सरकारी अस्पताल, पक्की सडक, मुख्य बजार, कृषि केन्द्र, सहकारी तथा बैङ्क जस्ता सुविधामा पहुँच भएका घरपरिवारहरूको गरिबीमा निकै सुधार भएको देखिएको छ।

नेपाल जीवनस्तर तेस्रो सर्वेक्षणमा समावेश वस्तु डालोको आधारमा निरपेक्ष गरिबीको दरको आधारमा नेपालको गरिबीको दर आ.व. २०७९।८० मा ३.६ प्रतिशतमा आएको छ (NSO,2024)। तर, उपभोग डालोमा आएको समय अनुसारको परिवर्तनलाई समेटेर नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथोले मापन गरेको नयाँ गरिबीको रेखा अनुसार आ.व. २०७९।८० मा नेपालमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या २०.३ प्रतिशत रहेको छ। उक्त गरिबीमध्ये सहरी क्षेत्रमा १८.३ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा २४.७ प्रतिशत जनसङ्ख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेका छन्। प्रदेश अनुसार गरिबीको दर सबैभन्दा बढी सुदूरपश्चिम प्रदेशमा ३४.२ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहेका छन् भने सबैभन्दा कम गण्डकी प्रदेशमा ११.९ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहेका छन्।

सन् २०१८ मा राष्ट्रिय योजना आयोगले प्रकाशित गरेको प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा २८.६ प्रतिशत मानिसहरू बहुआयामिक रूपमा गरिब रहेका छन् (NPC,2018)। उक्त प्रतिशत सन् २०२१ मा आइपुग्दा १७.४ प्रतिशतमा झरेको छ (NPC,2021)। प्रादेशिक रूपमा कर्णाली प्रदेशमा ३९.५ प्रतिशत मानिसहरू बहुपक्षीय गरिबीमा रहेका छन्। त्यसपछि सुदूरपश्चिम प्रदेशमा २५.३ प्रतिशत र मधेशमा २४.२ प्रतिशत मानिसहरू बहुपक्षीय गरिबीमा रहेका छन्। सबैभन्दा कम वाग्मतीमा ७ प्रतिशत, त्यसपछि गण्डकी प्रदेशमा ९.६ प्रतिशत जनसङ्ख्या बहुपक्षीय गरिबीमा रहेका छन्।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ विकास कार्यक्रमको मानव विकास प्रतिवेदन २०१९ का अनुसार नेपालको मानव विकास सूचकाङ्क ०.५७९ रहेको छ। सन् १९९० मा यस्तो सूचकाङ्क ०.३८० थियो। कोभिड-१९ को नकारात्मक प्रभाव पर्दा पनि सन् २०२३ मा नेपालको मानव विकास सूचकाङ्क ०.६०१ पुगेको छ (UNDP, 2024)। विश्वका १७० वटा देशहरूमध्ये मानव विकासमा नेपाल १४६ औं स्थानमा रहेको छ। नेपाल मध्यम मानव विकास भएको देशहरूको समूहमा पर्दछ।

नेपालको खुशी सूचकको मानमा क्रमिक सुधार हुँदै गई सन् २०११ मा ४.१६ रहेकोमा सन् २०२१ मा ५.३८ पुगेकोमा सन् २०२३ मा केही घटेर ५.१६ रहेको छ। स्थानको हिसाबले पनि नेपाल आ.व. २०६९।७० मा १५६ राष्ट्रहरूमध्ये १३५ औं स्थानमा थियो भने आ.व. २०७६।७७ मा ९२ औं स्थानमा रहेको छ। सन् २०२४ को विश्व खुशी प्रतिवेदनका अनुसार नेपालको स्थान १४३ वटा देशहरूमध्ये ९३ औं स्थानमा रहेको छ।

५ .गरिबी निवारणको लागि गरिएका केही उपाय

नेपालले आर्थिक विकासको लागि वि.सं. २०१३ सालदेखि योजनाबद्ध विकास थालेको हो। गरिबी घटाउन विभिन्न ढङ्गले प्रयास गरिएको छ। आठौं योजनादेखि गरिबी निवारण एउटा महत्त्वपूर्ण उद्देश्यको रूपमा लिइएकोमा दशौं योजनामा गरिबी निवारणलाई एकल उद्देश्यमा राखिएको थियो। योजनाका सबै कार्यक्रम र आयोजनाहरूले प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा गरिबी घटाउन भूमिका खेल्दै आएका छन्। तर गरिबी निवारण भनेर यसैमा केन्द्रित भएर पनि कतिपय आयोजना तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा आएका छन्। गरिबी निवारणको लागि वि.सं. २०६० देखि गरिबी निवारण कोष सञ्चालन गरियो। यसले देशभरि नै विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूसँग सहकार्य गरेर गरिबी घटाउने प्रयास गरेको थियो। यसका अतिरिक्त गरिबी निवारणको लागि गरिबसँग विश्वेश्वर र जनता आवास कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन्।

वि.सं. २०३० को दशकदेखि ग्रामीण क्षेत्रतर्फ सहूलियत कर्जा प्रवाहमा जोड दिँदै आइएको छ। विगतमा साना किसान विकास कार्यक्रम, सघन बैङ्किङ्ग कार्यक्रम र प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन भएका र वि.सं. २०५० को दशकदेखि विपन्न वर्ग कर्जा कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको छ। लघुवित्तको माध्यमबाट गरिबी घटाउने प्रयास पनि भएको छ। बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रवाह गर्नुपर्ने विपन्न वर्ग कर्जा नै लघुवित्तको प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको छ। यसले गर्दा वित्तीय पहुँच बढाउन सहयोग पुऱ्याएको छ।

विगतमा विभिन्न खालका विकास परियोजनामार्फत् विभिन्न ठाउँमा उद्यमशीलता विकास गरी गरिबी घटाउन लघुकर्जा प्रवाह गर्ने एक दर्जन जति परियोजनाहरू पनि सञ्चालन भए। सहकारीहरूलाई थोक कर्जा प्रवाह गर्ने गरी ग्रामीण स्वावलम्बन कोष वि.सं. २०४९ सालमा सञ्चालनमा आयो, जुन अहिले साना किसान विकास लघुवित्त वित्तीय संस्थाले व्यवस्थापन गर्न थालेको छ। सहकारी संस्था स्थापना र सञ्चालन गर्ने वातावरण लचक बनाइयो र प्रोत्साहन गरियो। साथै, उद्यमशीलता विकास गरी गरिब घटाउन गरिबी निवारणको लागि लघुउद्यम विकास कार्यक्रम सञ्चालनमा आयो, जुन अझै सञ्चालनमा रहेको छ। साथै, ब्याज अनुदान प्रदान गर्ने गरी सहूलियत कर्जा कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको छ।

केही हिमाली जिल्लाहरूमा खाद्यान्नको लागि कार्यक्रम पनि सञ्चालन गरियो। त्यस्तै, दिवा खाजा कार्यक्रम र विभिन्न किसिमका छात्रवृत्तिहरू प्रदान गर्ने पनि गरिएको छ। वि.सं. २०५२ सालपछि जेष्ठ नागरिक, एकल महिला र अशक्त भत्ताहरू प्रदान गर्दै आइएको छ। हाल ८७ वटा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन् (रा.यो.आ, २०८०)।

आन्तरिक रोजगारी पर्याप्त मात्रामा सिर्जना नभएको परिप्रेक्ष्यमा आन्तरिक द्वन्द्वको समयमा वैदेशिक रोजगारीलाई प्रोत्साहित गरियो। यसले गर्दा उल्लेख्य सङ्ख्यामा नेपालीहरू वैदेशिक रोजगारीको लागि गए। उनीहरूले पठाएको विप्रेषणले द्वन्द्वको समयमा पनि नेपाली अर्थतन्त्र चलायमान रहन सक्यो। यसले गरिबी घटाउन सहयोग पुऱ्याएको छ।

सरकारी रोजगारमा आरक्षणको व्यवस्थाले महिला र विभिन्न जातजातिहरूले रोजगारी पाउने अवसर मिलेको छ। आर्थिक वर्ष २०७४।७५ देखि भने नेपाल सरकारले प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम सुरु गरेको छ। बेरोजगारहरूलाई वर्षको १०० दिनको रोजगारी सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरेको छ। नेपालको संविधानले रोजगारीको हकको व्यवस्था गरेको छ। साथै, अहिलेको संविधानले सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हक, खाद्यसम्बन्धी हक, आवासको हक र सामाजिक सुरक्षाको हकको व्यवस्था गरेको छ। यी हकहरू कार्यान्वयनको जिम्मेवारी सरकार माथि रहेको छ। यी हकहरू लागू हुन सकेमा गरिबी थप घट्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

६. चीनको गरिबी निवारणको अनुभव

छोटो समयमा चीनले निरपेक्ष गरिबी रेखामुनि रहेका जनसङ्ख्या शून्यमा झार्न सफल भएर विश्वमा नै उदाहरणीय बन्न गएको छ। सन् २०१० को गरिबी मापनको मापदण्ड अनुसार चीनमा सन् १९७८ मा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि करिब ९७.५ प्रतिशत जनसङ्ख्या रहेकोमा सन् २०१७ मा आइपुग्दा करिब ४ दशकमा त्यस्तो जनसङ्ख्याको अनुपात ३.१ प्रतिशतमा झरेको थियो (Liu et.al., 2019)। सन् २०२१ मा आएर चीनले निरपेक्ष गरिबी पूर्णरूपमा मुक्त भएको घोषणा गरेको छ। चीनमा तीव्र आर्थिक वृद्धिदरमार्फत् मात्र होइन सरकारको सक्रियतामा सञ्चालित गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरूले पनि गरिबी घटाउन सहयोग पुऱ्याएको हो। तीव्र आर्थिक वृद्धिले गर्दा व्यापक मात्रामा रोजगारी सिर्जना गऱ्यो। साथै, यसले गर्दा सरकारको राजस्व सङ्कलन सुदृढ हुँदा गरिबी निवारणका लक्षित कार्यक्रमहरूमा खर्च गर्न बजेट उपलब्ध हुन सक्यो। कृषि लगायत औद्योगिक उत्पादनको तीव्र वृद्धिले गर्दा चीनको समग्र आर्थिक वृद्धिदर उच्च रहन सफल रह्यो। सन् १९७८ देखि सन् २०१० सम्म चीनको औसत आर्थिक वृद्धिदर १० प्रतिशत रहेको देखिन्छ। कतिपय वर्ष आर्थिक वृद्धिदर १५-१६ प्रतिशतसम्म पुगेको देखिन्छ।

उच्च आर्थिक वृद्धिदरले औसत प्रतिव्यक्ति आय बढे पनि यसले मात्र गरिबी तीव्र दरमा घट्न सक्दैन। यसलाई मध्यनजर राख्दै गरिबी लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन भए। Liu et.al., (2019) ले चीनको गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरूलाई चार खण्डमा बाँडेर हेरेका छन्: राहतमुखी गरिबी निवारण कार्यक्रम (१९७८-१९८५), विकासमुखी गरिबी निवारण कार्यक्रम (१९८६-२००६), सामाजिक सुरक्षा सहित विकासमुखी कार्यक्रम (२००७-२०१२) र लक्षित गरिबी निवारण कार्यक्रम।

सुरुमा चीनमा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिसहरूलाई आधारभूत आवश्यकताको खाद्यान्न र लत्ताकपडाको अभाव थियो। त्यसैले त्यस्ता अभावमा रहेका मानिसहरूलाई खाद्यान्न र लत्ताकपडा उपलब्ध गराउने राहत कार्यक्रमहरू सञ्चालन भए। दोस्रो चरणमा विकासमुखी गरिबी निवारण रणनीति अवलम्बन गरियो। यसको लागि त सर्वप्रथम सन् १९८६ मा State Council अन्तर्गत पिछ्छडिएका क्षेत्रहरूको आर्थिक विकास समिति गठन गरियो, जसलाई सन् १९९३ मा नाम परिवर्तन गरी गरिबी निवारण र विकासको लागि समिति बनाइयो (Liu et.al., 2019)। त्यस्तो खालको संरचना तल्लो तहको सरकारसम्म गठन गरियो। यस चरणमा चीनको सरकारले गरिबहरू बढी भएको क्षेत्रहरूमा गरिबी निवारणको कार्यक्रम केन्द्रित गर्‍यो। यस अवधिमा गरिबी निवारणको लागि गरिब घरपरिवारको लागि सहूलियत कर्जा, कामको लागि खाद्यान्न अन्तर्गत कृषि पूर्वाधारहरू निर्माण र कृषि प्रविधिको विस्तार गर्ने काम भए।

एक्काइसौं शताब्दीको सुरुवातसँगै चीनले ग्रामीण गरिबी निवारण र विकास कार्यक्रम (२००१-२०१०) सुरु गर्‍यो। यसले गरिबी निवारणको कार्यक्रमहरूलाई गरिब गाउँहरूमा केन्द्रित गर्‍यो। यसको लागि गरिब गाउँहरू पहिचान गरियो। यस समयमा गरिब गाउँहरूमा उत्पादनमा र जीवनस्तरमा सुधार गर्ने र तालिमहरू प्रदान गरी त्यस्ता क्षेत्रका श्रमिकहरूलाई गैरकृषि क्षेत्रहरूतर्फ स्थानान्तरण गर्ने कामहरू भए। जीवनस्तर सुधारको लागि गरिब क्षेत्रहरूमा पूर्वाधार निर्माण गर्ने काम भए।

तेस्रो चरणमा विकासमुखी गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिँदै सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू सुरु गरिए। विकासमुखी गरिबी निवारण कार्यक्रमहरूले गरिबी निवारण हुँदै गए पनि वृद्ध मानिसहरू र काम गर्न नसक्ने व्यक्तिहरूको लागि लक्षित गरी आधारभूत जीवनस्तर सुनिश्चित गर्ने नीति अपनाइयो, यसको लागि अनुदानहरू दिने कार्य गरियो।

चौथो चरणको गरिबी निवारणको कार्यक्रम सन् २०१३ पछि अवलम्बन गरियो। पहिलाका कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिँदै यस अवधिमा स्थानीय तहहरूको सहयोगमा गरिब परिवारहरू पहिचान गरी लक्षित गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिए। यस अन्तर्गत गरिब घरपरिवारहरूलाई खाना, कपडा, अनिवार्य शिक्षा, आधारभूत स्वास्थ्य र आवासको ग्यारेन्टी गर्ने काम भयो। यसका लागि काम गर्न सक्ने गरिब घरपरिवारहरूलाई औद्योगिक क्षेत्रमा संलग्न गराइयो। विकट सुविधाविहीन पहाडमा बसेका घरपरिवारहरूलाई समथर वा सहरी क्षेत्रमा स्थानान्तरण गरियो; गरिबी घरपरिवारका बच्चाहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरी गरिबी पुस्तान्तरणलाई रोकियो र शारीरिक काम गर्न नसकेका व्यक्तिहरूलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गरियो। तीव्र औद्योगिकीकरण र सहरीकरणले गरिबी घटाउन सहयोग पुऱ्यायो।

७. गरिबी निवारणको अबको कार्यदिशा

गरिबी निवारण गरी आर्थिक विकास गर्न लामो समय लाग्दछ। यूरोपियन देशहरू पनि धेरै वर्षहरूको प्रयासपछि विकसित हुन सकेका हुन्। तर, दक्षिणपूर्वी एसियाली देशहरू र चीनले बिसौं शताब्दीको अन्तिमतिर गरिबी निवारण गर्न सफल भए। तसर्थ, गरिबी निवारण असम्भव छैन, तर सहजै पनि हुँदैन। गरिबी निवारणको लागि अवलम्बन गर्न सकिने केही उपायहरू प्रस्तुत गरिएको छः-

- (क) गरिबी घटाउन मुख्य गरेर चाहिने आम्दानी नै हो। मानिसहरूको आम्दानी बढ्न आर्थिक वृद्धिदर बढ्नु पर्दछ। जनसङ्ख्या वृद्धिभन्दा बढी दरले आर्थिक वृद्धि हुँदा नै औसत प्रतिव्यक्ति आय बढ्ने हो। तर, असमानता बढेमा प्रतिव्यक्ति आय बढे पनि जनसङ्ख्याको ठूलो तप्का गरिब नै रहन्छ। त्यसैले, उच्च आर्थिक उत्पादनका साथै वितरणको पाटो पनि त्यतिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ गरिबी घटाउनको लागि।
- (ख) आम्दानी बढ्न मानिसहरू कि त राम्रो आम्दानी हुने रोजगारीमा हुनुपर्दछ कि त व्यावसायिक भएर स्वरोजगार हुनुपर्दछ। उच्च आम्दानी हुने रोजगारीको लागि शैक्षिक योग्यता र क्षमता बढाउनुपर्दछ। उच्च आम्दानी हुने गरी स्वरोजगार हुन उद्यमशीलता, व्यावसायिकता र नवीनताको खौचो हुन्छ, यसको लागि दक्षता, सीप र ज्ञान हासिल गर्नुपर्दछ। निर्वाहमुखी र परम्परागत शैलीको व्यवसायले उच्च आम्दानी दिन सक्दैन भने अदक्ष कामदारले बढी ज्याला कमाउन सक्दैन।
- (ग) शारीरिक रूपले अशक्त, खराब स्वास्थ्य भएका मानिसहरू, बालबच्चाहरू र जेष्ठ नागरिक लगायतका आश्रित व्यक्ति बढी भएका परिवारहरू बढी गरिब हुने हुन्छ। त्यस्तोको लागि सरकारले लक्षित रूपमा आर्थिक सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई गरिब परिवार लक्षित बनाई सामाजिक सुरक्षा कोषको दायरा फराकिलो र सरल बनाइनुपर्दछ, जसले गर्दा अनौपचारिक क्षेत्रमा रोजगार भएका व्यक्तिहरूलाई सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध हुन्छ।
- (घ) कम्तीमा एक परिवार एक रोजगारको व्यवस्था गरी रोजगार सुरक्षित गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ। वि.सं. २०७५ सालदेखि सुरु भएको प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमलाई प्रभावकारी पार्नुपर्ने आवश्यकता छ। श्रमलाई सम्मान गर्दै उपलब्ध श्रम गर्ने र सीप विकास गर्दै उत्पादकत्व बढाउनु आवश्यक छ। छनोटपूर्ण ढङ्गाट गरिब परिवारका बालबच्चाहरूलाई प्राविधिक शिक्षा प्राप्त गर्न छात्रवृत्ति प्रदान गरी रोजगार योग्य क्षमता बढाउनुपर्दछ।
- (ङ) नेपालको श्रमबजारमा आवश्यक ज्ञान र सीप प्रदान गर्ने र व्यावसायिक तथा उद्यमी बन्ने खालको गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ। गुणस्तरीय शिक्षाले मानवीय पुँजीको सिर्जना गरी उत्पादकत्व बढाउँछ, जसले आर्थिक वृद्धि बढाउँदै गरिबी घटाउन सहयोग पुऱ्याउँछ।
- (च) सर्वसुलभ र गुणस्तरीय स्वास्थ्यले मानिसहरूको स्वस्थ र दीर्घजीवनका साथै काम गर्ने क्षमता बढाउँछ। बढी अस्वस्थ हुँदा काम गर्ने क्षमता हासको अतिरिक्त अनावश्यक रूपमा खर्च बढ्छ। नेपालमा जटिल स्वास्थ्य उपचारको लागि विदेश जानुपर्ने स्थिति अझै छ भने काठमाडौँ उपत्यका बाहिर विश्वासिलो र गुणस्तरीय स्वास्थ्य उपलब्ध हुन सकेको छैन। स्वास्थ्य सेवा महङ्गो हुँदै पनि गएको छ।
- (छ) नेपालको जनसङ्ख्यामा आधाभन्दा बढी हिस्सा महिलाहरूको रहेको छ। गरिबीको मारमा बढी महिला नै पर्ने गरेका छन्। महिलाहरू आय कम हुने घरायसी काम र निर्वाहमुखी खेतीपातीमा बढी संलग्न छन्। महिलाहरूको क्षमता विकास गरी व्यावसायिक ढङ्गले काम गर्न सक्ने बनाइ आर्थिक सशक्तिकरण गर्नु जरुरी छ।

- (ज) गरिब घरपरिवारहरू असाक्षर हुनुको साथै वित्तीय ज्ञानको पनि अभाव छ। भएको आम्दानीको सही ढङ्गले उपयोग गर्न नसक्दा पनि गरिबीको कुचक्रबाट निस्कन सकेका छैनन्। वित्तीय ज्ञान र वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गरेर पनि गरिबी घटाउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ। बचतको सुविधा र ऋण प्रवाहले बचत परिचालन र आर्थिक गतिविधिमा संलग्न हुने अवसर प्रदान गर्दछ, जसले आम्दानी बढाउन सहयोग पुऱ्याउँछ।
- (झ) पछिल्लो समय नेपाल गरिबी घट्दै गई केही ठाउँ विशेष र समुदाय विशेषमा रहेको हुँदा चीनको अनुभवलाई आत्मसाथ गर्दै लक्षित ढङ्गले गरिबी निवारण सञ्चालन गर्नुपर्ने खाँचो छ। ज्यादै विकट र दुर्गम ठाउँहरूमा छरिएर रहेको बस्तीहरू नेपालमा छन्, जहाँका बासिन्दा अधिकांश गरिब छन्। साथै, प्राकृतिक रूपले जोखिमयुक्त ठाउँमा बसोबास गरेका छन्। यस्ता ठाउँहरू आधारभूत भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार व्यवस्था गर्न कठिन र खर्चिलो पनि छन्। तसर्थ, व्यवस्थित र एकीकृत बसोबास व्यवस्था गर्न सकेमा पनि गरिबी घटाउन सकिन्छ। साथै, परम्परागत रूपले सामाजिक विभेदमा परेर अवसरबाट बञ्चित भएको वर्ग र तप्काका मानिसहरू लक्षित गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गरिनुपर्दछ।

८. निष्कर्ष

गरिबी घटाउने प्रयासको फलस्वरूप नेपालमा गरिबी घट्दै गएको छ। तापनि पछिल्लो जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथोले अझै ५ जनामा एक जना गरिब रहेको देखाएको छ। करिब ६० लाख जनसङ्ख्या पछिल्लो गरिबीको मापदण्ड अनुसार निरपेक्ष गरिब छन्। गरिबी मापनका अन्य सूचकहरूले पनि नेपालमा गरिबी घट्दै गए पनि अझै ठूलै स्तरमा गरिबीको अवस्था रहेको देखाएका छन्। नेपालले पन्ध्रौँ योजनादेखि समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीको दीर्घकालीन लक्ष्य लिएको छ। यसको लागि निरपेक्ष गरिबी निर्मूल गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। विगतमा गरिबी निवारणका लागि थुप्रै कार्यक्रम सञ्चालन गरिए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जान सकेको देखिँदैन। वित्तीय साधन अभाव रहेको नेपाल जस्तो देशले गरिबी घटाउन रणनीतिक ढङ्गले लागनुपर्ने देखिन्छ। यसको लागि चीनको गरिबी निवारणको अनुभवबाट धेरै कुरा सिक्न सकिन्छ। गरिब हुनुका बदलिँदो कारणहरू पत्ता लगाई लक्षित र प्रभावकारी ढङ्गले गरिबी निवारणमा लागनुपर्दछ। रोजगारी सिर्जना, श्रमको सम्मान, काममा संलग्नता, उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि, प्रभावकारी सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरेर गरिबी निवारण गरिनुपर्दछ। विगतका कार्यक्रमबाट पाठ सिक्दै सङ्घीय संरचनामा तीनै तहका सरकारले प्रभावकारी ढङ्गले लाग्ने हो भने नेपालबाट पनि निरपेक्ष गरिबी केही समयमा पूर्णरूपमा हटाउन सकिन्छ। गरिबी निवारणको लागि माथि उल्लिखित कार्यदिशा उपयोगी बन्न सक्छन्।

सन्दर्भ सामग्री

Bradshaw, T. K. (2007). Theories of Poverty and Anti-Poverty Programs in Community Development *Community Development*; Spring 2007; 38, 1.

Helliwell, J., Layard, R.; Sachs, J. (2012). *World Happiness Report*, Columbia University Earth Institute. Retrieved from <https://www.earth.columbia.edu/sitefiles/file/Sachs%20Writing/2012/World%20Happiness%20Report.pdf>

- Liu, M, Fend, X., Wang, S. and Qiu, H. (2019). China's Poverty Alleviation over the last 40 years: Successes and Challenges. *Agricultural and Resource Economics*, 64, pp.209-228
- NPC (2018). *Nepal: Multidimensional Poverty Index*, National Planning Commission. Kathmandu.
- NPC (2021). *Nepal: Multidimensional Poverty Index*, National Planning Commission. Kathmandu.
- NSO (2024). Nepal Living Standards Survey IV 2022-23, National Statistical Office, Kathmandu
- Santos, M. E. and Alkire, S. (2011). The Multidimensional Poverty Index, Retrieved from http://www.ophi.org.uk/wp-content/uploads/MPI_TrainingMaterial_23Nov2011.pdf on 8 August 2020
- Stanton, E. A. (2007). The Human Development Index: A History, PERI Working Paper Series 127, Retrieved from https://web.archive.org/web/20190228191918/https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1101&context=peri_workingpapers
- UNDP (2024). *Human Development Report, 2023-24*, United Nations Development Program, New York, USA.
- रा.यो.आ. (२०८०), एकीकृत राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षा संरचना, २०८०, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं।

विकास व्यवस्थापनका विविध आयामहरू

डा. दामोदर रेग्मी*

कार्यकारी सारांश

विकास समाजको लागि एउटा गतिशील सामयिक परिहार्य परिवर्तन हो। यो एउटा यस्तो सकारात्मक परिवर्तन हो जसले समाजमा प्रगति उन्मुख परिवर्तनको अपेक्षा राखेको हुन्छ। विकास सबै देशको लागि अपरिहार्य र नैसर्गिक अधिकार भए तापनि यसको प्राप्तिको विषय त्यति सहज भने छैन, किनकि विकासको प्रारूप तयार गर्न, रणनीति तर्जुमा गर्न, कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न र विकास कार्यको दिगोपनाको सुनिश्चितताको लागि विभिन्न अन्तरसम्बन्धित पक्षहरूको सबल उपस्थिति र उचित व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्दछ। कास व्यवस्थापनको अवधारणा परम्परागत विकास प्रयासको अवधारणाभन्दा अलि फरक पनि छ, किनकि विकास व्यवस्थापन विकासको रणनीतिक व्यवस्थापन हो, जसले गरिबमुखी विकास, दिगो विकास, वातावरणमैत्री विकास प्रक्रियालाई मूल लक्ष्य बनाई विकास साझेदार, साधन स्रोत, आन्तरिक र बाह्य सहकर्ताहरूबीच साझा र समन्वयात्मक प्रयासहरूको सुव्यवस्थापनमा जोड दिई विकास प्रयासलाई पारदर्शी र समावेशी बनाउने प्रयास गर्दछ। नेपालको सन्दर्भमा नेपालको विकास रणनीति मूलतः राज्य निर्देशित विकास रणनीतिमा आधारित भए पनि विकासका अन्य वैकल्पिक तथा व्यवहारमूलक रणनीतिहरूको समेत उल्लेखनीय योगदान रहेको सन्दर्भमा यी सबै पक्षको साझेदारी महत्त्वपूर्ण बनाउनु त आवश्यक छँदैछ, यसको अतिरिक्त संस्थागत सुदृढीकरण, नीतिगत व्यवस्थाको प्रभावकारिता अभिवृद्धि, अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारीबाट बढी लाभान्वित हुने स्थितिको सिर्जना गर्ने, विकासका समायानुकूल प्राथमिकता र प्रारूपको चयनमा विशेष गम्भीरता देखाउने जस्ता व्यवस्थापकीय आयाममा सुधारको आवश्यकता देखिन्छ।

विकासको परिचय

विकास समाजको लागि एउटा गतिशील सामयिक अपरिहार्य परिवर्तन हो। यो एउटा यस्तो सकारात्मक परिवर्तन हो, जसले समाजमा प्रगति उन्मुख परिवर्तनको अपेक्षा राखेको हुन्छ। शाब्दिक अर्थमा विकासले यथास्थितिभन्दा उन्नत, पूर्ण, परिपक्व अपेक्षित अवस्थालाई जनाउँदछ। विकासलाई साधारणतया आर्थिक वृद्धिको पक्षसँग हेर्ने र समाहित गर्ने गरेको पाइन्छ। यो एउटा परम्परागत तर बढी चलनचल्तीमा रहेको अवधारणा हो। अर्थशास्त्रीय अवधारणाले विकास भन्नाले कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धिलाई विकास भन्ने गरेको छ भने समाजशास्त्रीय अवधारणाले आर्थिक वृद्धि सँगसँगै सामाजिक विकास हुनुपर्ने अपरिहार्य आवश्यकतालाई जोड दिएको छ।

* पूर्व सचिव, नेपाल सरकार।

विकास सम्बन्धी अवधारणा मानव सभ्यताको विकासक्रमसँगै कुनै न कुनै रूपमा प्रचलित रहँदै आएको भए तापनि पश्चिमी यूरोपले १८ औं शताब्दीतिर अवलम्बन गरेको पुँजीवादी अवधारणा अन्तर्गतको आर्थिक समृद्धितर्फ उन्मुख हुने रणनीति पछि विकासको अवधारणाले बढी मूर्तरूप पाउन थालेको देखिन्छ। त्यस्तै अर्थशास्त्रका पिता एडम स्मिथको खुला अर्थतन्त्रीय अवधारणाले पनि आर्थिक समुन्नतिलाई नै विकासको मूल आधार बनाएको छ। यसै बीचमा कार्लमाक्सले वर्ग सङ्घर्षको प्रतिफल र श्रमिक वर्गको हक, हित र उन्नतिको स्वरूपलाई नै वास्तविक विकास हो भनेका छन्।

सन् १९७० को दशकभन्दा अगाडिसम्म विकास आर्थिक विषयवस्तुसँग बढी सम्बन्धित थियो, जसले प्रतिव्यक्ति आय, कुल राष्ट्रिय उत्पादन, आर्थिक वृद्धिले सामाजिक उपादेयतामा पुऱ्याएको योगदानसँग सम्बन्धित रहेको थियो। तर सन् १९८० को दशकको प्रारम्भसँगै विगतको यो अवधारणामा व्यापक परिवर्तन भएको पाइन्छ। यो परिवर्तित अवधारणाले विकास भनेको अर्थतन्त्रको विकास हो, तर यसले गरिबी, असमानता र बेरोजगारी पनि हटाउन सक्नुपर्दछ भन्ने मान्यतालाई बढी जोड दिएको छ। यसरी विकासलाई रोजगारी सिर्जनाको संयन्त्रको रूपमा समेत लिने गरिन्छ।

विकास एउटा बहुआयामिक विषय हो। यो निम्न पक्षहरूसँग अन्तरसम्बन्ध राख्ने विषय पनि हो:-

१. राजनीतिक विकास
२. आर्थिक विकास
३. सामाजिक विकास
४. प्रशासनिक विकास
५. नागरिक स्वतन्त्रता
६. सांस्कृतिक विकास
७. सामाजिक सद्भाव कायम राख्ने महत्त्वपूर्ण संयन्त्र।

यसर्थ विकास एउटा बहुआयामिक प्रक्रिया हो। यो आधुनिकीकरणतर्फको अग्रसरता, गतिशील परिवर्तन, नवप्रवर्तनसहितको उपलब्धिको समिश्रण हो। यदाकदा विकास (Development) र वृद्धि (Growth) लाई पर्यावाची शब्दको रूपमा समेत हेर्ने गरेको पाइन्छ। सामान्यतया यी दुई शब्द एकै जस्तो देखिने भए तापनि विकास अनन्त रहने र वृद्धि सीमित रहने धारणा अर्थशास्त्रीहरूको रहेको छ। तर विकास सकारात्मक परिवर्तनसहितको वृद्धि भने पक्कै हो। विकास एउटा प्रक्रियागत, योजनागत मानवीय प्रयास हो, जसले मानव जीवनको गुणस्तर अभिवृद्धिहरूमा योगदान पुऱ्याएको हुन्छ। यस्ता बहुआयामिक विषयहरूबीच समन्वय संयन्त्रको व्यवस्थापन कौशलता नै विकास व्यवस्थापन हो।

विकासका उद्देश्यहरू

१. राष्ट्रको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, प्रशासनिक क्षेत्रमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने र यसमा दिगोपनाको प्रत्याभूति गर्ने।
२. मानव जीवनका आधारभूत आवश्यकताहरू खाद्यान्न, आवास, कपडा, स्वास्थ्य शिक्षा, खानेपानी र सुरक्षाको उपलब्धि र वितरणमा प्रभावकारिता ल्याउने।

३. जनताको जीवनस्तर उच्च तुल्याउन रोजगारीका अवसरहरूमा वृद्धि, आयआर्जनका अवसरहरूको उपलब्धता, शिक्षा संस्कृति र मानवीय मूल्यको प्रवर्द्धनमा जोड दिने।
४. राष्ट्रको सामाजिक आर्थिक स्थितिलाई सामयिक रुपान्तरण गर्ने।

विकासका विशेषता

१. सकारात्मक परिवर्तन
२. नवप्रवर्तन
३. उद्देश्यमा आधारित
४. निरन्तरता
५. साधन स्रोत लक्ष्य र परिणाम बीचको अन्तरसम्बन्ध
६. रणनीतिक व्यवस्थापनको निरन्तर प्रक्रिया
७. बदलिँदो परिस्थिति अनुरूप माग र आकाङ्क्षाको सम्बोधन
८. हस्तक्षेपकारी कदम
९. बहुआयामिक।

विकासका मान्यता

१. जनताको जीवन निर्वाहको आवश्यकताको प्रत्याभूति
२. स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्ने र न्यूनतम मानवीय अधिकार प्रयोग गर्न पाउने अवस्थाको सुनिश्चितता
३. आत्मसम्मान
४. सामयिक परिवर्तन अनुरूप विकासका आवश्यकता र रणनीतिमा समायोजन गर्ने भविष्यपरक दृष्टिकोणको प्रयोग।

विकासका अवधारणाहरू

१. आर्थिक अवधारणा
२. कल्याणकारी अवधारणा
३. आवश्यकताको अवधारणा
४. अधिकारको अवधारणा
५. आधुनिकीकरणको अवधारणा
६. सामुदायिक विकासको अवधारणा
७. दिगो विकासको अवधारणा
८. बजारवादी अवधारणा।

विकासका सूचकहरू

विकासलाई हेर्ने र परिभाषित गर्ने दृष्टिकोण फरक फरक भएपछि यसको मापन पनि फरक फरक आयामबाट गरिनु स्वाभाविकै हो। विकासका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्का परिभाषाहरूको सन्दर्भमा विकासलाई मात्रात्मक सूचक र गुणात्मक सूचकद्वारा मापन गर्न सकिन्छ।

१. विकासका परिमाणात्मक सूचकहरू

- प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि
- कुल राष्ट्रिय आयमा वृद्धि
- उत्पादन क्षमतामा वृद्धि
- उद्योगको स्थापना
- पुँजीको प्रवाह
- मेसिन, प्रविधि र औजारमा विविधीकरण
- पूर्वाधारको विकास
- प्राकृतिक स्रोत र साधनको समुचित परिचालन
- आर्थिक वृद्धि
- सहरीकरण
- आम्दानी र सम्पत्तिको समान वितरण

२. विकासका गुणात्मक सूचकहरू

- शिक्षा, स्वास्थ्य र पोषण
- आत्मनिर्भरता
- राजनीतिक स्वतन्त्रता, स्वनिर्णयको अधिकार
- राजनीतिक स्थिरता, शान्ति र सुरक्षा
- रोजगारीको अवसर
- आर्थिक, न्यायिक समानता र मानव अधिकार
- सुशासन
- सामाजिक सद्भाव
- समावेशी विकास।

विकासका पूर्वशर्तहरू

विकास सबै देशको लागि अपरिहार्य र नैसर्गिक अधिकार भए तापनि यसको प्राप्तिको विषय त्यति सहज भने छैन। विकासको प्रारूप तयार गर्न, रणनीति तर्जुमा गर्न, कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न र विकास कार्यको दिगोपनाको सुनिश्चितताको लागि निम्न पक्षहरूको सबल उपस्थितिको आवश्यकता पर्दछः-

१. स्थिर राजनीतिक अवस्था
२. तटस्थ, प्रतिबद्ध र प्रभावकारी प्रशासनयन्त्र
३. व्यावहारिक तथा कार्यान्वयनमूलक योजना
४. जनसहभागिता र जनसमर्थन
५. साधन स्रोतको उपलब्धता र औचित्यपूर्ण प्रयोग

६. भ्रष्टाचारको न्यूनीकरण
७. दूरदर्शिता तथा कार्यबद्धता
८. आन्तरिक र बाह्य विकास साझेदारहरूसँगको उचित समन्वय र सहकार्य।

विकासका लागि आवश्यक रणनीति र कार्यान्वयन तत्परता रहँदा रहँदै पनि निम्न कारणहरूले विकास कार्यक्रमले अपेक्षा गरे अनुरूपका उपलब्धिहरू प्राप्त गर्न कठिनाई हुने र यसको दिगोपनाको सुनिश्चिततामा समस्या आउने गर्दछन्:-

१. भौगोलिक बनावट
२. अस्थिर राजनीतिक परिपाटी तथा अस्थिर सरकार
३. अदूरदर्शी र कमजोर सरकार
४. सामाजिक समर्थनको अभाव
५. साधन स्रोतको अभाव वा साधन स्रोतको औचित्यपूर्ण उपयोगमा समस्या
६. निष्क्रिय प्रशासनयन्त्र र निजी क्षेत्र।

विकास व्यवस्थापन

विकास व्यवस्थापन विकासले चाहेको अपेक्षित उपलब्धि प्राप्तिको लागि प्रक्षेपण, संरचना निर्माण, विकास कार्यको परिचालन र विकासको उपलब्धता गराउने एउटा सामूहिक प्रयासहरूको संयुक्त स्वरूप हो। विकासका आवश्यकतालाई साधन स्रोतको उपलब्धताका आधारमा उपलब्धिमा रूपान्तरण गर्नुपर्ने र सामाजिक, प्राविधिक र अन्य सामयिक परिवर्तनको सन्दर्भमा विकासका प्रयासहरूमा पनि तदनुरूप क्रमिक सुधार आउनुपर्ने विषय भएकोले विकास व्यवस्थापन एउटा जटिल विषय पनि हो। सामूहिक प्रयास, समावेशिता, साझा प्रयासहरूको बीचमा तालमेल, साधन स्रोतको उपलब्धता र निरन्तर समन्वय यसका अन्तर्वस्तुहरू हुन्। विकास व्यवस्थापन विकास प्रवाहको सकारात्मक तथा पूर्वसक्रिय (Proactive) अवधारणा हो। यसलाई विकास प्राथमिकताको चयन, कार्यान्वयन र उपलब्धि प्राप्तिसमा सरोकारवालाहरू बीचको सहस्वामित्व, सहभागिता र समावेशिताको साझा प्रयासको रूपमा समेत लिने गरिन्छ। विकास व्यवस्थापन विकास प्रयासका कार्यहरूमा समन्वय र व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषय हो।

विकास व्यवस्थापनको अवधारणा परम्परागत विकास प्रयासको अवधारणाभन्दा अलि फरक पनि छ। यो एउटा रणनीतिक व्यवस्थापन हो, जसले गरिबमुखी विकास, दिगो विकास, वातावरणमैत्री विकास प्रक्रियालाई मूल लक्ष्य बनाई विकास साझेदार, साधन स्रोत, आन्तरिक र बाह्य सहकर्ताहरू बीच साझा र समन्वयात्मक प्रयासहरूको सुव्यवस्थापनमा जोड दिई विकास प्रयासलाई पारदर्शी र समावेशी बनाउने प्रयास गर्दछ। नयाँ सार्वजनिक व्यवस्थापन (New Public Management), व्यवस्थापनवाद (Managerialism), बजार संयन्त्रमा आधारित सार्वजनिक प्रशासन (Market Based Public Administration), विश्वव्यापीकरणले निम्त्याएका अवसर र चुनौतीहरूको सन्दर्भमा विकास व्यवस्थापनको परम्परागत मान्यतामा सामयिक परिवर्तनको आवश्यकता बोध भएको हो। यस सन्दर्भमा विकास प्रयासले गरिबकेन्द्रित विकास, गतिशील र प्रभावकारी सार्वजनिक-निजी साझेदारी, सामाजिक समावेशीकरण, जलवायु परिवर्तन, वातावरणीय पक्ष, मानव अधिकारको संरक्षण, मानव सुरक्षा,

सामाजिक सद्भाव, अन्य जीवित तथा गैरजीवित पक्षको अधिकारलाई सम्बोधन गर्नु आवश्यक मात्र होइन अपरिहार्य हुन गएको छ।

विकास कार्यमा दक्ष जनशक्ति, वित्तीय लगायत अन्य साधन स्रोतको व्यवस्था, सूचनाको उपलब्धता, आन्तरिक र बाह्य विकास साझेदारहरूको सहभागिता वैधानिक शक्तिको आवश्यकता पर्दछ र विकास प्रयासले आर्थिक सामाजिक उन्नतिको अतिरिक्त उदीयमान अवधारणाहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने हुँदा विकास व्यवस्थापनले यी सबै पक्षको बीचमा सामन्जस्य कायम गर्ने गर्दछ।

विकास व्यवस्थापनको सन्दर्भमा विकास प्रशासन

विकास आवश्यकताको जननी हो। विकास हर क्षेत्रको लागि अपरिहार्य आवश्यकता हो। यो यथार्थता रहेको भए तापनि विकास प्रयासले सबै ठाउँमा एउटै रूपमा सार्थक परिणाम दिइरहेको स्थितिमा विकासोन्मुख र विकसित देशको बीचमा रहेको द्रुत गति र मन्द गतिको विकासले सिर्जना गरेको खाडल न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यले एडवर्ड वाउडनर, फ्रेडरिगस, जोसेफ ला पलमवोरा, अल्बर्ट बाटर स्टोन, आरभिङ्ग स्वेडलोले विकास प्रशासनको अवधारणा अगाडि सारे। विकास व्यवस्थापन एउटा जटिल विज्ञान हो, किनकि विकास व्यवस्थापनको अवधारणा परम्परागत विकास प्रयासको अवधारणाभन्दा अलि फरक छ। यो एउटा रणनीतिक प्रक्रिया हो, जसले विकासलाई गरिबमुखी, दिगो, वातावरणमैत्री जस्ता पक्षलाई मूल केन्द्रबिन्दु बनाई विकास साझेदार, साधन स्रोत, आन्तरिक र बाह्य सहकर्ताहरू बीच साझा र समन्वयात्मक प्रयासहरूको सुव्यवस्थापनमा जोड दिई विकास प्रयासलाई पारदर्शी र समावेशी बनाउने प्रयास गर्दछ। यसर्थ विकास प्रशासनको अवधारणा विकासको एउटा पक्षसँग मात्र सम्बन्धित नरही विकास व्यवस्थापनको व्यापक दायरासँग बढी सान्दर्भिक रहने देखिन्छ। यसैले विकास प्रशासन विकास व्यवस्थापनको लागि अपरिहार्य तत्त्व हो भने विकास व्यवस्थापन विकास प्रशासनको अवधारणालाई सफल परिणतिमा पुऱ्याउने उचित थलो पनि हो।

विकास प्रशासनका विशेषता

१. परिवर्तनमुखी
२. परिणाममुखी
३. कटिबद्धता
४. जनमुखी
५. समयआबद्ध।

विकास प्रशासनका क्षेत्रहरू

१. ग्रामीण विकास
२. सामुदायिक सशक्तिकरण तथा विकास
३. सहरी विकास
४. प्रशासनिक सुदृढीकरण
५. जनशक्ति तथा कर्मचारी विकास

६. आर्थिक विकास
७. क्षेत्रीय विकास
८. क्षेत्र विशेष विकास
९. परियोजना व्यवस्थापन
१०. वातावरणीय विकास।

विकास प्रशासनका चुनौतीहरू

विकासोन्मुख देशहरूमा विकास निम्न प्रतिकूलताका कारणले विकास प्रशासनको अवधारणा सही भए तापनि यसले अपेक्षित परिणाम दिन नसकेको स्थिति छ:-

१. विकट भौगोलिक अवस्था
२. उच्च जनसङ्ख्या वृद्धिदर
३. राजनीतिक अस्थिरता र राजनीतिक हस्तक्षेप
४. वैदेशिक हस्तक्षेप
५. प्रतिक्रियात्मक प्रशासनिक शैली
६. आर्थिक स्रोतको सीमितता
७. फरक फरक विकासको प्रतिमान अवलम्बन गर्ने परिपाटी
८. संस्थागत समन्वयको अभाव
९. विकास प्रशासन आफैमा एउटा सिद्धान्त नभएको र यसको प्रयोग सबै ठाउँमा एकै रूपमा हुन नसक्ने स्थिति रहेकोले यसको प्रयोगमा समस्या।

विकासका सामयिक पक्षहरू

विकासलाई मूलतः आर्थिक वृद्धि र सोही अनुरूपको सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनको रूपमा लिने गरिएको छ। विकास प्रयासले जनताको सामाजिक, आर्थिक जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने, बढ्दो जनसङ्ख्या वृद्धिमा न्यूनीकरण, आवश्यक पूर्वाधार र कलकारखानाको विकास, रोजगारीको अवसरको सिर्जना, शैक्षिक विकास, सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग जस्ता विषयहरूमा जोडिनु पर्ने जस्ता यसअघि स्थापित मान्यताले निरन्तरता पाउँदै आएको छ। विकासको तहको मापनमा मानव विकास सूचकाङ्क (सामाजिक पक्ष) प्रतिव्यक्ति आय, कुल गार्हस्थ उत्पादन, आर्थिक वृद्धिदर जस्ता आर्थिक पक्षहरू प्रयोगमा आएका छन्। केही वर्षयता भूटानले खुशीको सूचकाङ्क प्रयोगमा ल्याएको छ। यो विकासको आर्थिक, सामाजिक आयामको अतिरिक्त आत्मसन्तुष्टिको आयाम पनि हो।

विकासको दायरालाई विस्तार गर्ने क्रममा विश्वको प्रशासनिक र आर्थिक आयाममा आएको परिवर्तन (Paradigm Shift) को सन्दर्भमा महिला सहभागिता, समावेशी विकास, सीमान्तकृत वर्गको उत्थान, दिगो विकास र पर्यावरण, गरिबी निवारण, आर्थिक उदारीकरणको सन्दर्भमा विकास प्रयासमा सरकार र साझेदारहरूको भूमिका निर्धारण जस्ता अन्तरसम्बन्धित विषयहरू (Cross Cutting Issues) समसामयिक विषयको रूपमा देखिएका छन्। तसर्थ अबको विकास प्रयास भनेको देश विशेषको यथार्थता अनुरूप

विकासको उपस्थिति अनुभव गर्न नपाइएको क्षेत्रमा विकास प्रयासको शीघ्र सुरुवात, विकास प्रयास थालनी भएका क्षेत्रमा विकास प्रयासलाई सामाजिक, आर्थिक मापन सूचकाङ्क अनुकूल बनाई आत्मसन्तुष्टिको प्राप्तिको तहमा पुऱ्याउने र विकासका सामयिक विषयहरूलाई विकास प्रक्रियाले सम्बोधन गर्ने गरी अगाडि बढ्ने रणनीति लिनुपर्ने देखिन्छ।

विकास व्यवस्थापनको आधुनिक अवधारणा

१. सरकारको भूमिकामा सङ्कुचन
२. जनउत्तरदायी संयन्त्रको विकास
३. परिणाममुखी परियोजना
४. सार्वजनिक निजी साझेदारी
५. सङ्गठनात्मक सशक्तिकरण
६. समावेशी विकास परिणाम
७. सूचना प्रविधिको प्रयोग।

विकास व्यवस्थापनलाई गरिवी निवारणसँग आबद्ध गर्ने क्रममा निम्न अवधारणाको क्रमिक रूपमा प्रयोगमा ल्याइएका छन्:-

१. सन् १९६० माथि गरिएको विकासको असर क्रमशः तल पर्दै जाने
२. सन् १९७० आधारभूत आवश्यकताको अवधारणा
३. सन् १९९० मानव विकासको अवधारणा
४. सन् १९९० दिगो विकासको अवधारणा
५. सन् १९९० सन्तुलित विकासको अवधारणा।

विकास व्यवस्थापनमा सहभागिता

दिगो र समावेशी विकासको लागि सहभागिता अपरिहार्य आवश्यकता हो। सहभागिताले विकास प्रक्रियाप्रति सम्बद्ध सरोकारवालाको अपनत्व सिर्जना हुन्छ, जसको कारणले विकास प्रक्रियाको प्रारूप तयार गर्न, साधन स्रोत जुटाउन, कार्यान्वयन गर्न र उपलब्धिको उपभोगमा हिस्सा रहने हुनाले उपलब्धिले सार्थक परिणाम पाउँदछ। विकास प्रयासमा निम्न पक्षहरूको सहभागिता आवश्यक पर्दछ:-

१. जनसहभागिता
२. सामुदायिक सहभागिता
३. निजी क्षेत्रको सहभागिता
४. विकास साझेदारको सहभागिता।

यस प्रकारको सहभागितामा निम्नानुसारको सहभागिता रणनीति आवश्यक पर्दछ:-

१. स्थिति विश्लेषण
२. साझेदारी विकासको चाहना
३. साझा मुद्दाहरूको पहिचान
४. समूह निर्माण
५. योजना निर्माण
६. कार्यान्वयन
७. अनुगमन, मूल्याङ्कन, पृष्ठपोषण।

विकास व्यवस्थापनका सामयिक मुद्दाहरू

१. विकास राज्य विशेषको जनसङ्ख्या र बसाई सराई नीतिबाट प्रभावित भएको हुन्छ। देशको आकार, प्राकृतिक साधन स्रोतको उपलब्धताको आधारमा जनसङ्ख्या र बसाई सराई नीति निर्धारित हुनुपर्ने हुन्छ। विकसित देशहरू जनसङ्ख्याको न्यूनताबाट गुञ्जिरहेका छन् भने अविकसित देशहरू जनसङ्ख्याको बढ्दो तथा कहालीलाग्दो स्थितिबाट न्यूनतम सामाजिक आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न नसकेका र विकास प्रक्रियालाई उचित गन्तव्य प्रदान गर्ने गतिरोधमै रुमलिरहेका छन्। यसर्थ विकास व्यवस्थापनको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको देशको वस्तुगत यथार्थता बमोजिम उपयुक्त जनसङ्ख्या र बसाई सराई नीति अवलम्बन गरी सो अनुरूप उपयुक्त विकासको प्रारूप अवलम्बन गर्न सक्नु हो।
२. प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीले विकास प्रक्रियामा सबै वर्ग, समूह र जातजातिको समान सहभागिताको माग गर्दछ। शासन प्रणाली र विकास प्रक्रियामा सबैको अर्थपूर्ण सहभागिताको लागि समावेशी अवधारणालाई राज्यले उचित प्रश्रय दिनु आवश्यक हुन्छ। यसको लागि शासन प्रणाली र विकास प्रक्रियामा सहभागिता जनाउन नसकेका सीमान्तकृत वर्गको सशक्तिकरण गरिनु आवश्यक हुन्छ।
३. विकासका हरेक प्रयासले विकासको गति वृद्धि हुँदै गएपनि हुने र नहुने बीच (Haves and have not) को खाडल बढ्दै गएको, गरिबहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको र ठूलो वर्ग जीवनयापनको साह्रै कठिन समस्याबाट गुञ्जिरहेको सन्दर्भमा गरिबमुखी विकास व्यवस्थापन सामयिक विश्व परिवेशको आवश्यकता रहेको छ।
४. दक्ष जनशक्तिको अभाव विकास कार्यको अर्को महत्त्वपूर्ण चुनौती हो। प्रशासनिक नेतृत्व र सहयोगी समूह विज्ञ र व्यावसायिक बन्न नसक्नु, राजनीतिक तहमा पनि उपयुक्त विज्ञताको अभाव भएको सन्दर्भमा राजनीतिक र प्रशासनिक संयन्त्र विज्ञ, दक्ष, व्यावसायिक र पूर्वसक्रिय (Pro active) हुनु आवश्यक हुन्छ।

५. पारदर्शिता, सहभागिता, प्रजातान्त्रिक संस्कार, जनमुखी प्रशासनयन्त्र, राजनीतिक आवरणबाट मुक्त नागरिक समाज र पेशागत सङ्गठन, नागरिक सचेतना र सहभागिताको संस्कार विकास व्यवस्थापनको अर्को महत्त्वपूर्ण पाटो हो।
६. विश्वव्यापीकरण र नवीन उदीयमान अवधारणाको सन्दर्भमा हाम्रा आवश्यकताहरू तत्कालैको एक छाक कसरी जुटाउने देखि लिएर ओजोन तहको प्वाल टाल्ने, अन्य ग्रहमा मानव बस्तीको सम्भाव्यता खोज्ने तथा गैरमानव अधिकारको बहसलाई समेत गहन रूपमा उजागर गर्ने जस्ता बृहत् प्राथमिकता र कार्यसूचीको सन्दर्भमा क्षितिजको हेराई अनुरूप यथार्थ परिवेशमा पाइला चलाई (Think Globally Act Locally) को सामयिक समायोजन हुनु आवश्यक छ।

नेपालको सम्बन्धमा विकास व्यवस्थापन

वि.सं. २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तन, वि.सं. २००४ साल र वि.सं. २००८ सालबाट सुरु भएको संवैधानिक विकासपछि नेपाल विकास प्रयासतर्फ अग्रसर हुन थालेको हो। वि.सं. २००८ सालबाट बजेट ल्याउने प्रथाको सुरुवातबाट देशले वार्षिक वित्तीय नीति मार्फत् विकास कार्य सञ्चालन गर्न थालेको हो। वि.सं. २०१३ सालबाट सुरु भएको आवधिक योजनाको सुरुवात पश्चात विकास प्रक्रियाले थप गति लिने अवसर पाएको हो। वि.सं. २०१३ सालमै निजामती सेवा ऐनको व्यवस्था भएबाट प्रतिस्पर्धी, दक्ष, निजामती कर्मचारीहरू सरकारी सेवाप्रवाहको संयन्त्र तथा विकास कार्यको योजना निर्माण, रणनीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने स्थायी अङ्गको रूपमा स्थापित हुन पुगे। वि.सं. २०१३ सालमै नेपाल राष्ट्र बैङ्कको स्थापना अर्को महत्त्वपूर्ण कदमको रूपमा स्थापित हुन पुग्यो। वि.सं. २०१३ साल नेपालको प्रशासनिक तथा आर्थिक विकासका दृष्टिले कोशेढुङ्गाको रूपमा स्थापित हुन पुगेको छ। आवधिक योजनाले लिने गरेका कृषि विकास, पूर्वाधार विकास, गरिबी निवारण, रोजगार केन्द्रित गरिबी निवारणको रणनीति, विकासमा निजी क्षेत्रको सहभागिता, वैदेशिक सहायताको भूमिका नेपालको विकास प्रक्रियाका समसामयिक विषयवस्तु बन्दै आएका छन्।

प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीको अवलम्बन, शासकीय प्रणालीमा सुशासनको अवधारणाको प्रयोग, भ्रष्टाचार न्यूनीकरणका प्रयासहरू, उदार आर्थिक नीतिको अवलम्बन, सीमान्तकृत वर्गहरूको सशक्तिकरण, समावेशीकरण र विकास, सार्वजनिक निजी साझेदारी अवधारणाको प्रयोग, रोजगार केन्द्रित गरिबी निवारणको रणनीति, सरकारी, निजी र सहकारी अर्थतन्त्रका मूलभूत खम्बाको रूपमा रहनु जस्ता पक्षहरू नेपालको विकास सन्दर्भसँग जोडिएका विषयहरू हुन्।

वि.सं. २००७ सालपछिको परिवर्तन र तत्पश्चात्का पटक पटकका राजनीतिक परिवर्तनले नेपालमा विकासका सम्भावनाका अवसरहरूको उजागर गरायो। विश्वमा आर्थिक, सामाजिक, प्रशासनिक, राजनीतिक, प्रविधिका क्षेत्रमा आएका आयामिक परिवर्तनहरूलाई यथाशक्य अवलम्बन गर्दै गएको स्थिति छ। सोही अनुरूप नीतिगत, संरचनागत र प्रक्रियागत व्यवस्था पनि भएकै छन्। थुप्रै बहुपक्षीय, क्षेत्रीय, द्विपक्षीय संस्थाहरूको सदस्य र अनेकौं अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूको पक्षधर बनेबाट अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विकसित र उदीयमान अवधारणालाई राष्ट्रिय आवश्यकतासँग समाहित गर्दै जाने अवसर पनि नेपाललाई प्राप्त भएको छ। परिवर्तनले ल्याएको यो सकारात्मक प्रवृत्ति सँगसँगै राजनीतिक परिवर्तनको गति र आर्थिक गति बीचको सन्तुलन कायम गर्न नसक्नु, प्रजातन्त्र प्राप्तिका खातिर ठूला ठूला सङ्घर्ष

र त्याग गर्न सके तापनि प्रजातान्त्रिक उपलब्धिलाई संस्थागत गर्ने क्षमताको अभाव, प्रजातान्त्रिक संस्कृतिको प्रवर्द्धनमा देखिएको नैराश्यता, विश्व परिदृश्यमा देखापरेका सामयिक परिवर्तनहरू र सम्झौताहरूलाई ग्रहण गर्ने आतुरता अनुरूप कार्यान्वयनमा उत्साहवर्धक सहभागिता नदेखिनु नेपालका विकास व्यवस्थापनका चुनौतीहरू हुन्। त्यस्तै राजनीतिक तहमा दूरदर्शिताको अभाव, प्रशासनिक संयन्त्र व्यावसायिक र प्रभावकारी बन्न नसक्नु, निजी क्षेत्रमा सामाजिक भावको अभाव, नागरिक समाज र पेशागत सङ्गठनहरू राजनीतिक आवरणमा रहनु, वैदेशिक सहायता प्राप्ति र उपयोगमा उचित गृहकार्यको अभाव, खर्च गर्न सक्ने क्षमताको अभाव, केही अपवाद बाहेक हरेक प्रशासनिक संयन्त्रमा प्रतिबद्धता र तटस्थताको अभाव जस्ता पक्षहरू कमजोरीको रूपमा रहेका छन्।

नेपालको विकास व्यवस्थापनका रणनीतिक आयामहरू

१. राज्यनिर्देशित विकास रणनीति

- विकास नीति, कार्यक्रम तथा योजनामा राजनीतिक वा राज्य संयन्त्रको प्रभावकारी भूमिका,
- कर्मचारीतन्त्रको प्रत्यक्ष संलग्नता र विज्ञताको उपयोग,
- राज्यद्वारा विकेन्द्रीकरण, स्थानीय विकास, निक्षेपण जस्ता संयन्त्रहरूको प्रयोग,
- नीति, कार्यक्रम तथा योजनाको प्रभावकारिता, समता र उत्तरदायित्व।

२. बजारनिर्देशित विकास रणनीति

- निजी स्वामित्व र उद्यमशीलताको विकास,
- दबाव समूहको उपस्थिति र सामूहिक सौदाबाजी,
- विश्वव्यापीकरण, उदारीकरण र निजीकरण।

३. गैरसरकारी संस्था निर्देशित विकास रणनीति

- विकास कार्यमा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोगी र सहभागिताको भूमिका,
- राज्य र बजार संयन्त्रबीचको सम्बन्ध सेतु।

४. समुदाय तथा जनता निर्देशित विकास रणनीति

- जनसहभागितामा अभिवृद्धि,
- स्वामित्वको भावनाको अभिवृद्धि।

नेपालको विकास रणनीति मूलतः राज्यनिर्देशित विकास रणनीति (State led Development Strategy) मा आधारित छ, तर यो प्रक्रियामा बजारनिर्देशित विकास रणनीति (Market led Development Strategy), गैरसरकारी संस्था निर्देशित विकास रणनीति (NGO/ INGO Centered Development Strategy) र समुदाय तथा जनता निर्देशित विकास रणनीति (Community/ People led Development Strategy) को समेत सम्मिश्रण पाइन्छ। नेपालको वर्तमान अन्तरिम संविधानले लोककल्याणकारी दायित्व राज्यको भए तापनि आर्थिक विकास लगायतका विकास प्रक्रियामा अन्य पक्षको सहभागितामा समेत जोड दिएको छ।

नेपालमा विकास व्यवस्थापनका अवसरहरू

अन्य छिमेकी र हालका केही विकसित देशहरूको तुलनामा विकासको थालनी ढिलै गरेको भएपनि नेपालको विकास व्यवस्थापनका क्षेत्रमा धेरै अवसरहरू विद्यमान रहेका छन्। पटक पटकको राजनीतिक परिवर्तनले नेपालमा विकासका सम्भावनाका अवसरहरूको उजागर गरायो। विश्वमा आर्थिक, सामाजिक, प्रशासनिक, राजनीतिक, प्रविधिका क्षेत्रमा आएका आयामिक परिवर्तनहरूलाई यथाशक्य अवलम्बन गर्न यस्ता परिवर्तनहरू सहायक सिद्ध साबित भए। यसैक्रममा प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीको अवलम्बन, शासकीय प्रणालीमा सुशासनको अवधारणाको प्रयोग, उदार आर्थिक नीतिको अवलम्बन, भ्रष्टाचार न्यूनीकरणका प्रयासहरू, सीमान्तकृत वर्गहरूको सशक्तिकरण र सहभागिता जस्ता समसामयिक नीतिको ग्रहण गरेबाट विकास नीति तर्जुमा प्रक्रिया सार्थक बन्ने अवसर प्राप्त भएको छ।

प्रजातान्त्रिक र उदार शासन प्रणालीको अवलम्बन गर्ने क्रममा विभिन्न बहुपक्षीय, क्षेत्रीय, द्विपक्षीय संस्थाहरूको र अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूको पक्षधर बन्ने पर्ने परिस्थितिले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विकसित र उदीयमान अवधारणालाई राष्ट्रिय आवश्यकतासँग समाहित गर्दै जाने अवसर पनि नेपाललाई प्राप्त हुनु स्वाभाविकै हो।

राष्ट्रिय विकास परिषद्, राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय, क्षेत्रगत मन्त्रालय, नेपाल विकास मञ्च र नेपाल सहायता समूह लगायतका दरिलो संस्थागत व्यवस्थाले विकास व्यवस्थापनको कार्य प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याएको छ। विकासको सम्बन्धमा संविधानमा राज्यको निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिमा स्पष्ट व्यवस्था, आवधिक योजनाका दस्तावेजहरू, क्षेत्रगत नीति, योजना र कार्यक्रमहरूले स्पष्ट नीतिगत मार्गनिर्देशन गर्न सफल भएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय संस्थाहरूसँग बढ्दै गएको निकटताले एकातर्फ साधन स्रोतको न्यूनताको समस्याको निराकरण गर्न सफल भयो भने अर्कोतर्फ यो साझेदारीले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विकसित र उदीयमान अवधारणालाई नेपालको राष्ट्रिय आवश्यकता र वस्तुगत यथार्थता अनुरूपको कार्यान्वयन संयन्त्र निर्माण गर्न र सो अनुरूप लक्ष्य हासिल गर्नमा सहयोग पुऱ्याएको छ। निजी क्षेत्रसँग बढ्दो सहकार्य, सार्वजनिक निजी साझेदारी अवधारणा, गैरसरकारी संस्थासँगको साझेदारी, सामुदायिक विकास र सामुदायिक सशक्तिकरणमा जोड जस्ता कार्यक्रमहरूले जनसहभागिता अभिवृद्धि, क्षमता विकास, गरिबमुखी कार्यक्रमको कार्यान्वयन, कार्यक्रमको दिगोपना, समावेशी विकास, लोकतन्त्र, सुशासन र मानव अधिकार प्रवर्द्धन जस्ता कार्यमा सहयोग पुऱ्याएको छ। यसबाट समुदायको सशक्तिकरण, जनसहभागितामा अभिवृद्धि मार्फत् स्थानीय आवश्यकताको पहिचान गर्न तथा विकास प्रयासमा जनता र समुदायको स्वामित्वको भावनाको अभिवृद्धि गर्ने जटिल तर महत्त्वपूर्ण कार्यमा सहजता प्रदान गरेको छ।

दिगो विकास लक्ष्य र यसको आन्तरिकीकरण तथा स्थानीयकरण

दिगो विकास लक्ष्य विश्वका सबै राष्ट्रहरूको विकासको साझा एजेन्डा हो। यस्ता साझा एजेन्डालाई सबैको साझा प्रयास परिचालन गर्ने गरिन्छ। भावी पिँढीका आवश्यकताहरूको उपलब्धतामा प्रतिकूल प्रभाव पर्न नदिने गरी वर्तमान पिँढीका आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्ने विकासको रणनीति नै दिगो

विकास हो। दिगो विकास शब्दको प्रयोग सन् १९८३ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घद्वारा गठित वातावरण र विकास सम्बन्धी विश्व आयोग ब्रुन्टल्याण्ड कमिसनद्वारा सन् १९८७ मा हाम्रो साझा भविष्य नामक अवधारणामा समावेश गरिएको थियो। यस अवधारणाका अनुसार प्राकृतिक स्रोत, साधन, वातावरण, जनसङ्ख्या र विकास गतिविधिहरू बीचको उचित एवम् सन्तुलित तालमेललाई नै दिगो विकास भनिन्छ। दिगो विकासले आर्थिक सामाजिक र वातावरणीय विकास बीच सन्तुलनको माग गर्दछ। यसमा पनि सामाजिक र वातावरणीय विकास बहन गर्न सक्ने, वातावरणीय र आर्थिक विकास सम्भावनायुक्त तथा सामाजिक र आर्थिक विकास समतामूलक हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ। आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति र विद्यमान स्रोतको उचित प्रयोग दिगो विकासका मुख्यतया दुई आधारभूत सिद्धान्तहरू हुन्। यसै पृष्ठभूमिमा विश्वको विकासको साझा एजेन्डाको रूपमा दिगो विकास लक्ष्यहरूको अवधारणा ल्याइएको हो। यो सन् २०१५ को सेप्टेम्बरमा संसारका १९३ वटा राष्ट्रहरूले संयुक्त रूपमा अङ्गीकार गरेका आवधिक विकासका साझा मार्गचित्रहरू हुन्। दिगो विकास लक्ष्यहरू संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूको सहमतिमा १७ वटा लक्ष्यहरू सन् २०१६ को जनवरी १ बाट कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो। यस अन्तर्गत विश्वव्यापी रूपमा १७ वटा लक्ष्य, १६९ वटा परिमाणात्मक लक्ष्य २४४ वटा सूचक तय भएका छन्। नेपालले पनि दिगो विकास लक्ष्यको अवधारणामा सहमति जनाई तदनुरूप कार्यान्वयन संयन्त्र अगाडि बढाइसकेको छ।

दिगो विकास लक्ष्यले प्राथमिक महत्त्वका पाँच वटा क्षेत्र निर्धारण गरेको छ, जसलाई फाइभ पी पनि भनिन्छ। यसमा पिपुल (जनता) प्लानेट (पृथ्वी) प्रस्पेरिटी (समृद्धि) पिस (शान्ति) र पार्टनरसिप (साझेदारी) पर्दछन्। यसको मूल उद्देश्य विकास प्रक्रियामा कोही पनि पछाडि नपर्नु भन्ने हो। संयुक्त राष्ट्र सङ्घका १९३ वटा मुलुकहरूले दिगो विकास लक्ष्यको अवधारणामा सहमति जनाएका छन्। यसकारण दिगो विकास लक्ष्यहरूको राष्ट्रिय रूपमा अपनत्व ग्रहण र तदनुरूप कार्यान्वयन दायित्वको विषय हो। साथै राष्ट्रिय रूपमा अपनत्व ग्रहण र तदनुरूपको कार्यान्वयन संयन्त्र निर्माण गर्न यसको स्थानीयकरण अर्को अपरिहार्य आवश्यकता हो।

दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिसमा स्थानीयकरण अति नै अपरिहार्य पक्ष हो। दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण भनेको दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिका लागि निर्धारित परिमाणात्मक सूचकहरूलाई स्थानीय स्रोत र साधन अनुसार स्थानीय आवश्यकता अनुरूप परिमार्जन गर्दै स्थानीय योजना बनाउँदा तिनीहरूको आन्तरिकीकरण तथा अन्तरघुलन कायम गराई कार्यान्वयनमा ल्याउनु हो। जनताको जीवनस्तर माथि उकास्न सङ्घीय संरचनाका तीनै तहका सरकारको सामूहिक अग्रसरता आवश्यक छ। यसको लागि दिगो विकास लक्ष्यलाई प्रत्येक तहका सरकारले आन्तरिकीकरण गर्ने सन्दर्भमा व्यवहारोपयोगी कार्यनीति तर्जुमा गर्नु आवश्यक हुन्छ। दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण वा आन्तरिकीकरणमा ध्यान दिनुपर्ने अर्को पक्ष भनेको तीन तहका सरकारका योजनाहरूमा अन्तरआबद्धता र सामञ्जस्यता हो।

दिगो विकासका १७ वटै लक्ष्यहरू सबै प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूका लागि बराबर महत्त्वका विषय नरहन सक्छन्। यसैले दिगो विकास लक्ष्यहरूलाई आफ्नो यथार्थ वस्तुगत स्वरूपमा ढाल्नका लागि समेत स्थानीयस्तरबाट दिगो विकास लक्ष्य सम्बन्धमा कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूबीच प्रशस्त भौगोलिक विविधता छ। साथै प्राकृतिक स्रोत सम्भाव्यता, आर्थिक, सामाजिक विकास र पूर्वाधारको उपस्थितिको अवस्थामा पनि प्रशस्त भिन्नता रहेको छ। यी विविधता र

भिन्नताबीच स्थानीय तहले आआफना क्षेत्रको समष्टिगत विकासका लागि दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको सङ्घीय प्रारूपलाई आत्मसात गर्दै आवश्यक आवधिक, वार्षिक र रणनीतिगत विषयक्षेत्रका योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ। दिगो विकास लक्ष्यलाई अन्तरिकीकरण गर्ने सन्दर्भमा विकास प्रक्रियामा सरोकारवालाहरूको सहभागिता तथा योगदान सुनिश्चित गर्ने, स्थानीय स्रोत र साधनको सदुपयोग गर्दै थप सम्भाव्यताको खोजी गर्ने तथा स्थानीय सीप र जनशक्तिको सदुपयोग गर्ने कार्यहरूले प्राथमिकता पाउनु पर्दछ।

नेपालमा विकास व्यवस्थापनका चुनौतीहरू

नेपालले विकासको उचित व्यवस्थापन र प्रभावकारी परिणाम प्राप्त गर्ने ध्येयका साथ विभिन्न संस्थागत तथा नीतिगत व्यवस्था गरेको, अन्तर्राष्ट्रिय र आन्तरिक साझेदारी प्रवर्द्धन गरेको, निजी क्षेत्र र गैरसरकारी संस्थासँगको सहकार्यमा जोड दिएर विकास प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउने विविध प्रयासका बाबजुद अनेकौं चुनौतीहरू विद्यमान रहेका छन्।

नेपालमा भएको परिवर्तनहरूले अवसरका धेरै नयाँ आयामहरू सिर्जना गरेकै हुन्, तर राजनीतिक परिवर्तनले ल्याएको सम्भावनालाई आर्थिक विकासको गतिले भेटाउने गरी व्यवहारोपयोगी योजना र कार्यात्मक, व्यवहार र मानसिकतामा सुधार आउन नसकेको महसुस गरिएको छ। प्रजातान्त्रिक उपलब्धिलाई संस्थागत गर्ने क्षमताको अभाव, प्रजातान्त्रिक संस्कृतिको दिनानुदिन क्षयीकरण हुँदै जानु, विश्व परिदृश्यमा देखापरेका सामयिक र आयामिक परिवर्तनहरू र सम्झौताहरूको पक्षधर बन्न देखाइएको आतुरता अनुरूप तत्पश्चात्को कार्यान्वयनमा अपेक्षित उत्साह नदेखिनु नेपालका विकास व्यवस्थापनका चुनौतीहरू हुन्। राजनीतिक र प्रशासनिक संयन्त्रमा दूरदर्शिता र व्यावसायिकताको अभाव, निजी क्षेत्रले विकास कार्यमा अपेक्षित सक्रियता प्रदर्शन गर्न नसक्नु, नागरिक समाज, पेशागत सङ्गठनहरू अस्वस्थ राजनीतिक प्रतिस्पर्धाबाट प्रभावित हुनु, वैदेशिक सहायता प्राप्ति र उपयोगमा उचित गृहकार्यको अभाव, खर्च गर्न सक्ने क्षमताको अभाव, प्रशासनिक र राजनीतिक संयन्त्र भ्रष्टाचारबाट मुक्त हुन नसकिरहेको स्थिति छ। बढ्दो राजनीतिक सङ्क्रमणले स्वदेशी र विदेशी लगानीकर्तामा आकर्षणको अभाव देखिन्छ। विकासको दृष्टिले बढी आवश्यक देखिएका पर्यटन, जलस्रोत र पूर्वाधार विकासले राजनीतिक स्थायित्व र नीतिगत निरन्तरताको माग गरेको छ। त्यस्तै आर्थिक विकासको भरलाग्दो वैदेशिक रोजगारको क्षेत्र समस्याग्रस्त छ।

विकासको प्रारूप तयार गर्ने राष्ट्रिय योजना आयोग, जो विकासको मागलाई आवधिक योजनाबाट सम्बोधन गर्ने निकाय हो र यसै संयन्त्रबाट विकासको प्रतिफल प्रक्षेपण गर्ने निकाय हो, यो निकाय अझै बढी व्यावसायिक, विज्ञ र भविष्यद्रष्टा बन्नु आवश्यक हुन्छ। विकासको लागि स्रोतको आपूर्ति गर्ने अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगको सहकार्यमा दिगो निरन्तरताको आवश्यकता रहेको छ। त्यस्तै कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने निकायको रूपमा समेत राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयसँगको सहकार्य वृद्धि गर्न धेरै प्रयासको आवश्यकता छ। यो सहकार्य र समन्वयको अभावले टुक्रे कार्यक्रमको सङ्ख्या बढी हुने, कार्यक्रमको सही कार्यान्वयनमा भन्दा कागजी प्रतिवेदनलाई आकर्षक बनाउने र शब्दजालको माध्यमबाट निश्चित टुक्रे कार्यक्रमले आवधिक योजनाको मूल लक्ष्यमा योगदान दिएको प्रतिवेदनको आधारमा योजनाको सफलताको मापन हुनु अर्को दुखद् पक्ष हो। यसरी योजना बनाउने निकाय, साधन स्रोत उपलब्ध गराउने निकाय र कार्यान्वयन गर्ने निकाय बीचको

निरन्तरको सहकार्यको अभावले लक्ष्य, साधन स्रोतको परिचालन, उपलब्धि र प्रभावको मूल्याङ्कनमा अपनत्वको अभाव देखिन्छ। त्यस्तै वैदेशिक सहायताको प्राप्ति, अपरिहार्यता र उपयोगको पक्षमा राष्ट्रिय योजना आयोगको भूमिका प्रभावकारी बन्न नसकिरहेको तीतो यथार्थ छँदैछ।

नेपालमा विकास व्यवस्थापनका सामयिक मुद्दाहरू

- नेपाल ग्रामीण अर्थतन्त्रमा आधारित मुलुक भएकोले विकासको प्रवाह अझै पनि ग्रामीण र गरिबी केन्द्रित हुनु आवश्यक छ।
- अतिकमविकसित देशको हैसियतले नेपालका विकासका आवश्यकता अझै पनि जनता र जनजीविका सम्बन्धी न्यूनतम मानवीय सामाजिक आवश्यकता पूरा गर्ने र पूर्वाधार विकास गर्नेदेखि लिएर अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सदस्यको हैसियतले सीमान्तकृत वर्गको सहभागिता अभिवृद्धि, उदारीकरणसम्मत विकास रणनीति, जलवायु परिवर्तनदेखि अन्तरिक्षसम्मका विषयहरू विकासको दायरामा आउँछन्। यी सबै विषयको सम्बोधन र अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन प्राथमिकताको निर्धारण र तदनुसृत स्रोत व्यवस्थापन अर्को महत्त्वपूर्ण सामयिक मुद्दाको रूपमा रहेको छ।
- साधन स्रोतको न्यूनता समस्याको रूपमा रहेपनि उपलब्ध साधन स्रोतको खर्च गर्न सक्ने क्षमतामा वृद्धि र उपयोगिताको प्रभावकारिता वृद्धि गरिनुपर्ने विषयलाई विकास व्यवस्थापन रणनीतिले सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ।
- व्यापकस्तरमा पूर्वाधार विकास नगरिँदासम्म विकास प्रयासले सार्थक रूप लिन नसक्ने हुनाले पूर्वाधार विकासको लागि आन्तरिक र बाह्य स्रोत परिचालनको लागि उपयुक्त हुने स्रोत परिचालन नीति (वैदेशिक सहायता नीति समेत) को आवश्यकता देखिन्छ। यसको लागि राजनीतिक स्थिरता तथा पारदर्शी र पूर्वानुमानयुक्त नीतिगत व्यवस्थाको अपरिहार्यता रहन्छ।
- जलस्रोत र जैविक विविधता लगायतका क्षेत्र तुलनात्मक लाभका क्षेत्र भएपनि जलस्रोतका क्षेत्रमा १०० वर्षभन्दा केही लामो अवधिमा कुल सम्भाव्य क्षमताको कम विद्युतशक्ति उत्पादन हुनु, सिँचाई सुविधा पनि केही सीमित ठाउँहरूमा मात्र उपलब्ध हुनु र सबै जनता मात्र खानेपानीको उपभोगको उपलब्धताको दायरामा पर्नुले जलस्रोत क्षेत्रको शीघ्र विकासको लागि अब पनि पुरानै शैलीको अवलम्बन गर्ने हो भने शायद जलस्रोत तुलनात्मक लाभको क्षेत्र रहिनरहन सक्दछ। साथै जैविक विविधताको प्रभावकारी उपयोगिताको लागि यथेष्ट प्रयासको आवश्यकता देखिन्छ।
- संस्थागत विकास, नीतिगत, कानूनी र संरचनागत विकास जति नै भएपनि यी अचल पक्ष (Constant Variable) को प्रभावकारिता गतिवान् र सिर्जनशील (Dynamic and creative) राजनीतिक र प्रशासनिक संयन्त्रको इच्छाशक्ति, कर्तव्यपरायणता, राष्ट्रप्रतिको दायित्व निर्वाह र समर्पणमा निर्भर रहन्छ। राजनीतिक र प्रशासनिक संयन्त्रको सफल परिचालन (जसलाई Independent Variable पनि भन्न सकिन्छ) बाट संस्थागत, नीतिगत, कानूनी र संरचनागत पक्षको प्रभावकारिता (जसलाई Dependent Variable पनि भन्न सकिन्छ) वृद्धि गर्नु अपरिहार्य छ।
- विकास व्यवस्थापनका सन्दर्भमा सूचना प्रविधिको व्यवस्थापनको उच्च स्थान रहन्छ। यसर्थ विकास व्यवस्थापनलाई सहयोग पुग्ने सूचना प्रविधिको व्यवस्थापन आवश्यक रहन्छ।

उपसंहार

विकास बहुआयामिक प्रक्रिया हो। यो विकास प्रवाहको सकारात्मक तथा पूर्वसक्रिय अवधारणा पनि हो। यसलाई विकास प्राथमिकताको कार्यान्वयन र उपलब्धिको प्राप्तिमा सरोकारवालाहरूबीच सहस्रामित्व, सहभागिता र समावेशिताको साझा प्रयासको रूपमा समेत लिने गरिन्छ। विकासका भिन्न आयामहरूबीच उचित सामञ्जस्यता राखी विकासको उच्चतम प्रतिफल प्राप्तिमा लागि विकास व्यवस्थापन एउटा समन्वयकारी प्रक्रिया भएकाले विकास योजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन, विकासका आन्तरिक र बाह्य सहकर्ताहरूसँगको सहकार्यलाई राष्ट्र विशेषको यथार्थ परिवेश र सन्दर्भ अनुरूप विकासको प्रतिफल प्राप्त हुनुपर्दछ भन्ने सर्वस्वीकार्य मान्यता हो। तथापि विकासका लागि आवश्यक रणनीति र कार्यान्वयन तत्परता रहँदा रहँदै पनि विभिन्न कारणहरूले विकास कार्यक्रमले अपेक्षा गरे अनुरूपका उपलब्धिहरू प्राप्त गर्न कठिनाई हुने र यसको दिगोपनाको सुनिश्चिततामा समस्या आउने गर्दछन्। विकास व्यवस्थापनको मूल दायित्व भनेको यस्ता समस्याबारे पूर्वसचेतना अपनाई विकासलाई सार्थक बनाउनु हो।

नेपालको सन्दर्भमा नेपालको विकास रणनीति मूलतः राज्य निर्देशित विकास रणनीतिमा आधारित भएपनि विकासका अन्य वैकल्पिक तथा व्यवहारमूलक रणनीतिहरू (बजार निर्देशित, गैरसरकारी संस्था निर्देशित, समुदाय तथा जनता निर्देशित विकास रणनीति) को समेत सम्मिश्रण रहेको सन्दर्भमा यी सबै पक्षको साझेदारी महत्त्वपूर्ण बनाउनु त आवश्यक छँदैछ, यसको अतिरिक्त संस्थागत सुदृढीकरण, नीतिगत व्यवस्थाको प्रभावकारिता अभिवृद्धि, अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारीबाट बढी लाभान्वित हुने स्थितिको सिर्जना गर्ने, विकासका समयानुकूल प्राथमिकता र प्रारूपको चयनमा विशेष गम्भीरता देखाउने जस्ता व्यवस्थापकीय आयाममा सुधारको आवश्यकता देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

भट्ट, डा. भीमदेव (२०६६), विकास प्रशासन, श्रीमती ईन्दिरा भट्ट, काठमाडौं।

सरकारी बजेट व्यवस्थापन तथा खर्च प्रणाली पुनरावलोकन आयोग (अन्तरिम प्रतिवेदन) २०६६, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५, नेपाल कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं।

रेग्मी, डा. दामोदर (सन् २०२२), शासकीय प्रबन्धका नवीनतम आयामहरू, अक्षराङ्क प्रकाशन प्रा.लि., काठमाडौं।

रेग्मी, डा. दामोदर (२०७९), कौटिल्यको आलोकमा नेपालको भन्सार, प्यासिफिक पब्लिकेसन प्रा.लि., काठमाडौं।

Agrawal, Govind Ram (1982), Emerging Concepts of Nepalese Management, CEDA Kathmandu.

Bruntland, Gro Harlorm (1991), Sustainable Development: The Challenges Ahead, Olac Stokke ed. Sustainable Development, Frank Class, London.

Gore, Al (1993), From Red Tape To Results, Washington D.C. US, Government Printing Office.

Reejaal, Pushkar (1996), Development Planning, Pushkar Raj Reejaal, Kathmandu.

- Osborne, David and Ted Gaebler (1992), *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*, Prentice Hall of India, New Delhi.
- Reconstructing Public Administration after Conflict: Challenges, Practices and Lessons Learned, World Public Sector Report 2010, Department of Economic and Social Affairs, United Nations New York.
- Waldo, Leonard D. (1955), *Introduction to the Study of Public Administration*, Eurasia Publishing House, New Delhi.

अनुगमन मूल्याङ्कनका चुनौती र सुधारका सम्भावना

✍ गोकुल खड्का*

कार्यकारी सारांश

कुनै पनि काम तोकिएको विधि, लागत, समय र गुणस्तरमा सम्पन्न भई अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त हुने नहुने विषयमा यकिन गरिने विधालाई नै साधारण शब्दमा अनुगमन भनिन्छ। त्यस्तै कुनै कार्यक्रम सुरु गर्नुअघि अनुमान गरिएको प्रतिफल उक्त कार्यक्रम सम्पन्न भएपछि प्राप्त भयो वा भएन अथवा प्राप्त भएको प्रतिफलले कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने विषयमा विधिपूर्वक गरिएको विश्लेषणसहितको अध्ययनलाई मूल्याङ्कन भनेर बुझिन्छ। अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई आधुनिक व्यवस्थापनका अभिन्न अङ्ग मानिन्छ। अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ऐन, २०८० मिति २०८० चैत्र १६ गते जारी भई कार्यान्वयनमा आएको छ। राष्ट्रिय योजना आयोग गठन आदेशको दफा २५ ले दिएको अधिकारबाट जारी भएको राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शनमा भएको व्यवस्था अनुसार अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका क्रियाकलाप सञ्चालन भइरहेको छ। हाल प्रचलनमा आएको अनुगमन प्रणालीले नतीजामुखी अनुगमन प्रणालीलाई अपनाउन सकेको छैन। त्यसैगरी अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको क्षेत्रमा दक्ष एवम् प्रतिबद्ध जनशक्तिको अभाव सबै किसिमको सङ्गठन तथा निकायहरूमा महसुस गरिएको छ। अनुगमनलाई व्यवस्थित बनाई अगाडि बढाउँदा आयोजना तथा कार्यक्रमहरू समयमा नै तोकिएको गुणस्तरमा एवम् न्यूनतम लागतमा उपलब्ध हुने वातावरण तयार हुने कुरामा कसैको दुई मत हुँदैन।

१. पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय योजना आयोग गठन आदेश, २०७४ को दफा ६ मा राष्ट्रिय योजना आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत चार वटा काम, कर्तव्य, अधिकार तोकिएका छन्। पहिलो काम दीर्घकालीन सोच तथ्यपरक नीति तथा योजना तर्जुमा रहेको छ। यस शीर्षक अन्तर्गत विभिन्न ९ वटा कामहरूको व्याख्या गरिएको छ। उक्त गठन आदेशको दोस्रो शीर्षकमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई तोकेको छ। यस अन्तर्गत तीन वटा काम, कर्तव्य, अधिकार तोकिएका छन्। जसमध्ये पहिलो बुँदामा मुलुकको विकाससम्बन्धी नीति, योजना, कार्यक्रम तथा आयोजनाको कार्यान्वयन प्रतिफल तथा प्रभावको विश्वसनीय र प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गर्ने तथा त्यसलाई नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूमा लागू गरी संस्थागत गराउने भन्ने विषय उल्लेख छ। त्यस्तै गठन आदेश, २०७४ मा तोकिएका कामहरूमध्ये तेस्रो तहगत समन्वय हो र यस अन्तर्गत एउटा मात्र कामको उल्लेख गरिएको छ र गठन आदेशमा उल्लिखित चौथो तथा अन्तिम काम अध्ययन अनुसन्धान तथा अन्वेषणलाई तोकिएको छ। यो शीर्षक अन्तर्गत तीन वटा कामहरू उल्लेख गरिएको छ।

* कार्यक्रम निर्देशक, अनुगमन मूल्याङ्कन शाखा, राष्ट्रिय योजना आयोग।

अनुगमन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि आयोगको गठन आदेश, २०७४ को दफा २५ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी “राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शन” जारी भएको छ। सोही दिग्दर्शन बमोजिम अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन्। मन्त्रालयस्तरमा सम्बन्धित मन्त्रीको अध्यक्षतामा सञ्चालन हुने विकास कार्यक्रम आयोजनाहरूको त्रैमासिक एवम् वार्षिक रूपमा हुने समीक्षा पनि यही दिग्दर्शनले व्यवस्था गरेबमोजिम भइरहेको छ। राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा हुने राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान उपसमितिको बैठक र सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा हुने राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समितिको बैठक पनि यही दिग्दर्शनले व्यवस्था गरेका संस्थागत संरचना हुन्।

२. अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको परिचय

२.१ अनुगमन

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ऐनमा “अनुगमन” भन्नाले योजना कार्यान्वयनमा स्रोत तथा साधनको प्रवाह उचित ढङ्गले भए वा नभएको तथा अपेक्षित नतिजा हासिल भए वा नभएको सम्बन्धमा निरन्तर वा आवधिक रूपमा निगरानी, निरीक्षण, अवलोकन, सूचना सङ्कलन, विश्लेषण तथा सुधार गर्ने कार्य सम्झनु पर्छ भनी व्याख्या गरिएको छ।

अनुगमनमा आयोजना वा कार्यक्रमको कार्यान्वयन अवस्थाको सूचना सङ्कलन गर्नु पहिलो श्रृङ्खला हो भने यसरी सङ्कलन गरिएका सूचनाहरूको विश्लेषण गर्ने प्रक्रियालाई दोस्रो श्रृङ्खला मानिन्छ। तेस्रो श्रृङ्खलामा यसरी विश्लेषण गरिएको सूचनाहरूबाट आयोजना तथा कार्यक्रमको वास्तविक अवस्थामा रहे वा नरहेको, आयोजना सही चरणमा प्रवेश गरेको वा समस्याग्रस्त अवस्थामा रहेको यकिन गरिन्छ। चौथो श्रृङ्खलामा यसरी पहिचान गरिएका समस्याहरू समाधानको लागि समयमै सुझाव/उपायहरू व्यवस्थापन पक्षलाई उपलब्ध गराइएको हुनुपर्छ।

नेपालको संविधानले अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको विषयमा धारा ५४ मा नेपाल राज्यको निर्देशक सिद्धान्त र दायित्वको प्रगतिशील कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न सङ्घीय संसदमा कानूनबमोजिम एक समिति रहने विषय उल्लेख छ। यो व्यवस्थाले अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको लागि मुलुकको संविधानमा स्थान पाएको छ। संसदमा रहने अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समितिले राज्यको निर्देशक सिद्धान्त र दायित्वको मात्र नभई सरकारले सञ्चालन गरेका सबै किसिमका कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने अधिकारमाथि प्रश्न नै आउँदैन।

नेपाल सरकारले कार्यान्वयनमा ल्याउने आवधिक योजनाहरूमा पनि अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको विषयलाई महत्त्व दिइएको पाइन्छ। आ.व. २०७६।७७ देखि २०८०।८१ सम्मको लागि कार्यान्वयनमा आएको पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजनामा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको सोच, लक्ष्य र उद्देश्य कार्यान्वयनमा ल्याउनको लागि ४ वटा रणनीति र १८ वटा कार्यनीतिको व्यवस्था गरिएको छ। पञ्चवर्षीय योजनाले अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको क्षेत्रमा लिएका चार वटा रणनीतिहरूमध्ये पहिलो रणनीति: कानूनी र नीतिगत व्यवस्था गरी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई सबल र सुदृढ बनाउने रहेको छ र यस रणनीतिलाई कार्यान्वयन गर्न ४ वटा कार्यनीति लिइएको छ। त्यस्तै नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई स्थापित गर्न अन्तरनिकायगत तथा अन्तरसरकारी समन्वय र सहकार्यको

विकास गर्ने रणनीतिको ७ वटा कार्यनीतिहरू उल्लेख छन्। तेस्रो रणनीति: अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यमा आबद्ध सबै तहका जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने अन्तर्गत ४ वटा कार्यनीति लिइएका छन् र अन्तिम तथा चौथो रणनीति: विकास कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको समस्या तत्काल समयमै समाधान गराउने संरचनाको विकास गर्नका लागि ३ वटा कार्यनीतिहरू तय गरिएका छन्।

२.२ मूल्याङ्कन

मूल्याङ्कनको सम्बन्धमा राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शन, २०७५ का अनुसार “मूल्याङ्कन” भन्नाले कार्यान्वयन चरणमा रहेका वा सम्पन्न भएका नीति, योजना, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको सान्दर्भिकता, प्रभावकारिता, कार्यदक्षता, दिगोपना तथा प्रभावहरूका सम्बन्धमा लैङ्गिकता तथा समताका दृष्टिले समेत आन्तरिक वा बाह्य मूल्याङ्कनकर्ताबाट उद्देश्यपूर्ण र व्यवस्थित तरिकाले गरिएको कार्यलाई जनाउँछ।

योजना, नीति, कार्यक्रम तथा आयोजना कार्यान्वयनका क्रममा भएका सबल तथा दुर्बल पक्षहरूबाट पाठ सिक्ने भावी योजना, नीति, कार्यक्रम तथा आयोजनाहरू तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा आवश्यक सुधार गर्नु तथा सम्बन्धित निकाय पदाधिकारीलाई त्यस्ता योजना, नीति, कार्यक्रम आयोजनाहरूको कार्यान्वयन र नतिजाप्रति जवाफदेही बनाउनु मूल्याङ्कनको उद्देश्य हो।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ऐन, २०८० ले मूल्याङ्कनलाई निम्न बमोजिम परिभाषित गरेको छ: मूल्याङ्कन भन्नाले कार्यान्वयन चरणमा रहेका वा सम्पन्न भएका योजनाको सम्बन्धमा दफा ५ को उपदफा (२) बमोजिमका विषयमा उद्देश्यपूर्ण र व्यवस्थित तरिकाले गरिने मूल्याङ्कन सम्झनुपर्छ र सो शब्दले योजना सुरु गर्नुअघिको अवस्थामा सो दफाको उपदफा (३) बमोजिमका विषयमा गरिने पूर्वमूल्याङ्कनलाई समेत जनाउँछ।

३. अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका प्रकारहरू

३.१ अनुगमनका प्रकार

राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शनमा अनुगमनलाई दुई किसिममा व्याख्या गरिएको छ। पहिलो कार्यान्वयन चरणमा हुने अनुगमन हो। विकास आयोजनाहरू कार्यान्वयन सुरु हुनुभन्दा अगाडि अनुगमनको विषय आउँदैन। अनुगमन हुनको लागि पूर्वशर्तको रूपमा योजनाको लक्ष्यसहित कार्यान्वयन कार्ययोजना तयार गरिएको हुनुपर्छ। विकास आयोजनाको मात्र नभई हरेक कार्यक्रमहरूको अनुगमन गर्ने गरिन्छ। आयोजनाको विधिवत सुरुवात हुनुअघि गरिने तयारी क्रियाकलापहरू पनि योजनाबद्ध ढङ्गले समयमा सम्पन्न भए वा नभएको विषयमा पनि व्यवस्थापक पक्ष यकिन हुनको लागि अनुगमन गर्ने वा गराउने गरिन्छ।

दोस्रो प्रकारको अनुगमन भनेको दिगोपनाको अनुगमन हो। वास्तवमा यस किसिमको अनुगमन प्रणालीको निकै कम प्रयोग भएको पाइन्छ। उदाहरणको लागि सर्लाही र रौतहटका खेतीयोग्य ७००० बिगाहा जग्गामा बाह्रै महिना सिँचाइ पुऱ्याउने गरी स्थापना गरिएको वाग्मती सिँचाइ आयोजनाको निर्माण सम्पन्न भइसकेपछि तोकिएबमोजिमको क्षेत्रहरूमा उक्त परिमाणभन्दा घटीबढी सिँचाइ भएको वा नभएको यकिन गर्ने प्रक्रिया दिगो प्रकारको अनुगमन हो। राजमार्गहरूमा रहने मुख्य

सडक तथा पुलहरू सधैं कार्यान्वयनयोग्य छन् वा छैनन् भनेर गरिने अनुगमन पनि यसै प्रकारको अनुगमन हो।

३.२ मूल्याङ्कनका प्रकार

मूल्याङ्कनलाई सैद्धान्तिक तवरले अध्ययन गर्दा निम्न प्रकारहरूका छन्-

- **पूर्वमूल्याङ्कन:** आयोजना तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन योग्य छन् वा छैनन्, त्यो कार्यक्रमलाई छनोट गर्ने या नगर्ने भनेर कार्यक्रमको सुरुवातमा गरिने मूल्याङ्कन पूर्वमूल्याङ्कन हो।
- **मध्यावधि मूल्याङ्कन:** आयोजना तथा कार्यक्रमहरू स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा गएको आयोजनामध्ये आधाभन्दा बढी कार्यान्वयन भइसकेका आयोजनालाई गरिने मूल्याङ्कन मध्यावधि मूल्याङ्कन (Mid-Term Evaluation) हो। यस्तो मूल्याङ्कन कार्यान्वयन गर्ने निकायकै तर्फबाट हुने गर्दछ।
- **अन्तिम मूल्याङ्कन:** आयोजना तथा कार्यक्रमहरू सम्पन्न भइसकेपछि गरिने मूल्याङ्कनलाई अन्तिम मूल्याङ्कन भनिन्छ। यस्तो मूल्याङ्कनमा कार्यान्वयन गर्ने निकायकै तर्फबाट वा स्वतन्त्र पक्षबाट मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ। यसबाट आयोजनाको कार्यान्वयनमा कति लागत समय खर्च भई के के उपलब्धि हासिल भयो भनेर यकिन गरिन्छ। यसलाई कार्यसम्पन्न प्रतिवेदन (Post Evaluation, Final Evaluation, Work completion Report) पनि भनिन्छ।
- **प्रभाव मूल्याङ्कन:** आयोजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन सम्पन्न भई सञ्चालनमा रहेका आयोजना तथा कार्यक्रमले के कस्तो प्रभाव पारेको छ भनी स्वतन्त्र व्यक्तिबाट गरिने मूल्याङ्कन प्रभाव मूल्याङ्कन हो। उदाहरणको लागि कुनै सिँचाइ आयोजना कार्यान्वयन गर्नुअघि उक्त आयोजनाको निर्माण सम्पन्न भइसकेपछि ४० हजार हेक्टर कृषियोग्य जमिनमा सिँचाइ सुविधा उपलब्ध हुनेछ। उक्त सिँचाइ सुविधापछि जमिनको उत्पादकत्व वृद्धि हुनेछ। उब्जनीमा वृद्धि भएपछि सिँचाइ सुविधा उपभोग गर्ने जनताको खाद्य सुरक्षामा वृद्धि हुनुको साथै वार्षिक आयमा समेत वृद्धि हुनेछ। यसरी आम्दानी बढेपछि शिक्षा तथा स्वास्थ्यका समस्या समाधान हुने र विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ना दर समेत बढ्ने र आयोजना सम्पन्न भएको १५ वर्षपछि सो सिँचाइ प्रभावित क्षेत्रका नागरिकहरूको शैक्षिक पहुँच बढेको हुनेछ भन्ने जस्ता अपेक्षा अथवा नतिजा खाका स्वीकृत गरिएको हुन्छ। यही नतिजा खाकाले भने बमोजिम उक्त सिँचाइ आयोजनाको निर्माण सम्पन्न भई सञ्चालनमा आएको १५ वर्ष व्यतित भइसकेपछि स्वतन्त्र पक्षबाट अध्ययन एवम् मूल्याङ्कन गर्ने वा गराउने गरिन्छ भने यसलाई प्रभाव मूल्याङ्कन (Impact Evaluation) भनिन्छ।

मूल्याङ्कनलाई कर्ताको आधारमा यसरी वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ:-

- **आन्तरिक मूल्याङ्कन:** आयोजना कार्यान्वयनको क्रममा आयोजनाको सञ्चालन अवस्था कस्तो छ। आयोजनाको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएबमोजिम उपलब्धि हासिल हुने दिशामा अघि बढे वा नबढेको यकिन गर्न वा गराउनको लागि आयोजना कार्यान्वयन पक्षकै तर्फबाट गरिने अध्ययन आन्तरिक मूल्याङ्कन (Internal Evaluation) हो। यस किसिमको मूल्याङ्कनमा पनि आयोजनाको कार्यक्षमता, प्रभावकारिता, दिगोपना, सान्दर्भिकता, सामञ्जस्य प्रभाव जस्ता सूचकहरू समावेश गरेर मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ।

- **तेस्रो पक्ष वा प्रभाव मूल्याङ्कन:** आयोजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन सम्पन्न भएपछि कार्यान्वयन गर्ने पक्षको तर्फबाट कोही पनि सहभागी नभई स्वतन्त्र व्यक्ति तथा समूहहरू समावेश गरी गरिने मूल्याङ्कन तेस्रो पक्ष वा प्रभाव मूल्याङ्कन (Third Party Evaluation/Impact Evaluation) हो ।

४. अनुगमन र मूल्याङ्कनमा देखिने सामान्य भिन्नता

अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई साँगसँगै जोडेर प्रयोग गरिने भए पनि यी दुईमा निम्नबमोजिम भिन्नता रहेको पाइन्छ:-

अनुगमन	भिन्नताको आधार	मूल्याङ्कन
मुख्यतया कार्यान्वयनकै चरणमा। आयोजना निर्माण सम्पन्न पश्चात् सञ्चालन चरणमा पनि अनुगमन हुनेछ।	कार्यान्वयन हुने अवधि	मुख्यतया कार्यान्वयन सम्पन्न पश्चात् आयोजना कार्यान्वयनको लागि योग्य रहे वा नरहेको विषयमा NPB, IRR, FIRR, PBP आदि सूचकहरूको आधारमा पूर्वमूल्याङ्कन हुनेछ।
कार्यान्वयन गर्नेहरूकै तर्फबाट अनुगमन गरिन्छ। विषय परिस्थितिमा विज्ञताको सेवाको लागि स्वतन्त्र पक्षलाई पनि अनुगमनमा सहभागी गराएर गर्ने गरिन्छ।	कर्ता	मूल्याङ्कन गर्नको लागि आयोजना कार्यान्वयनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध नराखेको स्वतन्त्र पक्षबाट गरिन्छ। आन्तरिक मूल्याङ्कनमा कार्यान्वयन पक्षको समेत सहभागिता हुने गर्छ।
अनुगमनको प्रमुख उद्देश्य कार्यान्वयनमा देखिएका कमी कमजोरीलाई समयैमा सुझाव दिई निर्माण तथा कार्यसम्पादनमा सुधार गर्नुसँग सम्बन्धित रहन्छ।	नतिजा	मूल्याङ्कनको ध्येय भविष्यमा नयाँ आयोजना छनोटलाई पृष्ठपोषण निर्णयकर्ताहरूलाई उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नु रहेको हुन्छ। ठूला ठूला निर्णय लिनमा सहयोग गर्दछ।
अनुगमनको क्षेत्र भन्नाले आयोजना वा कार्यक्रमको लागि तोकिएको लगानी उपलब्ध भयो वा भएन, तोकिएको गुणस्तरमा काम सम्पन्न भयो वा भएन, अपेक्षित प्रतिफल हासिल भयो वा भएन भन्ने विषयमा केन्द्रित हुन्छ।	मुख्य क्षेत्र	मूल्याङ्कनको मुख्य क्षेत्र त्यसको कार्यशर्तलाई परिपालना गर्नु रहेको हुन्छ। मूल्याङ्कनले आयोजना कार्यान्वयनको सम्पन्न भएपछि अपेक्षा गरिएको प्रभाव, असरको विषयमा निर्णयकर्तालाई सुझाव दिने उद्देश्य राखिएको पाइन्छ।

५. नेपाल सरकारका निकायहरूमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको अवस्था

५.१ अनुगमन प्रणालीको अवस्था

नेपालमा अनुगमनको विकासक्रम राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शनमा उल्लेख भए अनुसार विकास कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्थित परिपाटी आ.व. २०३२/०३३ देखि भार प्रणालीको विकास गरी प्रारम्भ भएको र यसकै निरन्तरता स्वरूप सातौं योजना (२०४२-०४७) मा विषय क्षेत्रगत कार्यसम्पादन सूचकहरूको निर्धारण र आठौं योजना (२०४९-०५४) मा नयाँ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको नामबाट केही संस्थागत व्यवस्था गरियो। मन्त्रिपरिषद्को २०४९/०४/०८ को निर्णयानुसार प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समिति (National Development Action Committee-NDAC) र मन्त्रालयहरूमा सम्बन्धित मन्त्रीको अध्यक्षतामा मन्त्रालयस्तर विकास समस्या समाधान समिति (Ministerial Development Action Committee- MDAC) जस्ता संस्थागत व्यवस्था गरिए जुन हालसम्म पनि रहेका छन्। अनुगमनलाई नतिजामुखी बनाउने प्रयास दशौं योजना (वि.सं. २०५९-०६४) देखि सुरु भएको थियो। दशौं योजनामा नतिजा खाका समावेश भएको पहिलो योजना हो। त्यसपछिका सबै योजनाहरूमा नतिजा खाकालाई अभिन्न अङ्गको रूपमा समावेश गरिएको छ।

५.१.१ अहिले प्रयोगमा रहेको अनुगमनको ढाँचा

नेपाल सरकारबाट स्रोत निकास प्राप्त गरेका निकायहरूले आफूलाई प्राप्त स्रोतको अख्तियारी र प्रचलित कानूनबमोजिम खर्च गरी त्यसको उत्तरदायित्व बहन गर्नुपर्छ। यसरी प्राप्त अख्तियारीको उत्तरदायित्व बहन गर्ने क्रममा अधिकारप्राप्त अधिकारीले आयोजना कार्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा अनुगमन गर्नुपर्दछ। यसको साथै आयोजनासँग सरोकार राख्ने विभाग वा मन्त्रालयका साथै राष्ट्रिय योजना आयोग एवम् प्राविधिक परीक्षणको लागि राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रलाई जिम्मेवारी दिइएको छ।

आयोजना प्रमुखले आयोजना कार्यान्वयनको प्रतिवेदन नियमित रूपमा तालुक निकायलाई उपलब्ध गराउनुपर्छ भने तालुक निकायहरूले विभागस्तरमा त्रैमासिक रूपमा समीक्षा गरी त्यसको प्रतिवेदन तालुक मन्त्रालयमा पठाउनुपर्छ। मन्त्रालयस्तरमा मातहतका सबै निकायले सञ्चालन गर्ने सबै विकास कार्यक्रमहरूको त्रैमासिक रूपमा समीक्षा गरी त्यसको प्रतिवेदन राष्ट्रिय योजना आयोगमा पठाउनुपर्छ। यसको साथै राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाका साथै रूपान्तरणकारी आयोजनाको अनलाइन प्रणालीमार्फत् प्रतिवेदन प्राप्त गरी त्यसको आधारमा प्रतिवेदन बनाई निर्णयकर्तालाई उपलब्ध गर्ने वा गराउने गरिएको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगमा हुने राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समितिको बैठकमार्फत् विकास आयोजनाहरूको हुने समीक्षा पनि अनुगमनकै उच्चस्तरको संयन्त्र हो।

५.१.२ विद्यमान अनुगमन प्रणालीमा देखिएका विसङ्गतिहरू

सुशासनको सहयोगीको रूपमा रहेको अनुगमन प्रभावकारी तवरले सञ्चालन हुन सकेको छैन। सेवा प्रवाहदेखि निर्माण कार्यको गुणस्तरमा कमी आएको महसुस गरेमा जोसुकैले पनि अनुगमन नै छैन भनेर सेवा प्रदायक एवम् सरकारप्रति आक्रोस व्यक्त गरेको पाइन्छ। अनुगमनको महत्त्वलाई सेवा प्रवाह समयमै हुनेदेखि लिएर गुणस्तरसम्म जोडिएको पाइन्छ। अनुगमन औपचारिकतामा सीमित हुन पुगेको छ। मुलुकमा सुशासन कायम हुन नसकेर आमनागरिकवर्ग पीडित छन्। अनुगमनको क्षेत्रमा करिब एक दशक लामो कार्यानुभवले निम्न विषयलाई अनुगमनका विसङ्गतिका रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ:-

- अनुगमनलाई समस्याको समयमै पहिचान तथा समाधानको दृष्टिकोणभन्दा आयोजनाले गरेका कार्यसम्पादनलाई अवलोकन गर्ने प्रक्रियामा सीमित गरिएको छ। अनुगमनलाई सङ्कुचित अर्थमा स्थलगत अवलोकनका रूपमा मात्रै लिइने गरिनु पनि अर्को कमजोरी हो। अनुगमनबाट दिइने सुझाव तथा सिफारिसको पूर्ण कार्यान्वयन नगरिँदा अनुगमनले आयोजनाको कार्यसम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउन सकेको पाइँदैन।
- नेपाल सरकारबाट सञ्चालित कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको अनुगमन औपचारिकतामा सीमित हुँदै गएको छ भन्ने आरोपहरू सञ्चार माध्यम लगायतबाट आउने गर्छ। अनुगमन गरिएको आयोजना र अनुगमन नगरिएको आयोजनाले दिने नतिजामा स्पष्टरूपमा फरक महसुस गर्न सकिएको छैन।
- अनुगमनको विधि निर्धारण गरिएको भए पनि सो व्यवहारमा प्रयोग आउन सकेको छैन। स्थलगत भ्रमणका क्रममा गर्नुपर्ने पूर्वतयारी र स्थलगत अवलोकन एवम् सूचनाको सङ्कलनका विधिहरू निर्धारण गरी आयोजनले हातेपुस्तिकाका रूपमा लागू गरेको भए पनि सोको पालना हुन सकेको पाइँदैन। आयोजनाका सम्बद्ध पदाधिकारीहरूले दिएको मौखिक सूचनाको आधारमा अनुगमनकर्ताले आयोजनाको बारेमा धारणा बनाउँछ र सोही जानकारीलाई आधार मानेर अनुगमन प्रतिवेदन तयार गरी बुझाउँछ। उसले दिएको सुझावहरूको कार्यान्वयन योजना बनाई कार्यान्वयन गर्न अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शनमा व्यवस्था भए पनि सो अनुसार नहुने गरेको र सुझावहरू लागू भए वा नभएको फलोअप समेत हुने गरेको छैन।
- कुनै पनि आयोजनाको अनुगमन कहिले र कति पटक गरिनुपर्ने विषय पनि स्पष्ट छैन। विभिन्न विषय क्षेत्रगत मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगको समेत संलग्नतामा हुने गरेको संयुक्त अनुगमन नियमित ढङ्गले अघि बढिरहेको छैन। आ.व. २०७९।८० मा १२ पटक अनुगमन गरिने भनिएको राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको यस्तो संयुक्त अनुगमन तीन पटक मात्र हुन सकेको देखिन्छ।
- अनुगमनमा जाने पदाधिकारीहरूलाई अनुगमन गरिने आयोजना तथा कार्यक्रमको बारेमा अनुगमन जानुपूर्व कुनै सूचना थाहा पाउने, बुझ्ने औपचारिक संयन्त्र नै छैन। सो आयोजनाले विगतमा के के कामहरू सम्पन्न गरिसकेको छ र यो आ.व.मा कुन कुन क्रियाकलापहरू सम्पादन गरिरहेको

छ र हालसम्म के कति प्रगति हासिल गरेको छ भन्ने विषयमा कुनै सूचना पाउन सकिने अवस्था छैन।

- नेपाल सरकारबाट सञ्चालन हुने आयोजना तथा कार्यक्रममा अनुगमनको लागि सहज हुने किसिमले योजना तथा कार्यक्रमहरूको ढाँचा तयार भएका छैनन्। अनुगमनको लागि उपयुक्त सूचकहरू समावेश गरेर आयोजना तथा कार्यक्रम स्वीकृत भएको पाईदैन।
- आयोजनाको भौतिक प्रगति र वित्तीय प्रगति निर्धारण गर्ने विधि दिग्दर्शनमा उदाहरणसहित उल्लेख गरिएको छ तर यसको पूरा पालना गरिएको देखिँदैन।
- राष्ट्रिय योजना आयोगमा विभिन्न मन्त्रालयहरूमार्फत् प्राप्त हुने प्रगति विवरणहरूलाई विश्लेषण गर्ने प्रणाली कमजोर छ। मन्त्रालयहरूमार्फत् प्राप्त प्रगति विवरणहरूलाई आयोजनाको स्वीकृत वार्षिक कार्ययोजनासँग तुलना गरी कार्यसम्पादनको स्थिति यकिन गरिनुपर्नेमा सो हुन सकेको छैन।
- राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शनमा व्यवस्था भएका प्रगति प्रतिवेदनलगायतका फारमहरूको पूर्ण प्रयोग हुने गरेको छैन। राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समितिको बैठक बस्नुअघि आयोगका विषय क्षेत्र हेर्ने महाशाखा प्रमुखबाट आफूले हेर्ने मन्त्रालय अन्तर्गतका आयोजनाहरूको एकीकृत प्रगति विवरण फारम नं. ६ मा तयार गरी आयोगकै अनुगमन तथा मूल्याङ्कन महाशाखामा पठाउनुपर्नेमा सो भएको पाईदैन।
- आयोजनाहरूको समीक्षा प्रणाली अपूर्ण छ। कुनै आयोजना वा कार्यक्रमको भौतिक तथा वित्तीय प्रगति प्रतिशत एवम् कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याका आधारमा मात्र हेर्ने गरिन्छ। यसले आयोजनाको मोटामोटी प्रगति स्थिति मात्र जनाउने गर्दछ। यस्तो प्रगति हुनुका पछाडिको कारण खोतलिनुपर्नेमा सो हुन सकेको छैन। जसले गर्दा अनुगमन तथा समीक्षापछि पनि आयोजनाको कार्यान्वयनमा के कस्तो सुधार वा निर्णय गर्नुपर्ने हो यकिन नहुँदा यस्ता अनुगमनको सार्थकता नरहने गरेको स्थिति छ।

माथिका बुँदाहरूको विश्लेषण गर्दा अनुगमन कमजोर हुनुमा नीति निर्माताहरूको सुशासनप्रतिको प्रतिबद्धताको अभावलाई मुख्य कारक तत्त्वको रूपमा लिन सकिन्छ।

५.२ मूल्याङ्कन प्रणालीको अवस्था

नेपाल सरकारले सञ्चालन गरेका कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूले अपेक्षित प्रतिफल दिए नदिएको यकिन गर्न तथा नयाँ नीति योजना कार्यक्रम तर्जुमाको लागि आवश्यक पर्ने पृष्ठपोषणको मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छ। राष्ट्रिय योजना आयोग गठन तथा कार्यसञ्चालन आदेश २०७४ बाट राष्ट्रिय योजना आयोगलाई यसको जिम्मेवारी सुम्पिएको देखिन्छ। राष्ट्रिय योजना आयोगको अभिलेख अनुसार हालसम्म ४३ वटा आयोजनाहरूको अध्ययन एवम् प्रभाव मूल्याङ्कन गरिएको पाइन्छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगको अभिलेख अनुसार कुनै पनि आयोजनाको स्वतन्त्र रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सुरु भएको २७ वर्षभन्दा बढी भएको छैन। सन् १९९६ मा नारायणी ट्युबवेल सिँचाइ आयोजना, चापाकोट टार सिँचाइ आयोजनाको कार्यसम्पादन प्रतिवेदन, सुती विकास बोर्डको अध्ययन र दोस्रो

अक्वाकल्चर डेभेलपमेन्ट आयोजना धनुषाको समेत गरी चार वटा आयोजनाहरूको अध्ययन एवम् मूल्याङ्कन भएको प्रतिवेदन देखिन्छ भने सन् २००४ सम्ममा अरु १८ वटा कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको अध्ययन भएको देखिन्छ। सन् २००४ पछि २०१२ मा मात्र ५ वटा कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन भएको देखिन्छ। त्यस्तै सन् २०१३ देखि २०१८ सम्ममा १५ वटा आयोजना कार्यक्रमको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरिएको देखिन्छ। त्यसपछि अध्ययन गरिएको अभिलेख योजना आयोगको वेबसाइटमा पाउन सकिएन।

सरकारी पक्षबाट हालसम्म सम्पन्न भएका तेस्रोपक्ष मूल्याङ्कनका विवरण:

मूल्याङ्कन भएको अवधि	अद्यावधिक सङ्ख्या	कैफियत
१९९६ सम्म	४	
२००४ सम्म	२२	
२०१२ सम्म	२७	
२०१८ सम्म	४२	
जम्मा	४२	

स्रोत: राष्ट्रिय योजना आयोगको वेबसाइट, २०८० भाद्र।

नेपालका सबै सरकारी कार्यालयहरूका केन्द्रीय निकायमा महाशाखाको रूपमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन महाशाखाको व्यवस्था गरिएको छ भने विभाग एवम् कार्यालयस्तरहरूमा शाखाको रूपमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन शाखा रहेको पाइन्छ। त्यस्तै स्थानीय तहमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई शाखाको रूपमा साङ्गठनिक स्वरूप दिइएको पाइन्छ। यसरी अनुगमनसँगै मूल्याङ्कनलाई महत्त्व दिइएको देखिए तापनि अनुगमनको दाँजोमा मूल्याङ्कनको क्षेत्रमा धेरै कम प्रगति भएको पाइन्छ। अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको केन्द्रीय निकायको रूपमा रहेको राष्ट्रिय योजना आयोगको आधिकारिक वेबसाइटमा पनि हालसम्म ४ दर्जन आयोजनाहरूको मात्र तेस्रो पक्षबाट मूल्याङ्कन भएको अभिलेख पाइन्छ भने राष्ट्रिय योजना आयोग र सम्बन्धित मन्त्रालय र केन्द्रीय निकायहरूका पहलमा गरिएका आन्तरिक मूल्याङ्कनको सङ्ख्या करिब एक दर्जनभन्दा बढी छैन।

५.२.१ मूल्याङ्कनका लागि प्रयोगमा रहेका ढाँचाहरू

नेपालका सरकारी निकायहरूले मूल्याङ्कनका प्रकारहरूमध्ये पूर्वमूल्याङ्कनको बढी प्रयोग गरेको पाइन्छ। नयाँ आयोजना तथा कार्यक्रमलाई स्वीकृत गर्नुभन्दा पहिले उक्त आयोजना प्राविधिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणबाट मूल्याङ्कन गरिन्छ। यद्यपि यस किसिमको मूल्याङ्कन वस्तुपरक ढङ्गले सम्पन्न गर्न नसकेको कारणले नेपालका धेरै विकास आयोजनाहरू सफल हुन सकेका छैनन्। प्रायः दातृ निकायले नेपालमा आयोजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुअघि विस्तृत रूपमा पूर्वमूल्याङ्कन गर्ने गर्दछन्। पूर्वमूल्याङ्कनबाट योग्य नदेखिएका आयोजनालाई कार्यान्वयनको लागि सम्झौताको चरणमा प्रवेश नै गर्दैनन्। राष्ट्रिय योजना आयोगले सञ्चालनमा ल्याएको आयोजनाहरू आयोजना बैङ्कमा प्रविष्ट गर्नुअघि

उक्त आयोजनाको पूर्वमूल्याङ्कन गरिएको हुनुपर्छ र उक्त मूल्याङ्कनबाट सो आयोजना वा कार्यक्रम प्राविधिक रूपमा सक्षम हुनुपर्छ साथै लगानीको दृष्टिकोणले पनि कार्यान्वयनपछि धेरै प्रतिफल दिने किसिमको हुनुपर्छ। कुन अवधिमा कति आर्थिक प्रतिफल दिने आयोजनालाई कार्यान्वयनमा लैजान स्वीकृत गर्ने भन्ने विषय निर्णयकर्ताको विवेक र मापदण्डको विषय हो। कुनै आयोजनाबाट कम प्रतिफल प्राप्त हुने भए पनि जनताको लागि व्यापक सुविधा पुग्न जाने आयोजना स्वीकृत हुन सक्छ भने राज्यले निकासी व्यापारलाई प्रवर्द्धन गर्ने दृष्टिकोणबाट स्थापना गर्ने सिमेन्ट उद्योगहरूको प्रतिफल त्यही लगानीको दाँजोमा उच्च हुनुपर्ने हुन्छ।

स्थानीय तह लगायत सबै सरकारी निकायहरूले सञ्चालन गर्ने आयोजना तथा कार्यक्रमहरू स्वीकृत गरिनुअघि पूर्वमूल्याङ्कन गरिनु अनिवार्य गरिएको छ। यसबाट लगानीको प्राथमिकीकरण हुन गई राज्यसँग उपलब्ध सीमित स्रोत साधनको अधिकतम सदुपयोग हुने अवस्था सिर्जना हुने गर्दछ। योजना छनोटमा राजनीतिक स्वार्थ हावी हुँदा धेरै आयोजनाहरूको प्रतिफल ज्यादै न्यून वा शून्य भएको पाइन्छ। नेपालमा सुशासनको अवस्था नाजुक रहनुका धेरै कारणहरूमध्ये एउटा कारण आयोजना तथा कार्यक्रम स्वीकृतिको विषयमा प्रशासनिक तथा राजनीतिक उत्तरदायित्व बहन नगरिएको पनि हो भन्न सकिन्छ।

नेपालका सरकारी निकायहरूमा आयोजना तथा कार्यक्रमको स्वीकृति चरणमा आवश्यक पर्ने पूर्वमूल्याङ्कनका सबै विधिहरू चरणहरू वस्तुगत रूपमा नगरे पनि साररूपमा प्रयोगमा रहेको छ। यस्तो पूर्वमूल्याङ्कन जस्तै गरी अन्तिम मूल्याङ्कन विधि पनि प्रयोगमा आएको छ। आयोजना वा कार्यक्रमको निर्माण चरण सम्पन्न भएपछि भुक्तानीको दृष्टिकोणले फरफारक गर्नको लागि पनि कार्यसम्पन्न प्रतिवेदनको प्रयोगलाई कानूनी दायित्वको रूपमा पालना भएको छ। यसलाई भुक्तानीको अनिवार्य शर्तको रूपमा लिने गरिन्छ। यद्यपि यसका पनि सबै विधि र चरणहरूको साथै पालना गरिएको छ। मूल्याङ्कनमा कार्यशर्तले जुन पक्षलाई महत्त्व दिइएको हुन्छ सोही पक्षलाई व्यापक रूपमा उल्लेख गर्ने गरिन्छ।

मूल्याङ्कनको पर्यायवाचीको रूपमा बुझिने प्रभाव मूल्याङ्कनको अवस्था दयनीय नै लाग्छ। मूल्याङ्कनका क्षेत्रमा कार्यरत विशेषज्ञका अनुसार दक्ष मूल्याङ्कनकर्ताको अभाव नेपालमा मात्र नभई संसारभर नै अभाव महसुस गरिएको छ। प्रभाव मूल्याङ्कनलाई जति महत्त्व दिनुपर्ने हो त्यस रूपमा महत्त्व नदिएकोले नै प्रभाव मूल्याङ्कन ओझेलमा परेको हो कि जस्तो लागेको छ।

प्रभाव मूल्याङ्कनको लागि पालना गर्नुपर्ने चरणहरूको बारेमा स्पष्ट कार्यविधिको अभावमा पनि प्रभाव मूल्याङ्कन अगाडि नबढेको देखिन्छ। मूल्याङ्कनको बारेमा सैद्धान्तिक जानकारी राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शनमा उल्लेख भएको छ। उक्त दिग्दर्शनको व्यवस्थालाई धेरै सरकारी निकायहरूले उपयोगमा ल्याउन सकेका छैनन्। दिग्दर्शनले स्टेप वाई स्टेपको चरणहरू उल्लेख गर्न नसकेको कारणले पनि दिग्दर्शनको व्यवस्थाबाट लाभ लिन सकेको देखिँदैन। अब हुने परिमार्जनमा मूल्याङ्कनका लागि अत्यावश्यक चरणहरूको बारेमा स्पष्ट उल्लेख गर्न आवश्यक छ।

५.२.२ मूल्याङ्कन प्रणालीका विसङ्गति

मूल्याङ्कनको महत्त्व अनुसार यसको प्रयोगमा व्यापकता आउन सकेको छैन। भएका मूल्याङ्कनको प्रतिवेदनलाई पनि नयाँ योजना छनोटको समयमा पृष्ठपोषणको रूपमा उपयोगमा नआएको महसुस गरेका छन्। अहिलेसम्म भएका प्रभाव मूल्याङ्कनहरूको प्रतिवेदन तयारीमा वस्तुगत विश्लेषण गरी व्यावहारिक तथा कार्यान्वयनयोग्य सुझाव नभएको कारणले पनि मूल्याङ्कनको महत्त्व घटाएको देखिन्छ।

मूल्याङ्कनको चरणमा देखिने अर्को विसङ्गतिको रूपमा मूल्याङ्कन गरिने आयोजनाको छनोट प्रक्रिया पनि हो। कुनै आयोजनाको लागि मूल्याङ्कन अनिवार्य शर्त हो कि ऐच्छिक ? यो विषयमा पनि स्पष्ट व्याख्या पाइँदैन। अतः सबै आयोजनाको प्रभाव मूल्याङ्कन भएको पनि पाइँदैन।

मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत पनि ठूलो अवरोधको रूपमा रहेको छ। उदाहरणको लागि राष्ट्रिय योजना आयोगको आ.व. २०८०/८१ को लागि तेस्रो पक्ष मूल्याङ्कनको शीर्षकमा जम्मा रु. ५ लाख निकासा भएको छ। यो बजेटले तेस्रो पक्ष मूल्याङ्कनको लागि कुन स्तरको विशेषज्ञ छनोट हुने हो ?

६. अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा आयोगको भूमिकालाई कसरी प्रभावकारी बनाउने ?

राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समितिको ३३ औं बैठकको निर्णय पश्चात् आर्थिक वर्ष २०७२/७३ देखि चौमासिक विभाजनसहितको वार्षिक कार्यक्रम आयोगबाट स्वीकृति गर्नु नपर्ने व्यवस्था लागू भएको छ। यो व्यवस्था कार्यान्वयनमा आएपछि विषयगत मन्त्रालयसँग आयोगको सम्पर्क पातलो हुँदै गएको छ। पहिलो प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरूको कार्यक्रम संशोधनको लागि आयोगको स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था भए पनि कार्यान्वयनमा आएको छैन। यसले गर्दा वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटको छलफल गर्ने क्रममा मन्त्रालयहरूले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमको बारेमा आयोगलाई जानकारी भए पनि त्यसपछि कार्यक्रम कार्यान्वयनको बारेमा जानकारी पाउने भनेकै कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका क्रममा हुने हो।

विगतमा पनि आयोगसँग नेपाल सरकारले सञ्चालन गरेका आयोजनाहरूको बारेमा जानकारी कमजोर हुँदै गएको महसुस गरिएको थियो। आयोगमा नेपाल सरकारले सञ्चालन गरिसकेका अथवा वा सञ्चालनमा रहेका आयोजनाहरूको बारेमा हुने सूचनाको खडेरी हटाउनको लागि विगतमा आयोगले आयोजनाहरूको जानकारीलाई सफ्टवेयरमार्फत् हासिल गर्न प्रयास गरेको थियो। “आयोजना कार्यसम्पादन सूचना प्रणाली” (Project Performance Information System: PPIS) नामको अनलाइन सफ्टवेयर युएनडिपिको सहयोगमा निर्माण गरी औपचारिक रूपमा आ.व. २०७१/७२ देखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो। आयोजनाको बारेमा सुरुको लागत अनुमानदेखि सम्पादन गरिने मुख्य मुख्य क्रियाकलापहरू लगायत आयोजना प्रमुखको विवरण र आवधिक रूपमा आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको प्रगति विवरण समेत अनलाइनको माध्यमबाट जानकारी लिने व्यवस्था थियो।

आयोजनाका सम्पूर्ण जानकारी पाउन सकिने PPIS सफ्टवेयर प्रणालीलाई आयोगका सबै शाखा वा महाशाखाले सघनरूपमा प्रयोग गर्न नसकेको कारण लगायत प्राविधिकरूपमा त्यसको संरक्षण गर्ने शाखा एवम् जनशक्तिको अभावमा उक्त प्रणाली इतिहासमा सीमित भयो।

अनुगमन प्रभावकारी नभएको गुनासो सबैतिर छ। किन अनुगमन प्रभावकारी भएन? अनुगमन प्रभावकारी हुनको लागि अनुगमनमैत्री वातावरणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ। अनुगमन भनेकै स्थलगत अनुगमनको रूपमा लिइन्छ। स्थलगत भ्रमणबाट अनुगमनको लागि आवश्यक सूचना सङ्कलन गर्न सकिन्छ। यसलाई नै अनुगमनको पर्यायवाची अर्थको रूपमा बुझ्ने गरिएको छ। अनुगमनको परिभाषा नै परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्था आइसकेको छ। अनुगमन गर्ने निकायले अनुगमन गर्नुपर्ने आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको बारेमा सुरुमै विस्तृत जानकारी हासिल गर्नुपर्छ।

अनुगमन गरिने आयोजनाको बारेमा उक्त आयोजनाले हालसम्म के के प्रगति हासिल गरिसकेको छ, अनुगमनकर्तालाई उसले अनुगमन गर्ने आयोजनाले यो अवधिमा के के काम गरिरहेको छ भन्ने विषयमा पूर्वानुमान गर्न सक्ने वातावरण हुनुपर्छ। आयोजनाबाट नियमित प्रगति प्रतिवेदन प्राप्त गर्नुको साथै सो आयोजनामा कुन कुन निकायबाट कहिले कहिले अनुगमन गरेर के के सुझावहरू दिएका थिए? र अनुगमनकर्ताले विधिपूर्वक अनुगमन गरी दिएका सुझावहरू के कति कार्यान्वयन भए अथवा हुन सकेनन् भन्ने विषयमा जानकारी हुने वातावरण या संयन्त्र अपरिहार्य मानिन्छ।

एकीकृत अनुगमन प्रणाली

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट नेपाल सरकारको वार्षिक नीति तथा बजेट वक्तव्यको प्रगति अनलाइन प्रणालीको माध्यमबाट लिन वा दिनको लागि आ.व. २०७५/७६ देखि प्रयोगमा ल्याइएको अनलाइन प्रणालीको नाम एकीकृत अनुगमन प्रणाली हो। यसलाई www.monitoring.opmcm.gov.np ठेगानामार्फत् प्रयोग गर्न सकिन्छ। यो प्रणाली प्रयोग गर्नको लागि प्रणालीले उपलब्ध गराएको युजर नाम र पासवर्ड आवश्यक पर्दछ। सो कार्यालयको नतिजा व्यवस्थापन महाशाखाले संयोजन गरिरहेको उक्त एकीकृत अनुगमन प्रणाली प्रारम्भमा नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रमको समग्र अनुगमन र राष्ट्रिय गौरवका आयोजना लगायत आयोजनाको प्रगति प्रतिवेदनका लागि मात्रै प्रयोगमा आएको भए पनि हाल नेपाल सरकारबाट सञ्चालन हुने सबै आयोजनाको लागि पनि उपयुक्त हुने गरी परिमार्जन गरिएको छ। आ.व. २०७६/७७ देखि नै माइलस्टोनसहितका नीति तथा कार्यक्रम तथा आयोजनाहरूको मासिक प्रगति मन्त्रालय तथा आयोजनाबाट सोझै पोष्टिङ्ग गराउने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी अनलाइन माध्यमबाट प्राप्त हुने प्रगतिलाई नतिजा व्यवस्थापन महाशाखाबाट विश्लेषण गरी एकीकृत मासिक प्रगति विवरण तयार गरी सो कार्यालयको वेबसाइटमार्फत् सार्वजनिकीकरण गर्ने र नीति निर्माण तहमा समेत प्रस्तुत गर्दछ। यो एकीकृत अनुगमन प्रणालीमा PPIS का प्रायः सबैजसो विशेषताहरू समावेश गरिएको छ।

यस एकीकृत अनुगमन प्रणालीको लागि आयोजना प्रमुखहरूलाई हरेक आर्थिक वर्षमा सम्पादन गरिने क्रियाकलापहरूलाई मासिकरूपमा सम्पन्न गर्ने माइलस्टोन किटान गर्ने गरी कार्ययोजना तयार गर्न लगाइन्छ। उक्त कार्ययोजनाको बारेमा आषाढ मसान्तभित्र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा मन्त्रालय एवम् आयोजना प्रमुखहरूको उपस्थितिमा माइलस्टोन समेतमा बृहत् रूपमा छलफल गराइन्छ। उक्त छलफल कार्यक्रममा योजना आयोगको पनि सहभागिता हुने गरेको छ। यसरी छलफल भई अन्तिम भएको कार्ययोजनालाई आयोजनाका सम्बद्ध अधिकारीहरूले श्रावणको पहिलो हप्ताभित्र अनलाइन प्रणालीमा इन्ट्रि गरिसकेका हुन्छन्। आयोजनाहरूबाट सोही कार्ययोजनामा तोकिए अनुसारको मासिक प्रगति प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयमा आउने गर्दछ।

यस किसिमको डेस्क मनिटरिङ मोडलबाट अनुगमनमा निम्न बमोजिम सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएको छ:-

- आयोजनाको सूचना बैङ्क तयार हुन गएको छ। आयोजनाहरूको सम्पूर्ण सूचना एवम् प्रगति सहजै अनुगमनकर्ताले पाउने छन्। अनलाइन प्रणालीमा राखिएको सूचनाको आधारमा स्थलगत अनुगमनलाई सजिलो हुने गरेको छ।
- आयोजनाको बारेमा उत्तरदायित्व बहन गर्ने पदाधिकारीहरूलाई आयोजनाको अवस्थाको जानकारी सहजै हुने गरेको छ।
- आयोजना सञ्चालनमा पारदर्शिता कायम हुन गएको छ। यो अवधिमा यो यो क्रियाकलाप गर्ने भनेर वार्षिक कार्ययोजनामा उल्लेख गरिएको देखिँदा उक्त क्रियाकलाप भए वा नभएको सहजै अनुगमन गर्न सम्भव भएको छ।
- प्रतिवेदन प्रणाली सहज भएको छ। निश्चित अवधिमा प्रगति अनलाइन प्रणालीमा पोष्टिङ गरेपछि फरक फरक निकायहरूलाई प्रगति पठाउन नपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ।
- यो सफ्टवेयरको उपादेयता प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लागि मात्र नभएर सबै आयोजना, सबै मन्त्रालय लगायत राष्ट्रिय योजना आयोगको लागि पनि उपयोगी देखिन्छ।
- प्रयोगमा ल्याइएको एकीकृत अनुगमन प्रणाली [अनलाइन मनिटरिङ] मार्फत् आयोजनाहरूको प्रगतिको वस्तुपरक ढङ्गले समीक्षा हुन सक्ने अवस्था सिर्जना गरेको छ। आयोजनाले चालू आ.व.मा ५ वटा क्रियाकलापहरू सम्पन्न गर्नु भनेको थियो भने कति

कुनै पनि प्रणालीको पूरा विकास हुन लामो समय र ठूलो लगानीको साथै प्रतिबद्धताको पनि आवश्यक हुन्छ। नेपाल सरकारबाट सफल सञ्चालन ल्याइएको Line Ministry Budgetary Information System (LMBIS) तथा सङ्घीय भुक्तानी प्रणाली Central Government Accounting System (CGAS) तथा स्थानीय तहको भुक्तानी प्रणाली Sub National Treasury Regulatory Application (SuTRA) को लागि पनि धेरै लगानी गरेरै नै सफलरूपमा कार्यान्वयनमा आएका अनलाइन प्रणालीहरू हुन्।

वटा र कुन कुन क्रियाकलाप सम्पन्न गन्यो गरेन भनेर स्पष्ट थाहा पाउन सकिन्छ।

- यो प्रणालीले आयोजनाको भौतिक प्रगति प्रतिशत, वित्तीय प्रगति प्रतिशत सुनेर गरिने विद्यमान समीक्षा प्रणालीलाई नै परिवर्तन गराउन सकिने अवस्था सिर्जना गरेको छ। वि.सं. २०७९ भाद्र महिनामा भएको राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान उपसमितिको बैठकमा कुनै-आयोजनामा करिब ८० प्रतिशत भौतिक प्रगति हासिल भएको जानकारी प्रस्तुत भयो। त्यही बैठकमा उपस्थित प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयका प्रतिनिधिले सोही आयोजनाको क्रियाकलापहरू वा क्रियाकलाप अन्तर्गतका माइलस्टोनहरूमध्ये २० प्रतिशतभन्दा बढी सम्पन्न नभएको जानकारी दिनुभयो।

यही एकीकृत अनुगमन प्रणालीको बारेमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयका विज्ञहरूबाट आयोगका पदाधिकारीहरूसहित सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई ब्रिफिङ गरिएको थियो। उक्त ब्रिफिङपछि आयोगका सबै शाखा वा महाशाखाका प्रमुखहरूलाई युजर नेम र पासवर्ड उपलब्ध गराइसकिएको छ। उक्त एकीकृत अनुगमन प्रणालीलाई आयोगको गर्ने अनुगमनको क्षेत्रमा सहज बनाउने विषयमा आयोगको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन शाखा र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको सम्बन्धित शाखाबीच छलफल भइरहेको छ। प्रणालीभित्र अहिले कुनै मन्त्रालयलाई छान्दा उक्त मन्त्रालय अन्तर्गतका आयोजनाहरूको विवरणहरू हेर्न सकिने अवस्था तयार भएको छ।

७. राष्ट्रिय योजना आयोगले लिनुपर्ने निकास

मन्त्रालयहरूबाट आयोगमा आउने सूचना वा प्रगति विवरण क्रमशः डिजिटल माध्यमबाट आउने गरेको छ। आयोगबाट मन्त्रालयहरूको सम्पर्कको लागि बलियो आधार यही अनलाइन सफ्टवेयरलाई नै लिन सकिने देखिन्छ। आयोगमा आयोजनासम्बन्धी सूचना बैङ्कको विकास गर्नको लागि यो सफ्टवेयर धेरै उपयोगी हुने देखिएको छ।

अनुगमनलाई व्यवस्थित गराउनको लागि स्थलगत अनुगमनमा जाने पदाधिकारीको समूहको नामावली समेत प्रणालीमै अपलोड गर्ने र अनुगमनबाट प्राप्त निष्कर्ष तथा सुझावहरूलाई समेत अनलाइन प्रणालीमा राखेर कार्यान्वयनको फलोअप गर्नलाई समेत “अनुगमन ट्र्याकिङ प्रणाली” लाई पनि यही एकीकृत अनुगमन प्रणालीमा समावेश गर्नको लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई आयोगबाट अनुरोध भइसकेको छ। सो विषयमा आयोगको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन शाखा र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको सम्बन्धित शाखाबीच पटक पटक छलफल भइरहेको छ। आयोगको अनुगमनसम्बन्धी आवश्यकतालाई परिपूर्ति हुने गरी उक्त प्रणालीलाई सुधार गर्ने काम भइरहेको छ। उक्त व्यवस्था कार्यान्वयनमा आएपछि कुनै आयोजनामा धेरै अनुगमन हुने र कुनै आयोजनामा अनुगमन नै नहुने अवस्थामा सुधार आउनेछ।

आयोगका सबै शाखा एवम् महाशाखाहरूले एकीकृत अनुगमन प्रणालीको प्रयोग गरी महाशाखाहरूले हेर्ने आयोजनाहरूको डेस्क मनिटरिङ प्रणालीलाई अगाडि बढाउन आवश्यक देखिन्छ।

आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा रहेको राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान उपसमितिको बैठकमा आयोजनाहरूको भौतिक र वित्तीय प्रगतिका अतिरिक्त थप सूचना प्राप्त गरी समीक्षालाई अझै प्रभावकारी गराउन जरुरी देखिन्छ। साथै आयोगले आन्तरिक तथा तेस्रो पक्षबाट हुने मूल्याङ्कनलाई थप विस्तार गर्नुका साथै मूल्याङ्कनको गुणस्तरमा समेत सुधार गर्न जरुरी छ।

८. निष्कर्ष

अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई व्यवस्थापनको सहयोगी औजारको रूपमा लिइने गरिएको छ। आयोजना सञ्चालक या आयोजना प्रमुख नै अनुगमनको लागि मुख्य जिम्मेवार पात्र हो भने उसले मात्र अनुगमन गर्न समयले नभ्याउने अवस्थामा उसले तोकेको व्यक्ति वा समूहमार्फत् अनुगमनको कार्य सम्पादन गर्ने गराउने गरिएको हुन्छ। कार्यान्वयनको क्रममा केही समस्या आएपछि अनुगमन गरिने होइन, समस्याको महसूस गर्नुअगावै अनुगमन नियमित तथा निरन्तर सञ्चालन हुने विधा हो। आयोजनाले लिएको गतिविधिको बारेमा निगरानी राखी सूचना एवम् सुझाव उपलब्ध गराउनको लागि कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध नराख्ने व्यक्ति वा समूहलाई अनुगमनको जिम्मेवारी सुम्पिएको हुनुपर्छ। स्थानीय तहबाट सञ्चालन हुने हरेक आयोजनामा अनुगमन समितिको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा नगर प्रमुख वा अध्यक्षलाई कार्यान्वयनको जिम्मेवारी दिएको छ भने सोही ऐनको दफा १६ को उपदफा (४) को खण्ड ख को उपखण्ड (५) मा स्थानीय तहका उपप्रमुख वा उपाध्यक्षलाई योजना तथा कार्यक्रमको अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको नै छ। यसरी अनुगमनलाई कार्यान्वयनको कार्यकारीभन्दा फरक भूमिका रहने पक्षलाई समावेश गर्ने कानूनी व्यवस्था नै गरिएको छ।

अनुगमनको लागि अनुकूल वातावरण उपलब्ध हुनुपर्छ अन्यथा अनुगमनको उपादेयता पूरा हुँदैन। अनुकूल वातावरणमा गरिएको अनुगमनबाट व्यावहारिक अनि कार्यान्वयनयोग्य सुझावहरू प्राप्त हुन्छ र यसबाट कार्यक्रम तथा आयोजनाको कार्यसम्पादनस्तरमा सुधार गर्नमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन मद्दत पुग्छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान; कानून किताब व्यवस्था समिति।

राष्ट्रिय योजना आयोगको गठन आदेश, २०७४; नेपाल राजपत्र, नेपाल सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय।

पन्ध्रौँ योजना: राष्ट्रिय योजना आयोग।

राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शन २०७५; राष्ट्रिय योजना आयोग।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ऐन, २०८०; कानून किताब व्यवस्था समिति।

प्रविधि तथा नवप्रवर्तनको उपयोग र पूर्वाधार क्षेत्रमा सम्भावनाको खोजी

✍ मुनका न्यौपाने

कार्यकारी सारांश

मुलुकले लिएका दीर्घकालीन लक्ष्य प्राप्तिका लागि पूर्वाधार विकास एक महत्त्वपूर्ण क्षेत्रका रूपमा रहन्छ। मुलुकको आर्थिक विकासलाई टेवा दिन विकास निर्माणका कार्य नयाँ सोचका साथ अघि बढाइनु सम्भावनाको खोजीका लागि सुखद् मात्रु पर्दछ। सहरी सडक स्तरोन्नति तथा सुरक्षित आवास निर्माण र पूर्व-पश्चिम विद्युतीय रेल निर्माण तथा हाल सञ्चालनमा रहेको जयनगर-जनकपुर-विजलपुरा रेल सेवाको स्तरोन्नति जस्ता महत्वाकाङ्क्षी योजना अघि सारिएको छ। त्यस्तै दिगो विकास लक्ष्यको प्राप्तिका लागि उत्थानशील पूर्वाधारको निर्माण, दिगो औद्योगिकीकरणको प्रवर्द्धन र नवीन खोज प्रवर्द्धनको लागि विभिन्न क्षेत्रमा पूर्वाधार विकास गर्दा वातावरणीय आयामलाई केन्द्रबिन्दुमा राखी सार्वजनिक निजी साझेदारीको अवधारणा कार्यान्वयन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। पूर्वाधार विकास र नवप्रवर्तन एकआपसमा अन्तरसम्बन्धित बनाउँदै विकासका प्राथमिकता प्राप्तका क्षेत्रमा अपेक्षित उपलब्धिहरू हासिल गर्न नीतिगत स्पष्टता, प्रक्रियागत सरलीकरण, प्रविधिको अत्युत्तम उपयोग तथा संरचनागत व्यवस्थाको सबलीकरण र ऐनमा व्यवस्था गरिएको स्टार्टअप कोषको प्रभावकारी परिचालन हुनुपर्ने देखिन्छ। जनसाङ्ख्यिक लाभको उपयोग गर्न मानव संसाधन विकासका रणनीतिहरूको अवलम्बन, बौद्धिक सम्पत्तिको पेटेन्ट तथा सिर्जनशीलताको प्रोत्साहनले थप सघाउ पुऱ्याउनेछ। पूर्वाधार निर्माणका परियोजनाहरूको डिजाइन र योजना चरणमा दक्षताको नयाँ स्तर कायम गर्न कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) अवधारणा प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ। परियोजना लगत अनुकूलनमा समेत यस्ता प्रविधिहरूको कानूनी आधारसहित थप फाइदा लिने अवसर बढ्दै गएको पाइन्छ।

पूर्वाधार विकासको पृष्ठभूमि

विकास प्रक्रियाको पहिलो आधारस्तभका रूपमा पूर्वाधार विकासलाई लिने गरिन्छ। मुलुकको आर्थिक विकासलाई टेवा दिन पूर्वाधार निर्माणका कार्यलाई नयाँ सोचका साथ अघि बढाइनु सम्भावनाको बढोत्तरीको प्रयास हो। राष्ट्रिय गौरवका आयोजना पहिचान तथा प्राथमिकता क्षेत्र निर्धारण जस्ता महत्त्वका विषयमा समन्वय र सहकार्य व्यवस्थापन गर्दै कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। जलविद्युत योजना, विमानस्थल निर्माण, केबलकार निर्माण, सुरङ्गमार्ग निर्माण तथा सडक र पुल निर्माणका क्षेत्रमा प्रविधि तथा नवप्रवर्तन अपरिहार्य पक्षका रूपमा रहन्छ।

* उपसचिव, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय।

प्रथम योजनादेखि चालू योजनासम्मको स्थिति विश्लेषण गर्दा सडकमा भएको प्रगति उल्लेख्य मान्न सकिन्छ। हाल ७६ जिल्ला सदरमुकामसम्म सडक सञ्जालको पहुँच पुग्नु तथा विभिन्न वर्गीकरणमा कुल ३४१०० कि.मी. सडक चालू रहेको तथ्याङ्क धेरै हदसम्म सुखद् प्रगति हो। वि.सं. २०७८ सालमा विद्युत पहुँच पुगेको जनसङ्ख्या ९२ प्रतिशत पुग्नु तथा ऊर्जा क्षेत्रमा लोडसेडिङको अत्यासलागदो अवस्था चिर्दै उत्पादनमा उल्लेख्य वृद्धिको तथ्याङ्कसहित निर्यातमा सुधार भएको देखिन्छ। त्यस्तै इन्टरनेट सेवा प्रयोगकर्ता १३३ प्रतिशतसम्म पुगेको तथ्याङ्कले नीतिगत सम्बोधनका साथै प्रविधि तथा नवप्रवर्तनका लागि जनस्तरमै चेतना बढेको देखाउँदछ। शिक्षा तथा स्वास्थ्यका पूर्वाधार क्षेत्रमा समेत विकासको आँकडाले मुलुकले लिएको दीर्घकालीन लक्ष्यका लागि पक्कै सहज हुनेछ।

विकासोन्मुख मुलुकमा स्तरोन्नतिको दिशामा मुलुकले प्रतिबद्धता जनाइसकेको र संयुक्त राष्ट्र सङ्घको प्रचलित मान्यता तथा केही निश्चित शर्त पूरा गर्दै अग्रगामी अवसर प्राप्त गर्नुपर्ने सन्दर्भमा पूर्वाधार क्षेत्रको न्यून विकास हुनु र प्रविधिमा अपेक्षित सफलता प्राप्त गर्न नसक्नु हाम्रा जस्ता मुलुकका लागि निकै चुनौतीका रूपमा रहेको छ। प्राविधिक तथा व्यावसायिक मानव संसाधन विकासमा कम लगानीका कारण समेत अपेक्षित उपलब्धिमा बाधक मान्न सकिन्छ।

सन् १९६० को दशकसम्म नेपालकै हाराहारीको आर्थिक स्तर भएको दक्षिण कोरिया नवप्रवर्तन र विज्ञान प्रविधिमाफत् आज एक विकसित र सम्पन्न राष्ट्र बन्न सफल भएको छ। विकसित मुलुकका अभ्यास विश्लेषण गर्दा उच्चस्तरको पूर्वाधार र आधुनिक प्रविधिको उपयोगसँगै रहनसहन पनि विकसित देखिन्छ। यसो हुनु भनेको मानव संसाधनमा लगानी र विकासका लागि सकारात्मक सहसम्बन्ध निर्माण हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता स्थापित भएको अवस्था हो। डुइइ विजनेस प्रतिवेदनले लगानीको वातावरणमा केही सुधारको सङ्केत देखाएको तथा प्रभाव पार्ने सूचकहरूमा केही सुधार देखाएको हुनाले निरास भइहाल्नुपर्ने अवस्था भने देखिँदैन। यसका साथै सहज, सरल र गुणस्तरीय सेवाप्रवाहका लागि समेत पूर्वाधार विकास अत्यावश्यक रहन्छ।

नवप्रवर्तन, स्टार्टअप र पूर्वाधारमा यसको प्रयोग

स्टार्टअप उद्यमको परिभाषामा नवीन प्रविधि एवम् सिर्जनशील सोच प्रयोग गरी कुनै वस्तु वा सेवाको उत्पादन वा सञ्चालन वा वितरण प्रक्रियामा स्तरोन्नतिको सम्भावना भएको उद्यम सम्झनुपर्दछ भनिएको छ। पूर्वाधार विकासमा पर्याप्त लगानी तथा अवसर हासिल गर्न नवप्रवर्तनले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। लगानीको वातावरण मापन गर्ने सूचकाङ्कमा केही सुधारको लक्षणले आशाको किरण जगाएको छ। यसका साथै पूर्वाधार निर्माणका आवश्यक तत्त्वहरू: संरचना, नवप्रवर्तन, वित्त, प्रविधि, व्यवस्थापन र समन्वयले अन्तरसम्बन्ध स्थापना गर्नका लागि र कुन क्षेत्रमा कसरी समन्वय गर्ने भन्ने विषयमा सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ।

माथि उल्लेख भएका आवश्यक तत्त्वहरू पूर्वाधार विकासका लागि समानरूपमा महत्त्व राख्दछन्। सबै क्षेत्रको विकासका लागि सडक सञ्जालले निकै महत्त्व राख्दछ। सबै जिल्लाका सदरमुकामसँग सडक सञ्जाल जोडिनुपर्ने रणनीतिक पक्षलाई ध्यानमा राख्दै सडक तथा पुलको क्षेत्रका लागि नवप्रवर्तन तथा आविष्कारको उपयोगबारे तलका अनुच्छेदमा चर्चा गरिएको छ।

सडक तथा पुलको क्षेत्रमा नवप्रवर्तन तथा आविष्कारको उपयोग

पुल निर्माण तथा सडक निर्माणका क्रममा लेन विस्तार तथा ट्रयाक निर्माण र समग्र गुणस्तर हेरिनुपर्दछ। जलवायु परिवर्तन ध्यानमा राख्ने तथा वातावरण विनास रोक्नका साथै विकास निर्माणका क्रममा वातावरणीय पक्ष हेरिनुपर्दछ भन्ने आवाज विश्वव्यापी रूपमा उठेको छ। यी पक्ष मनन गर्दै सडक तथा पुल निर्माण गर्दा वातावरणीय प्रभाव तथा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छ।

न्यून कार्बन उत्सर्जन (Low carbon emission) को मर्म आत्मसात गर्दै फोहरको पुनः प्रयोग गरी स्रोतमा रूपान्तरण वातावरण संरक्षणको रणनीतिक उपाय हो। वातावरणीय प्रभावको समस्यालाई सम्बोधन गर्न सडक निर्माणमा Prefabricated Plastic Roads, self-healing concrete आविष्कारको एउटा महत्त्वपूर्ण पाटो हो। Cast in-situ भन्दा अफ-साइट ब्रिज कम्पोनेन्टहरूको निर्माणलाई सरल विधिको मार्ग बनाउँदै निर्माण प्रभावकारी बनाउनका लागि सजिलै ढुवानी गर्न सकिन्छ र साइटमा एसेम्बल गर्न सकिन्छ। निर्माण समय तथा लाग्ने लागत उल्लेखनीय रूपमा घटाउँदै संरचनात्मक अखण्डता समेत कायम गर्न यो आविष्कार उपयोगी देखिने तर्क सम्बद्ध विज्ञहरूले औँल्याएको पाइन्छ।

त्यस्तै, पुल निर्माणका क्रममा हालसम्मको परम्परागत जटिलता तथा अत्याधिक समयको विकल्पमा Arch Bridge Construction, Pre-stressed Bridge Construction, Balanced Cantilever Bridges, Cable Stayed Bridge, Suspension Bridge केही असल उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। यातायात सञ्जालको विकासको लागि यी क्षेत्रमा नवप्रवर्तनको सहयोगले flow of information during certain crisis/accident र real time tracking/monitoring of vehicles मा प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ।

प्रविधिको उपयोगमा सहजता तथा आविष्कार तथा नवप्रवर्तनले नागरिकका लागि विशेष सहूलियत प्रदान हुनुपर्दछ। उदाहरणका लागि जल तथा मौसम केन्द्र सञ्जाल आधुनिकीकरणले मौसम राडार जडान र सञ्चालन गरी मौसम पूर्वानुमानलाई अझ सहज बनाउँदै विपद्बाट हुने धनजनको क्षति न्यूनीकरणका लागि सहजता प्रदान गर्दछ। पूर्वाधार निर्माणसँगै नीति निर्माणकै चरणमा सार्वजनिक सेवा र वस्तुको उपभोक्ता नागरिक हुन् भन्ने विषयमा सर्वपक्षीय सजगता जरुरी हुन्छ।

शासन व्यवस्थामा नवीन मूल्य मान्यताको अवलम्बन सहउत्पादनका लागि सक्रियता र वित्तको सदुपयोगसहित प्रविधिको विकास र यी सबै पक्षको प्रभावकारी व्यवस्थापनले पूर्वाधार विकासमा आर्थिक तथा सामाजिक सुशासनको अनुभूति प्राप्तिका लागि विहङ्गम दृष्टि राखिनुपर्दछ। आर्थिक विकास र वित्तीय व्यवस्थापनका क्षेत्रमा थप सुधार समयको माग हो। प्रविधिका क्षेत्रमा नागरिक तहकै प्रयोगमा बढ्दै गएको चाखले इ-गभर्नेन्स डेभलपमेन्ट इन्डेक्समा थप सुधारको अपेक्षा गर्न सकिन्छ। अप्टिकल फाइबर अर्को सम्भावनाको क्षेत्र हो।

नेपालको संविधान लगायतका विभिन्न कानूनी आधारको पक्ष उजागर गर्दै पूर्वाधार तथा नवप्रवर्तनको विषयलाई सम्बोधन गर्न भएका सान्दर्भिक व्यवस्था यस अलेखमा प्रस्तुत गरिएको छ।

क. नेपालको संविधानमा पूर्वाधार विकास र नवप्रवर्तन

संविधानले सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकासमार्फत् उपलब्ध साधन स्रोतको अधिकतम परिचालन गर्ने, समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य राखेको छ। त्यस्तै,

विकास सम्बन्धी नीतिले वैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धान एवम् विज्ञान र प्रविधिको आविष्कार, उन्नयन र विकासमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने तथा वैज्ञानिक प्राविधिक, बौद्धिक र विशिष्ट प्रतिभाहरूको संरक्षण गर्ने नीति लिएको छ। संविधानमा यी विषय अलग अलग रूपमा प्रावधान राखिएको भए तापनि यी दुई बीचको सम्बन्धले विकासलाई संयुक्त रूपले सम्बोधन गर्न अन्तरसम्बन्ध स्थापित गरेको छ। मुलुकलाई सबल तथा आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र भएको मुलुकमा रूपान्तरण गर्न विभिन्न आयोजनाहरू राष्ट्रिय गौरवका तथा रूपान्तरणकारी आयोजनाका रूपमा समेत कार्यान्वयनमा लिएको र विकास निर्माणमा अन्य क्षेत्रको सहभागिता ऐन कानूनबाटै सुनिश्चित समेत गरिएको छ।

ख. आ.व. २०८०।०८१ को बजेट

नवीन प्रविधि तथा लगानीयोग्य पुँजीको स्रोत नभएका साना र मध्यमस्तरका व्यवसायी आविष्कारकर्ता तथा उद्यमीलाई सुरु पुँजी उपलब्ध गराई प्रोत्साहन गर्न स्टार्टअप फन्डको व्यवस्था गरिनेछ। कोषमा नेपाल सरकारको ५० करोडको बिउपुँजी राखी गैरआवासीय नेपाली र निजी क्षेत्रलाई समेत पुँजी लगाउन आव्हान गरिनेछ भनी गरिएको व्यवस्थाले सरकारको चासो तथा पुँजी परिचालनको सम्भाव्यताका लागि अन्य क्षेत्रको आकर्षणका लागि मार्ग प्रशस्त गरेको छ।

नेपाल सरकारले विकास निर्माणका कार्यलाई बजेट सुनिश्चिततासहित अगाडि बढाउन महत्त्व प्रदान गर्दै राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू पहिचान गरेको छ। यस्ता आयोजनाहरूको समष्टिगत भौतिक तथा वित्तीय प्रगतिका लागि तथा पद्धतिगत सुदृढीकरणका लागि मध्यकालीन खर्च संरचना (MTEF) र लाईन मिनिस्ट्री बजेट सूचना प्रणाली (LMBIS) जस्ता प्रणाली स्थापित भएका छन्। सडक, पुल, जलविद्युत आयोजना तथा सम्भावनाका क्षेत्र भएका विभिन्न पूर्वाधारमा लगानीको सुनिश्चितता तथा निर्माण कार्य हुनुले अन्तरसम्बन्धित क्षेत्रको विकासमा केही सकारात्मक सन्देश दिएको छ। पुँजीगत खर्चको न्यूनता र पूर्वाधार निर्माणको गतिले वित्तीय व्यवस्थापनका क्षेत्रमा महत्त्व बोकेको हुन्छ। यस वर्ष पनि तथ्याङ्कगत सबलता नदेखिनु चिन्ताको विषय हो।

ग. विज्ञान तथा नवप्रवर्तन नीति, २०७६

नवप्रवर्तनको परिभाषा गर्दै वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट विश्वका नवीनतम र आधुनिक प्रविधिको अधिकतम उपयोग गर्न प्राथमिकताका ६ वटा क्षेत्र पहिचान गरिएको छ, जसमा:

- औद्योगिक उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि,
- कृषिको व्यवसायीकरण र भूमिको उपयोग,
- दिगो पूर्वाधार विकास आवास खानेपानी पर्यटन र हरित ऊर्जा,
- जैविक तथा बहुमूल्य खनिज स्रोतको दिगो उपयोग,
- वातावरण जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण,
- सुशासन र सेवा प्रवाहका साथै साइबर तथा राष्ट्रिय सुरक्षा।

घ. स्टार्टअप उद्यम सञ्चालन कार्यविधि, २०८०

सहूलियतपूर्ण कर्जाको प्रावधानसहित कार्यविधि स्वीकृत भएको छ। कार्यविधिमा आ.व. २०८०/८१ मा २५ करोड विनियोजन गरिएको तथा तोकिएको विभिन्न १६ वटा क्षेत्र अनुसन्धान र विकास, विज्ञान प्रविधि, सूचना तथा सञ्चार, जलवायु परिवर्तन तथा विकास लगायतमा कर्जा प्रवाह गर्न सकिने प्रावधानले निश्चित मापदण्ड कार्यान्वयनमा क्षेत्रगत विकासमा सघाउ पुऱ्याउने व्यवस्था रहेको छ।

ङ. राष्ट्रिय स्टार्टअप उद्यम नीति, २०८०

सूचना प्रविधिको बढ्दो प्रयोग एवम् व्यवसायको क्षेत्रमा आएको सिर्जनशील सोचका कारण नयाँ तरिकाबाट व्यवसाय गर्ने उद्यमीको सङ्ख्यामा निरन्तर वृद्धि भइरहेको छ। स्टार्टअपमा आधारित उद्यमको थालनी गर्ने र सञ्चालनमा रहेको स्टार्टअपलाई स्तरोन्नति गर्न चाहने उद्यमीलाई आवश्यक ज्ञान, सीप र प्रविधिको सहयोग गर्नका साथै वित्तीय पहुँच बढाई स्टार्टअप अनुकूल वातावरण विकास गर्न र सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रमा स्टार्टअप उद्यम अनुकूल वातावरण निर्माण गरी अर्थतन्त्रमा योगदान दिन नेपाल सरकारले राष्ट्रिय स्टार्टअप उद्यम नीति, २०८० कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।

च. औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ मा स्टार्टअप उद्यम दर्ता सम्बन्धी व्यवस्था

कुनै फर्म वा कम्पनीले कुनै वस्तु वा सेवा र प्रक्रियाको विकास, उत्पादन, सञ्चालन र वितरणमा नवीन अन्वेषण तथा सिर्जनशील सोचको प्रयोग गरी व्यावसायिक रूपमा सञ्चालन गरेको वस्तु वा सेवाको उत्पादनमा नवीन सोच र प्रविधि प्रयोग भएको, छिटो स्तरोन्नतिको सम्भावना भएको, दर्ता भएको मितिले दश वर्षको अवधि ननाघेको र दर्ता पश्चात् कुनै आर्थिक वर्षको वार्षिक कारोबार पन्ध्र करोड रुपैयाँभन्दा बढी नभएको उद्यमलाई औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ को दफा ४क. बमोजिम उद्योग दर्ता गर्ने निकायले स्टार्टअप उद्यमको रूपमा दर्ता गर्न सक्ने व्यवस्था कार्यान्वयनमा आएको छ।

छ. दिगो विकास लक्ष्य र पूर्वाधार विकास

दिगो विकासका अभिन्न अङ्गका रूपमा पूर्वाधार विकासलाई लिँदै कार्यक्रम तय भएका छन्। दिगो विकास लक्ष्य नं. ९ मा उद्योग, नवीन सोच र भौतिक संरचना, आधारभूत संरचना अन्तर्गत नवीन आविष्कारलाई प्रोत्साहन दिने विषय उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै लक्ष्यहरूको समूहीकरणमा दिगो प्रगतिका साधनहरू अन्तर्गत लक्ष्य ८, ९, ११ र १२ राखिएको छ। स्मरणयोग्य विषयका रूपमा अनुसन्धान र विकासका पक्षमा लगानी गर्न सकेमा मात्र दिगो पूर्वाधार विकासको नीतिले सार्थकता पाउनेछ।

ज. विश्वव्यापी नवप्रवर्तन सूचकाङ्क

विश्वव्यापी नवप्रवर्तन सूचकाङ्क (Global Innovation Index Report, 2022) ले इङ्गित गरेका सूचकहरू जस्तै मानवपुँजी, नवप्रवर्तनका लागि पूर्वाधार ज्ञानमा आधारित अनुसन्धान र प्रविधि, तथा बजार र

व्यापारको सबलीकरण जस्ता विषयमा तथ्याङ्कीय सक्षमता बढाउँदै मुलुकको अवस्थामा प्रगति गर्नुपर्ने देखिन्छ। नवप्रवर्तनप्रतिको व्यापक दृष्टिकोण तथा राजनीतिक समर्थन यसका लागि आधारभूत पक्षका रूपमा रहन्छ।

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) र पूर्वाधार निर्माणमा नवप्रवर्तन

पूर्वाधार निर्माणमा प्रयोग हुन थालेको नौलो अवधारणा कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) हो, जसले डिजाइन र योजनामा कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) को उपयोग बढाई पूर्वाधार परियोजनाहरूको डिजाइन र योजना चरणमा दक्षताको नयाँ स्तर कायम गर्न अवधारणा प्रयोगमा ल्याएको छ। सफ्टवेयरको माध्यमबाट आर्किटेक्टहरू र इन्जिनियरहरूले जटिल डिजाइनहरू सिर्जना गर्न तथा सिमुलेसनहरू प्रदर्शन गर्न उपयोग गर्न सक्ने भएकाले सम्भावित चुनौतीहरूलाई तुलनात्मक रूपमा छिटो र सहीरूपमा पहिचान गर्न सघाउ पुऱ्याउँदछ।

कठिन भौगोलिक अवस्थितिको हाम्रो जस्तो मुलुकमा डिजाइन त्रुटिकै कारण पूर्वाधार विकासमा चुकेको सन्दर्भमा (AI) जोखिमहरू मात्र न्यूनीकरण गर्ने नभई परियोजनाको सुनिश्चित गरिएको समयलाई पनि विचार गर्दै अन्ततः लागत बचत गर्न समेत धेरै हदसम्म सघाउँदछ। समग्र परियोजनाको सफलता निश्चित समय तोकिएको गुणस्तर र निश्चित लागतमा सम्पन्न भएमा मात्र मापन गर्न सकिन्छ।

सुरक्षा उपायहरू र व्यवस्थापन

निर्माण उद्योगमा कामदार सुरक्षा अपरिहार्य रहन्छ। सुरक्षा व्यवस्थाका साथै जोखिम न्यूनीकरणमा पनि यो उपायले भूमिका खेल्न सक्दछ। परिष्कृत सुरक्षा उपायका रूपमा समेत यो पक्ष महत्त्वको विषय हो।

स्मार्ट निर्माण

एआईले पूर्वाधार निर्माणलाई प्रविधिको प्रयोगमार्फत् अझ स्मार्ट बनाउँदैछ। दक्षता बढाउँदै दुर्घटनाको जोखिम कम गर्नमा समेत AI निकै सहयोगी मानिन्छ। यस्तै स्मार्ट मर्मतसम्भार पनि पूर्वाधारको क्षेत्रमा अत्याधिक चर्चामा रहने विषय हो। सूचनाको विश्लेषणमार्फत्, कहिले कुन सडक खण्डमा मर्मतको सम्भावना छ भनेर भविष्यवाणी गर्न AI ले तथ्यका आधारमा रणनीति निर्माण गर्न सजिलो बनाउँदछ।

वातावरण संरक्षण र दिगो विकास

वातावरण संरक्षण र दिगो विकासका लागि सामाजिक तथा वातावरणीय र प्राविधिक तथा वित्तीय उपयुक्तता हेरिनुपर्दछ। AI को प्रयोगमा कुशलता बढाउन सकेमा वातावरण संरक्षणका उपायहरू तथा जलवायु परिवर्तनको बहसमा अपनाउनुपर्ने रणनीतिमा दिगो पूर्वाधार विकासको लागि एक

शक्तिशाली उपकरण बन्न सक्दछ। प्रारम्भिक आर्थिक तथा वातावरणीय विश्लेषणसहित कार्यान्वयन सहजीकरणको रणनीति पनि महत्त्वका साथ हेरिनुपर्दछ।

माथि उल्लिखित केही उदाहरणीय विषयहरूले पूर्वाधार निर्माणका क्षेत्रमा AI को भविष्य प्रबल देखिन्छ। पूर्वाधार र निर्माण उद्योगमा AI को प्रयोग नवप्रवर्तनको एक स्वरूपका रूपमा स्थापित हुने तथा नयाँ (टेक्नोलोजी) प्रविधि विकासको प्रक्रियामा अझ धेरै आविष्कारहरूको प्रक्षेपण आवश्यक पर्न सक्दछ। भवनहरूको श्रीडी प्रिन्टिड ड्रोनसम्म परियोजना अनुगमनको लागि विकसित यस्ता सम्भावनाहरूले क्रमशः स्थान लिने देखिन्छ। त्यस्तै, यातायात व्यवस्थापनका क्षेत्रमा आवागमनको सहज व्यवस्थापनका लागि जल, स्थल एवम् हवाईमार्गको भरपर्दो सुरक्षा प्रणाली तथा दुर्घटना न्यूनीकरणका लागि समेत नवप्रवर्तन तथा प्रविधिको कुशलतम् भूमिका रहने पक्ष नकार्न सकिँदैन। पानीजहाजको सम्भाव्यताका लागि संस्थागत संरचना तथा क्षमता विकासका विभिन्न रणनीतिले आर्थिक र पर्यटकीय सम्भावना बोकेको छ।

बहुआयामिक कनेक्टिभिटिसहितका पूर्वाधारका सम्भाव्यताको अध्ययन र यी पक्षबाट फाइदा लिन सकेमा यो राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध विकासको आधारशिला बन्न सक्दछ। Strategic Road Connectivity and Trade improvement Project तथा SASEC Highway Improvement Project मा क्रमशः विश्व बैङ्क तथा एसियाली विकास बैङ्कको सहयोग रहनु बहुपक्षीय सम्बन्ध निर्माणका केही उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। नेपाल पूर्व-पश्चिम रेल सेवाको अध्ययन तथा विस्तारमा छिमेकी मुलुकको सहयोग तथा चाख रहनु भनेको कनेक्टिभिटिमा द्विपक्षीय सम्बन्ध निर्माणको सूत्रका रूपमा लिन सकिन्छ। टोखा-छहरे टनेलको पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन जस्ता विषयमा प्रविधि तथा नवप्रवर्तनको भूमिका रहने विश्लेषण प्राविधिक पक्षको रहेको छ।

क) सार्वजनिक यातायातमा क्यासलेस पेमेन्ट, मोबाइल पेमेन्टको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न सकिने नवप्रवर्तनको उदाहरणका रूपमा अभ्यास सुरुवात हुनु शुभारम्भको सङ्केत हो। सोको लागि आवश्यक पूर्वाधारको निर्माण तथा प्रविधिको उपयोग बिसन नहुने पक्षका रूपमा रहन्छन्। यातायात क्षेत्रसँग सम्बन्धित नवप्रवर्तनका केही उदाहरणहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ: **High Security Embossed Number Plate र यसका फाइदाहरू:**

- १) सवारी साधनको थप सुरक्षा ह्याण्ड प्रिन्टेड: Hand Printed नम्बर प्लेट सजिलैसँग निकाल्न र परिवर्तन गर्न पनि सकिने हुँदा चोरी हुन सक्ने सम्भावना हुन्छ भने Embossed Number Plate सवारीबाट निकाल्दा बिग्रने हुँदा परिवर्तन गर्न नसकिने र यसले सवारी साधन चोरी हुनबाट बचाउँछ।
- २) सवारीको विवरण: Embossed Number Plate सँग Chip समेत जडान हुने हुँदा उक्त Chip बाट सवारी धनीको विवरण लगायत सवारीसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण विवरण उपलब्ध गर्न सकिने भएकाले अभिलेख व्यवस्थापनमा सघाउ पुग्दछ।

ख) Radio Frequency Identity) RFID Gate:

- १) नेपालभर विभिन्न नाकामा १० वटा RFID Gate निर्माण हुने र Embossed Number Plate जडित सवारी उक्त Gate बाट Pass भएको विवरण Chip Read भई रेकर्ड हुने।
- २) यस्तो Chip लाई Handheld Reader बाट समेत Scan गरी विवरण पत्ता लगाउन सकिने हुँदा Traffic Police लाई Enforcement मा सघाउने।

ग) EDLVRS: (Electronic Driving License & Vehicle Registration System)

विद्युतीय माध्यमबाट स्मार्ट कार्ड ड्राइभिङ् लाइसेन्स जारी हुने, डाटाबेस व्यवस्थापनमा सघाउ पुऱ्याउने र विभिन्न विवाद तथा अनियमितता नियन्त्रण गर्न यो प्रणाली उपयुक्त हुन सक्दछ।

नेपालको संविधानमा भएको मार्गदर्शक व्यवस्था तथा माथिका अनुच्छेदहरूमा गरिएको व्यवस्था तथा सम्भावनाले नवप्रवर्तन र पूर्वाधार विकास एकआपसमा अन्तरसम्बन्धित विषयका रूपमा रहेको पाइन्छ। भौतिक पूर्वाधारको निर्माण गर्दा सामाजिक, आर्थिक तथा पर्यावरणीय क्षेत्रमा योगदान पुग्ने गरी परियोजना निर्माण र नकारात्मक प्रभावहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी जोखिम कम गर्नका लागि समेत नवप्रवर्तनको उपयोग सक्षम रणनीति बन्न सक्दछ। वर्तमान काम तथा परिवेशको फरक स्वरूपमा सम्बोधन गर्नु नै मानवीय सिर्जनशीलताको द्योतक हो।

संरचना निर्माणका क्रममा फरक क्षमता तथा फरक आवश्यकता भएका व्यक्तिका लागि संरचनात्मक अवरोध हटाउने विषय पनि नीति निर्माणका क्रममा सोचिनुपर्दछ। मापदण्ड बमोजिमको संरचना निर्माण हुन सकेमा फरक आवश्यकता भएका व्यक्तिका लागि समेत आवागमन सजिलो हुन्छ। उदाहरणका लागि बसस्टपमा आवाजसहितको सङ्केतले दृष्टिविहीनका लागि सहयोग गर्दछ। Accessibility Audit को माग बढ्दै गएको छ। नवप्रवर्तन प्राविधिक तथा सामाजिक दुवै दृष्टिकोणबाट महत्त्वमा रहने विषय विश्लेषण गर्नुपर्दछ।

कार्यढाँचा नवप्रवर्तनले वस्तु तथा सेवाको मूल्य अभिवृद्धि गराउँछ। राष्ट्रिय आवधिक तथा दीर्घकालीन योजनाले तय गरेका आर्थिक वृद्धिको लक्ष्यमा तथा वित्तीय आन्तरिक प्रतिफलका दर (FIRR) मा र नवप्रवर्तनका अन्य आयामसँग सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक सामञ्जस्यताका साथ नवप्रवर्तन सूचकाङ्कमा उपलब्धि हासिल हुने विषयमा आशावादी बन्न सकिन्छ।

नवप्रवर्तन सूचकाङ्क (२०२३) मा १३२ मुलुकमध्ये नेपाल १०८ औं स्थानमा रहनु भनेको सन्तोषजनक अवस्था मान्न सकिँदैन। अमेरिका तथा चीन जस्ता मुलुकको उपलब्धिमा लगानी र अनुसन्धानमा विशेष चासो देखिन्छ। नेपालले अवलम्बन गरेका केही प्रणाली छन् तर ती पर्याप्त मात्रा सकिँदैन। नवप्रवर्तनको विकासमा केही अवरोधक तत्वहरू उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुने देखी यस आलेखमा प्रस्तुत गरिएको छ:

- नवप्रवर्तन सम्बद्ध नीति र कानून तर्जुमामा भएको ढिलासुस्तिले नीतिगत अस्पष्टता सिर्जना गर्नु,

- सरकारको भूमिकाको परम्परागत परिभाषा र यसले बोकेको मूल्य मान्यता अवरोधक तत्त्वका रूपमा रहनु,
- प्रशासनिक संरचना तथा वेबरियन कर्मचारीतन्त्रीय मूल्य मान्यता स्थापित हुनु,
- मानव संसाधन विकासमा कमजोर लगानी तथा अनुसन्धानमुखी विश्वविद्यालयको अवधारणामा चासो कम रहनु,
- निजी क्षेत्रको कमजोर चाख तथा लगानीमा कमजोर उपस्थितिका कारण सहकार्य तथा साझेदारीको पक्ष कमजोर रहनु,
- जोखिम पक्षमा नीतिगत संरक्षण कमजोर रहँदा सिर्जनशीलता ओझेलमा पर्नु वा उच्च मनस्थिति नरहनु,
- नवप्रवर्तनको प्रयोगसँगै गुणस्तरको पक्षमा कमजोर संवेदनशील रहनु; उदाहरणका लागि Pre-stressed Bridge construction, Balanced cantilever bridges मा गुणस्तरको पक्ष प्राधान्यता रहन्छ।

समस्याको सम्बोधन

प्रचलनमा रहेका कानूनी प्रावधान समेतका आधारमा समस्याको सम्बोधन गर्न स्टार्टअपलाई विकास र न्यायको सामाजिक औजारका रूपमा लिई पूर्वाधार विकासमा यसको थप प्रभावकारिता बढाउन लक्ष्य केन्द्रित र पूर्वसक्रिय नवप्रवर्तनात्मक शासन प्रवर्द्धन गर्न तल केही सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

क. संस्थागत व्यवस्थाको सुदृढीकरण

- स्टार्टअप परिषद्को व्यवस्था गरी कार्यान्वयन पक्ष सुदृढ बनाउने।
- स्टार्टअप संवर्द्धन केन्द्रको गठन तथा सम्बद्ध निकायहरूको जिम्मेवारी किटान गर्ने।
- ब्रेन गेन एकाइको उद्देश्य बमोजिम यसको क्रियाशीलता अभिवृद्धि गर्ने।
- विधेयक तयार गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने अनुगमन गर्ने तथा नियमन गर्ने संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धिसहित स्रोत सुनिश्चितताको व्यवस्था गर्ने।
- प्रतिभा पहिचानको संस्थागत विकास गरिनुपर्दछ। यसका साथै विश्वविद्यालयहरूमा कार्यक्रम सफलतापूर्वक सञ्चालन गर्न कार्यविधि तयार गरिनुपर्दछ।

ख. प्रक्रियागत पक्षमा सुधार

- बजेट व्यवस्थापनका लागि कोषको प्रभावकारी परिचालन गर्ने। बैङ्कसँगको विश्वासको असल सम्बन्ध हालको परिप्रेक्ष्यमा महत्त्वका साथ हेरिनुपर्दछ।
- समयसान्दर्भिक रूपमा आवश्यकताबोध भएको कर प्रशासनमा सुधार तथा करमा विशेष छुटको व्यवस्था गर्ने।
- तीनवटै तहका सरकारका बीचमा समन्वयको संयन्त्र तथा सो संयन्त्रको परिचालन गरी उपलब्ध सम्भावनाको अधिकतम दोहन गर्ने।

- स्टार्टअप इकोसिस्टम सुदृढ बनाउन अनुसन्धान र विकासलाई विशेष महत्त्व प्रदान गर्दै विश्वविद्यालयहरूलाई विकास तथा शैक्षिक संस्थाहरूमा विषयवस्तुको अध्ययन गराउने।
- उद्यमशीलता र सेवा प्रवाहका बीचमा सकारात्मक सहसम्बन्ध स्थापित गर्ने रणनीति निर्माण गर्ने।
- असल अभ्यास र पहिचान बनाएका विषयको ब्रान्डिङ्ग गर्ने जस्तै: पूर्वाधारमा आर्क डिजाइनको पुल, सामुदायिक वन, सन्दुक रुइतको आँखा प्रत्यारोपण, जिपिएस कोडको प्रयोग र नागरिक एप्समार्फत् अभिलेखको व्यवस्थापन गर्ने।
- परियोजना र कार्यक्रमका बीचमा मूल्य श्रृङ्खला कायम गर्दै जोखिमको समयमै व्यवस्थापन गर्ने। आवश्यकता अनुसार सतर्कतापूर्ण रूपले कृत्रिम बुद्धिमत्ताको उपयोगबाट फाइदा लिने वातावरण बनाउने।
- जोखिम तथा अन्य सरोकारका मुद्दाहरूमा क्षेत्रगत रणनीतिसँगको तादात्म्यता कायम गर्ने।
- समूहगत कार्य, अनुसन्धानमुखी कार्य वातावरण र कार्य स्वायत्तता जस्ता पक्षमा हालका कमी कमजोरी सुधारको रणनीति लिने।

ग. नीतिगत विषयमा स्पष्टता कायम गर्ने

- बौद्धिक सम्पत्तिको बलियो सुरक्षा प्रबन्धमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतासहित नीतिगत स्पष्टता कायम गर्ने।
- कोष परिचालन सम्बन्धी विधेयक मस्यौदालाई संस्थागत जिम्मेवारीको निकायले तत्कालै पारित गर्ने।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको संयन्त्र सूचक र पृष्ठपोषणको सम्बोधनको परीक्षणको नीतिगत स्पष्टता कायम गर्ने, प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने अनुगमनको क्षेत्र समेत नीतिमै स्पष्ट व्यवस्था गर्ने।
- शिक्षा प्रणालीमा सुधारसहित दीर्घकालीन रूपमा मानवपुँजीको विकासका लागि रूपान्तरणमूलक तथा अनुसन्धानमूलक पक्ष मानव संसाधन नीतिमै सम्बोधन गर्ने।
- मौद्रिक नीतिलाई समेत आधार बनाउँदै बैङ्क तथा वित्तीय कर्जाका पक्षमा केही प्रतिशत स्टार्टअपका लागि लगानी गर्नुपर्ने नीतिमै व्यवस्था गर्ने।
- सोह्रौँ योजनाले लिएको समष्टिगत रणनीति बमोजिम अध्ययन अनुसन्धान तथा तथ्यमा आधारित नीति निर्माण गर्ने।
- समय, लागत र गुणस्तरका बीचमा अन्तरसम्बन्ध स्थापना गर्न अप्रत्यासित अवरोधहरू पहिचान तथा न्यूनीकरण गर्ने।
- एलायनमेन्ट, जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा निर्धारण, वनसँगको समन्वय जस्ता विषयमा स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था गर्ने जसले कार्यवातावरणमा सघाउ पुऱ्याउने।

- घ. **पूर्वाधारमा नवप्रवर्तन र उद्यमशीलताका लागि प्रचलित 'चार सी' रणनीति निर्माण** पूर्वाधार क्षेत्रको विकासले वस्तु तथा सेवाको उत्पादन विकास र वितरणमा सघाउ पुऱ्याउनुका साथै मुलुकको समग्र विकासको अवस्था चित्रण गर्दछ। बजेटको न्यूनता तथा सबल कार्यान्वयन पक्षको अभाव जस्ता केही समस्याका कारण पूर्वाधार क्षेत्रमा अपेक्षित नतिजा हासिल हुन सकेको देखिँदैन। अतः यस्ता समस्या सम्बोधनका लागि समेत उद्यमशीलता र नवप्रवर्तन पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक औजार बन्न सक्दछ। WIPO Global Innovation Index Report 2023 अनुसार पूर्वाधार ज्ञान र प्रविधिमा नेपाल ११० औँ स्थानमा रहेको देखाउँछ। पुँजी प्रविधि र स्रोत व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउन 'चार सी' को रणनीति पूर्वाधार विकास र नवप्रवर्तनका लागि उपयोग गर्न सकिन्छ।
१. **सिर्जनशीलता (creativity) को प्रोत्साहन** गर्न नवप्रवर्तन सोच तथा उद्यमको व्यावसायिक रूपमा उपयोग गर्न सक्ने वातावरणको निर्माण गर्ने। उच्च लागतको पृष्ठपोषण तथा प्राविधिक स्वीकारोक्ति रणनीति कार्यान्वयनको महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा रहन्छ। नवप्रवर्तन सूचक प्रतिवेदन २०२२ अनुसार विभिन्न सात क्षेत्रमा विभक्त गरी सूचक निकालिने र नेपालले सिर्जनशील प्रतिफलमा १०६ अङ्क प्राप्त गरेको छ भने सन् २०२३ मा सिर्जनशील आउटपुटमा १०१ स्थानमा रहेको देखिन्छ।
२. **सञ्चार व्यवस्था (Communication) को प्रभावकारिता** बढाउने। सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणको उद्देश्यसहित विकास प्रक्रिया गतिशील बनाउन सरोकारवाला सबैमा सञ्चार गरी अर्थतन्त्रमा योगदान अभिवृद्धि गर्ने। साझा बुझाई र साझा प्रयासका लागि सञ्चारको स्पष्टता आवश्यक रहन्छ। सहकार्य र सञ्चार गर्ने क्षमता कमजोर भएका कारण नवप्रवर्तन तथा सुशासनका सूचक कमजोर हुनुलाई अवरोधका रूपमा लिइन्छ।
३. **समन्वय तथा सहकार्य (Collaboration) गरी सम्भाव्य क्षेत्रको पहिचान** तथा लगानीमा सहकार्य रहनुपर्दछ। पूर्वाधार विकासमा अत्याधिक लगानीको माग हुने भएकाले निजीक्षेत्रसँगको सहकार्य तथा लगानीका लागि उत्साहप्रद सहभागिता महत्त्वका साथ हेरिनुपर्दछ। नयाँ व्यावसायिक सोच र स्रोतलाई अनिश्चितताका बीच सुनिश्चित प्रतिफल प्राप्त गर्न समन्वय तथा सहकार्यको रणनीति जरुरी हुन्छ। राष्ट्रिय विज्ञान तथा नवप्रवर्तन नीतिले अन्तरसम्बन्धित विषयका रूपमा लिँदै उच्च प्राथमिकतासहित उच्चस्तरको समन्वयको परिकल्पनाले सबल मार्गदर्शन गरेको छ।
४. **आलोचनात्मक विश्लेषण (Critical analysis) को रणनीतिले कार्यविधि जिम्मेवारी** तथा उत्तरदायित्व निर्वाहमा सरकार र अन्य क्षेत्रसँगको सम्बन्धमा वैचारिक बहसको सिर्जना गरी कोष परिचालन तथा सुविधाको वितरणमा समेत सघाउ पुऱ्याउँदछ। विकसित भएका विभिन्न वैज्ञानिक विधिहरू तथा वातावरणीय सचेतनामा सघाउ पुऱ्याउँदछ। अवस्था र आवश्यकता अनुसार 'Reward the Failure' पनि अपनाउनुपर्ने हुन सक्दछ।

निष्कर्ष

वैज्ञानिक खोज अनुसन्धान र प्रोत्साहनमा कमजोर अभ्यासले मुलुकले सन् २०२६ सम्ममा अतिक्रमविकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति हुन लिएको लक्ष्य प्राप्ति चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। पुँजी, प्रविधि र स्रोत व्यवस्थापन बीचको सामञ्जस्यता तथा निकायगत समन्वयमा प्रभावकारी रूपमा जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै समन्वय र सहकार्य चुनौतीका बीचमा अवसरको कडी बन्न सक्दछ। पारित भएको कार्यविधि बमोजिम प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, निजी क्षेत्र, विश्वविद्यालयसँग लागत साझेदारी गर्नसक्ने व्यवस्थाले उद्यमीका लागि उद्यम गर्न प्रोत्साहन र उत्साह ल्याएको छ। कर्जाबाट सञ्चालित स्टार्टअप उद्यमलाई उद्यमीको काममा आत्मविश्वास बढाउन आवश्यक पर्ने राय परामर्श सम्बन्धी व्यवस्था सकारात्मक कदमतर्फको पहलकदमी हो।

पूर्वाधार विकासमा आर्थिक तथा सामाजिक सुशासनको अनुभूतिका लागि विहङ्गम दृष्टि राखिनुपर्दछ। स्वीट्जरल्याण्ड जस्तो भूपरिवेष्टित मुलुकले GII (2023) मा प्रथम स्थान हासिल गर्नुले मुलुकको विकासमा भूपरिवेष्टितता मात्रै बाधक हुँदैन भन्ने सकारात्मक सन्देश हाम्रा सन्दर्भमा मनन गर्न जरुरी छ। स्थापित भएका केही राम्रा अभ्यासहरूको प्रवर्द्धनको मान्यतामा पूर्वाधार विकासमा 'चार सी' को रणनीतिले प्राविधिक रुपान्तरणमार्फत् अर्थतन्त्रमा सकारात्मक योगदान पुऱ्याउँदै मुलुकले लिएको दीर्घकालीन लक्ष्य प्राप्तिमा पक्कै सघाउ पुऱ्याउनेछ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति।

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६, कानून किताब व्यवस्था समिति।

राष्ट्रिय विज्ञान प्रविधि तथा नवप्रवर्तन नीति, २०७६, शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय।

स्टार्टअप उद्यम सञ्चालन कार्यविधि, २०८०, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय।

राष्ट्रिय स्टार्टअप उद्यम नीति, २०८०, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय।

राष्ट्रिय योजना आयोग, सोही योजनाको अवधारणापत्र, २०८१/८२-२०८५/८६, npc.gov.np

कर्मचारी पत्रिका, २०८०, नेपाल निजामती कर्मचारी युनियन।

विकास पत्रिका, २०७८, राष्ट्रिय योजना आयोग।

राष्ट्रिय योजना आयोग, विकास पत्रिका, वर्ष ४०, अङ्क १ २०८०।

सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, गणतन्त्रका १५ वर्ष, २०८०।

बजेट वक्तव्य (२०८०/८१), अर्थ मन्त्रालय।

विकास प्रक्रियामा स्थानीय तहको भूमिका र वर्तमान अवस्था

✍ कृष्णमणि पराजुली*

कार्यकारी सारांश

विकास सबैले चाहेको भए पनि विकास गर्न त्यति सजिलो छैन। किनभने विकास एक प्राविधिक र प्रविधिजन्य विषय हो। विकास प्रक्रिया सञ्चालन गर्नको लागि योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनको लागि विशेष दक्षता, सीप, प्रशिक्षण र विभिन्न वित्तीय, मानवीय तथा भौतिक साधन स्रोतको आवश्यकता पर्दछ। यी अवयवहरूको राम्रोसँग संयोजन हुन सकेन भने विकास अघि बढ्न सक्दैन र अवरुद्ध हुन जान्छ। नेपालमा विकासले गति लिन नसकेको हुनाले सङ्घीय शासन प्रणाली अपनाइयो। यस अन्तर्गत तीन तहका सरकार रहने व्यवस्था छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी ७६१ ओटा सरकार छन्। यीमध्ये पनि स्थानीय तहहरू जनतासँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएका हुन्छन्। जनताको चाहना र आवश्यकता अनुसार स्थानीय साधन स्रोतको परिचालन गरी विकास निर्माणका कार्यहरू र सेवा सुविधा जनतालाई उपलब्ध गराउनु नै स्थानीय तह केन्द्रित हुनुपर्ने व्यवस्था छ। यस प्रकारले तलदेखि माथि विकास सार्दै लैजाने कार्यमा स्थानीय तहहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहिआएको छ।

पृष्ठभूमि

विकास सबैको लागि चासोको विषय हो। सबैले विकास चाहेका हुन्छन् र चाहनु पनि आवश्यक हुन आउँछ। विकासको कुरा गर्दा एउटा ओढारमा बस्ने मानिसदेखि अन्तरिक्षमा जाने व्यक्तिको लागि पनि विकास नै आवश्यक भएको हुन्छ। विकास भएन भने मानिसको प्रगति उन्नति हुन सक्दैन र उसको जनजीवन अस्तव्यस्त हुन जान्छ। विकासको अभावमा मानिसका आकाङ्क्षा र आवश्यकता थुप्रै जाँडिँदै जान्छन् र तिनीहरूको समाधान हुन सकेको हुँदैन। यस अवस्थामा विकास अवरुद्ध भएको हुन्छ। अवरुद्ध विकासले मानिसको दैनिकीमा समेत असर पारेको हुन्छ। स्थिर विकासले मानिसको प्रगति नहुने भएको हुनाले यसलाई चलायमान बनाई रहनुपर्दछ। यसरी विकासलाई चलायमान बनाउने जुन प्रणाली छ, त्यसलाई विकास प्रक्रिया भनिन्छ।

नेपालको सन्दर्भलाई जोड्ने हो भने वि.सं. २००७ सालसम्म विकासबारे कुनै बहस नै हुन्थेन। २००७ को क्रान्ति पश्चात् विकास बारे चासो बढेको हो। त्यस समयमा योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको थालनी भएको थिएन र केही विकास तथा निर्माणका कार्यहरू भए पनि तिनीहरू सीमित भूगोल र सीमित व्यक्तिहरूको लागि मात्र भएका थिए। यस्तो विकासले न त आम नागरिकको आवश्यकता पूरा गर्न सक्दथ्यो न त विकास निर्माण कार्यको योजनाबद्ध प्रारूप नै हुन सक्दथ्यो। यसरी एकातिर विकासको लागि योजनाबद्ध प्रक्रियाको अभाव

* पूर्व उपसचिव, नेपाल सरकार।

देखिन्थ्यो भने अर्कोतिर केही निर्माण गरिएका विकास कार्यक्रमहरू आमजनताको पहुँचमा पुग्न सकिरहेका थिएनन् र तिनीहरू सानो घेरामा सीमित थिए।

विकासकै लागि भनेर देशमा विभिन्न समयमा राजनीतिक तथा शासकीय परिवर्तन भए। यही क्रममा अहिले हामी सङ्घीय लोकतान्त्रीक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणाली अपनाएका छौं। केन्द्रीय शासकीय प्रणालीमा विकासले राम्रो गति लिन सक्दैन भनेर विकेन्द्रित शासकीय संरचना निर्माण गरिएको छ। देशमा तीन तहको शासन प्रणालीको व्यवस्था भएको छ। केन्द्रमा सङ्घ सरकार, प्रदेशमा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहमा स्थानीय तहको व्यवस्था भएका छन्। केन्द्रमा एक, प्रदेशमा ७ र स्थानीय तहमा ७५३ ओटा गरी ७६१ सरकारहरू नै गठन भएका छन्। यसरी स्थापना भएका सरकारहरूको मुख्य काम भनेको जनताको घरदैलोमा विकास निर्माण कार्यहरू र सेवा, सुविधा उपलब्ध गराउनु हो। यद्यपि यस कार्यमा जनताको पहुँच पूर्णरूपमा पुग्न नसकेको अहिलेको अवस्था हो।

विकासलाई रोकावट गर्नुहुँदैन। यसलाई अघि बढ्न दिनुपर्दछ। त्यसकारण विकासलाई एक निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया भनिन्छ। यसको लागि योजनाबद्ध प्रक्रियाको आवश्यकता पर्दछ। आवश्यकता र आकाङ्क्षाको अध्ययन अनुसन्धान बिना सञ्चालन गरिएका विकास निर्माणका कार्यहरूले जनताको आवश्यकता र अपेक्षा परिपूर्ति गर्न सक्दैनन्। जनताका आवश्यकता एक प्रकारका हुने तर विकास निर्माणका कार्यहरू भिन्न प्रकारले सञ्चालन हुँदा विकासले मूर्तरूप लिन नसकेको कारणले गर्दा विकास प्रक्रिया अस्तव्यस्त थियो। यस किसिमको अवस्थामा सुधार ल्याएर योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको सुरु गर्नु अनिवार्य आवश्यकता नै थियो। त्यसकारणले गर्दा वि.सं. २०१३ सालमा प्रथम पञ्चवर्षीय योजना लागू गरियो र योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको थालनी भई आएको छ। योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको प्रारम्भ गरेको ६७ वर्ष भइसकदा पनि विकासका प्राथमिकता उही र उस्तै किसिमका देखिन्छन्। साथै प्रत्येक आवधिक योजनामा विकासका उद्देश्यको पुनरावृत्ति भई आएको छ। यसरी विकास निर्माण कार्यले आवधिक योजनाले निर्धारण गरेको लक्ष्य हासिल गर्न नसकेकोले प्रत्येक योजनामा प्राथमिकता, उद्देश्य र लक्ष्य दोहोरिँदै गएका छन्। विकासको बाटोमा रहेको यो परम्परालाई निराकरण गर्नु नै आजको आवश्यकता हो।

विषयवस्तु

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकाङ्क्षा पूरा गर्ने कुरा संविधानको प्रस्तावनामै उल्लेख भएको हुनाको कारण पनि यो संविधान जनतामुखी देखिएको छ र यसैतर्फ राज्य उन्मुख भएको छ। नेपाल जस्तो विभिन्न भौगोलिक अवस्थिति भएको मुलुकको विकास केन्द्रीय शासकीय प्रणालीबाट सम्भव नभएको हुनाले वि.सं. २०७२ सालमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था लागू गरियो र अहिले हामी यही संविधान अनुसार कार्य सञ्चालन गरिआएका छौं। सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकाङ्क्षा पूरा गर्नको लागि शासकीय, प्रशासकीय, विकास र गुणस्तरीय सेवा, सुविधा छिटो र सहज रूपले उपलब्ध गराउनको लागि तीन तहको शासन प्रणाली अपनाइएको छ। यी तीन तहका सरकारमध्ये तल्लो तहमा स्थापित भएका स्थानीय तहका सरकारहरूको भूमिका अझ बढी महत्त्वपूर्ण रहेको

पाइन्छ। किनभने यी ७५३ ओटा स्थानीय तहहरू जनतासँग प्रत्यक्ष रूपमा हरेक क्रियाकलापमा संलग्न भएर हातेमालो गरिआएका छन्। यसकारणले गर्दा पनि अहिले स्थानीय जनताले आफूले अपेक्षा गरेको विकास र सेवा, सुविधा सहज किसिमले पाउन सक्ने अवस्था छ।

पहिले कतिपय सानातिना विकास निर्माणका कार्यहरू र सेवा लिनको लागि पनि सिंहदरबारको मुख ताक्नुपर्दथ्यो भने अहिले ती कुराको अन्त्य भएको अवस्था छ। स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूबाटै स्थानीय समस्या समाधान हुने भएको हुँदा अहिले घरघरमा सिंहदरबार पुगेको अनुभव जनताले गर्दै आएका छन्। स्थानीय तहका समस्या स्थानीय तहबाटै समाधान भएका छन् र केन्द्रमा धाउनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य भएको छ। सङ्घीय शासन प्रणालीको विशेषता भन्नु नै स्थानीय साधन स्रोतको उपयुक्त किसिमले अधिकतम सञ्चालन गरी स्थानीय जनताको आवश्यकता स्थानीय तहबाटै परिपूर्ति गर्ने हो। जनतालाई विकास दिन र सेवा उपलब्ध गराउनकै लागि स्थानीय तहहरू गठन भएका हुन्।

नेपालको संविधानमा स्थानीय तहको अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सहकार्य, सहअस्तित्व र समन्वयलाई प्रवर्धन गर्दै जनसहभागिता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता सुनिश्चित गरी सुलभ र गुणस्तरीय सेवाप्रवाह गर्ने कुरा उल्लेख भएको छ। त्यसैगरी लोकतन्त्रका लाभहरूको न्यायोचित वितरण र दिगो विकासको अवधारणा अनुरूप समाजवादउन्मुख सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीलाई स्थानीय तहदेखि नै सुदृढ गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख भएको छ। यसरी ऐनमा भएको यो प्रावधानले स्थानीय नेतृत्वको विकास गरी स्थानीय तहमा जति विकास सम्बन्धी कार्य सञ्चालन गरिन्छन् ती सबै दिगो विकासको लक्ष्यबमोजिम सञ्चालन गरिनुपर्ने कुरा लक्षित भएको पाइन्छ। यस अर्थमा स्थानीय तहहरू स्थानीय विकासको लागि महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा रहेका देखिन्छन्।

सङ्घीय शासन प्रणालीको मुख्य उद्देश्य तल्ला तहका शासकीय संरचनालाई कानूनद्वारा नै अधिकारको व्यवस्था गर्नु हो। यसकारणले गर्दा ७५३ ओटा स्थानीय तहहरू आ-आफ्ना कार्य गर्न स्वतन्त्र हुन्छन्। कानूनले नै उनीहरूलाई आय सिर्जना गर्ने, आय आर्जन गर्ने, कर तथा सेवा शुल्क लगाउन पाउने, बजेट विनियोजन गर्न सक्ने, खर्च गर्न सक्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण आर्थिक अधिकार दिएको छ। यी प्रावधानहरूलाई मध्यनजर गर्दा उनीहरूलाई कुनै विकास निर्माणको कार्य तथा जनतालाई सेवाप्रवाह गर्न वित्तीय साधन स्रोत तथा अन्य कुनै कुराले अप्ठ्यारो बनाउने अवस्था देखिँदैन। वित्तीय, मानवीय तथा अन्य साधनको व्यवस्थापन गर्न र खर्च गर्न सक्ने अधिकार उनीहरूमा निहित रहेको देखिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा अहिले हामीले अपनाइआएको सङ्घीय शासन प्रणाली एकदम नौलो र उत्कृष्ट व्यवस्था हो। यो प्रणालीले मुख्य रूपमा राज्यका सबै जनताले विकासको फल पाउन सक्नु भन्नु नै हो। अहिलेको अवस्थालाई हेर्दा गाउँघरमा विकासको लहर पुगेको देखिन्छ। पुल, पुलेसा, बाटोघाटो, विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, सानातिना विकास निर्माणका कार्यहरूबाट जनता परिचित छन्। आफ्नै घरदैलोमा स्थानीय तहहरू स्थापित भएका हुँदा सानातिना कामको लागि जिल्ला सदरमुकाम धाउनुपर्ने कामबाट जनताले मुक्ति पाएका छन्। जन्मदर्ता, विवाहदर्ता, मृत्युदर्ता, नाता प्रमाणित, मालपोत बुझाउने जस्ता सामान्य कामहरू स्थानीय तहबाटै प्रवाह हुने हुँदा जनताले सहजताको अनुभव गरेका छन्। स्थानीय तहबाटै ज्येष्ठ नागरिक

भत्ता घर घरमा पुऱ्याइने कार्यले ज्येष्ठ नागरिक झनै खुशी भएका देखिन्छन्। जिल्लाबाट हुँदै आएका कामको लागि पनि स्थानीय तहको सिफारिसको आधारमा हुने भएकोले स्थानीय जनतालाई प्रशासनबाट काम लिन पनि सहज हुन गएको देखिन्छ।

स्थानीय तहमा विकास पुऱ्याउन सजिलो होस् भन्ने उद्देश्यले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा के कस्ता विकास निर्माण कार्य कसरी सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था भएको देखिन्छ। निर्माण कार्यलाई योजनाबद्ध रूप दिन योजना तर्जुमा गर्ने सम्बन्धमा पनि निश्चित प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। योजना प्रक्रिया एक प्रविधिजन्य एवम् प्रक्रियामुखी भएको हुँदा विकासले निश्चित मार्ग लिन सक्नेछ।

योजना तर्जुमा गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषय

निश्चय नै स्थानीय तहलाई विकास निर्माण आयोजना तर्जुमा गर्ने कार्य त्यति सहज देखिँदैन। योजना तर्जुमा गर्ने कार्य एक प्रकारको प्राविधिक विषय भएको हुँदा यसमा धेरै अवयवहरूलाई संयोजन गर्नुपर्दछ। विकास योजना तर्जुमा गर्दा स्थानीय तहले आवधिक, वार्षिक, रणनीतिक, मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन आउँछ।

अर्को कुरा स्थानीय तहले योजना बनाउँदा सङ्घीय सरकार र प्रदेश सरकारको नीति, लक्ष्य र उद्देश्यलाई विचार गर्नुपर्ने हुन आउँछ। यी कुराहरू बाझिन गए भने कार्यान्वयनमा समस्या आउन सक्ने हुन्छन्। त्यसैगरी राज्यले निर्धारण गरेका दीर्घकालीन लक्ष्य प्राप्त गर्न सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको महत्त्वपूर्ण योगदान हुने हुँदा यी तीन सरकारबीच समन्वय हुनु पनि त्यत्तिकै आवश्यक देखिन्छ। स्थानीय तहदेखि नै योजना तर्जुमा गर्दा विशेष ध्यान पुऱ्याउन सक्तियो भने प्रदेश तथा सङ्घको लागि पनि फलदायी हुन सक्दछन् र समन्वयको वातावरण पनि बन्न सक्दछ।

स्थानीय तहहरूले योजना तयार गर्दा आर्थिक विकास तथा गरिबी निवारणमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने, छिटो सम्पन्न हुन सक्ने र उत्पादनमूलक योजनाहरूलाई प्राथमिकता दिई योजना तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन आउँछ। स्थानीय तहमा उपयुक्त योजना तर्जुमा गर्न सक्तियो भने जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सकिने हुन्छ। त्यसैले यस्ता कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्ने कानूनी प्रावधान समेत रहेको छ।

योजना तर्जुमा गर्दा ध्यान दिनुपर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको सीमित स्रोत साधन हो। हाम्रो जस्तो मुलुकमा एकातिर साधन स्रोतको सीमितता रहेको हुन्छ भने अर्कोतर्फ स्थानीय जनताका आवश्यकता र आकाङ्क्षा भने असीमित भएका हुन्छन्। यी विषयहरूको समन्वय हुन सकेन भने उपलब्ध सीमित साधन स्रोत पनि त्यसै खेर जान सक्दछन्। त्यसैले गर्दा स्थानीय आवश्यकताको पहिचान गरी उनीहरूले नै छनोट गरेका आयोजनाहरूको तर्जुमा गर्न सक्तियो भने कार्यान्वयनले सफलता प्राप्त गर्न सक्नेछ र जनताको आवश्यकता पनि पूरा हुन सक्नेछन्। स्थानीय तहहरूले आफ्नो आन्तरिक स्रोतलाई प्राथमिकता दिएर योजना तर्जुमा गर्नु पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ। योजनालाई दिगो बनाउनको लागि आन्तरिक स्रोतलाई भरपर्दो बनाउँदै लैजानुपर्दछ। कुनै पनि आयोजना सञ्चालन गर्न अन्य स्रोतभन्दा आन्तरिक स्रोतको भूमिका अग्रणी हुने गर्दछ। किनभने आन्तरिक स्रोत भनेको दिगो र स्थायी हुने गर्दछ।

विकास प्रक्रियाका आधारभूत तत्त्व भनेका योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन नै हुन्। यी तीन आधारहरूको उपयुक्त किसिमबाट सञ्चालन गर्न सकियो भने निश्चय नै विकास निर्माणका कार्यहरू सफल हुन सक्दछन्। नेपालमा विकास निर्माण कार्यलाई यसरी योजनाबद्ध प्रक्रिया अपनाई आए पनि हाम्रा विकास निर्माण कार्यहरूले पूर्वनिर्धारित उपलब्धि दिन भने सकेका छैनन्। कतिपय योजनाहरू राम्रोसँग तर्जुमा हुन सक्दैनन् भने कतिपय योजनाहरू कार्यान्वयनमा गए पनि तिनीहरूको नियमित मर्मतसम्भार हुन नसक्दा बन्द हुन गएका अवस्था पनि रहेकै छन्। सङ्घीय शासन प्रणालीले मूलतः स्थानीय तहको विकासमा जोड दिएको हुन्छ।

वि.सं. २०७२ सालमा देशमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणाली आएपछि विकास प्रक्रियामा आमूल परिवर्तन हुनगयो। पहिले केन्द्रीय शासन प्रणाली सञ्चालन भइरहेकोमा अहिले विकेन्द्रित शासन प्रणाली लागू भयो। देशका ७५३ स्थानमा स्थानीय तहहरू निर्माण हुन पुगे। उनीहरूले सम्पन्न गर्नुपर्ने काम र अधिकारहरू कानूनबाटै निर्धारण गरिए। ती काम सम्पन्न गर्नको लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय साधन स्रोतहरूको व्यवस्था कानूनीमा नै प्रष्ट पारिए। यसरी विकासलाई गतिदिन र जनतालाई सेवा उपलब्ध गराउन विभिन्न कानूनहरूको निर्माण भई अहिले कार्यान्वयन भइरहेका छन्।

स्थानीय तहमा रहेका विकासका चुनौतीहरू

स्थानीय तहको विकास नगरी समग्र देशको विकासको अपेक्षा गर्न नसकिने भएको कारणले गर्दा देशको कुनाकाचामा विकासको सञ्चालन फैलिएको छ। पहिले सुषुप्त अवस्थामा रहेको विकास अहिले मौलाउँदै गएको देखिन्छ। विकासबारे जनचेतना बढ्दै गएको छ। अर्को कुरा, कानूनबाटै विकास आयोजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनको व्यवस्था भएकोले यसमा राजनीतिक हस्तक्षेप हुन सक्ने सम्भावना ज्यादै न्यून भएको देखिन्छ। तर, पनि स्थानीय तहमा विकासबारे धेरै चुनौती रहेका छन्। यिनै चुनौतीको सन्दर्भमा केही उल्लेख गरिएको छ:-

- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले योजना तर्जुमा गर्दा अपनाउनुपर्ने आधारहरू ऐनमा नै स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। योजना तर्जुमामा मात्र होइन कि योजना कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन गर्दा पनि निश्चित आधारहरू अवलम्बन गर्ने पर्ने प्रावधान राखेको छ। अर्को कुरा, योजना व्यवस्थापन गर्ने कार्य एक प्रविधिजन्य विषय पनि हो। अन्य सामान्य प्रशासनिक कार्य गरे जस्तो यो होइन। तर, नेपालमा भने विकासले स्थायित्व लिइनसकेको हुँदा योजना तर्जुमाको अवस्थादेखि नै विभिन्न समस्या देखिन्छन्।

कुनै पनि विकास योजना तर्जुमा गर्दा जनताको आवश्यकता, उनीहरूको चाहना, योजनाको सम्भाव्यता अध्ययन, उपलब्ध स्रोत साधन र योजना कार्यान्वयनबाट प्राप्त हुन सक्ने अपेक्षित उपलब्धिको लेखाजोखाको आकलन गर्नुपर्ने हुन आउँछ। यी आधारभूत आधारबिना नै विकास निर्माण कार्यसञ्चालन हुने प्रणालीको अन्त्य गरिनुपर्दछ।

पालिकाहरूले योजना छनोट गर्दा आर्थिक विकास तथा गरिबी निवारणमा प्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउने योजना छनोट गरी तर्जुमा गर्नुपर्दछ। स्थानीय तहमा सञ्चालन गरिने विकास योजना ठूला प्रकृतिका तथा

लगानी धेरै आवश्यक हुने योजना हुँदैनन्। साना योजना हुने हुँदा तिनीहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन र उत्पादनमूलक योजनाहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ। त्यसैगरी जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सकिने, छिटो आम्दानी गर्न सकिने र रोजगारी सिर्जना हुन सक्ने योजना तर्जुमा गर्नुपर्दछ। कुनै पनि योजना सफल हुनको लागि स्थानीय जनताको सहभागिता आवश्यक हुने गर्दछ।

- सङ्घीय शासन प्रणालीमा सबै शासकीय तहहरू स्वतन्त्र हुन्छन्। संविधान र ऐन कानूनहरूले नै उनीहरूलाई विकास निर्माणका काम गर्न र जनतालाई सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन आवश्यक पर्ने अधिकार पनि दिएको छ। तर, हाम्रो शासकीय प्रणाली परिपक्व अवस्थामा पुगिनसकेको हुँदा स्थानीय तहको विकास कार्यक्रममा केन्द्रको भूमिका रहेकै अवस्था छ। केन्द्रको प्रभावले गर्दा स्थानीय तहहरू स्वतन्त्र रूपले विकास निर्माण कार्य तर्जुमा गर्न सकिरहेका छैनन्। स्थानीय तहले सञ्चालन गर्ने सानातिना योजनामा पनि केन्द्रको हस्तक्षेप भएको भन्दै संसद्मा आवाज पनि उठिरहेको छ। यस प्रकारको परिपाटीले एकातिर स्थानीय आवश्यकता प्रतिविम्बित हुन सकेको अवस्था देखिँदैन भने अर्कोतिर उपलब्ध सीमित स्रोत साधनको अधिकतम उपयोग हुन सकेको देखिँदैन।

संविधानमा नै सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका काम, कर्तव्य र अधिकार निर्धारण भएकोले केन्द्रले स्थानीय तहले सम्पादन गर्नुपर्ने काममा हस्तक्षेप गर्नुहुँदैन। एक तहले अर्को तहको काममा हस्तक्षेप गर्नुभन्दा सहयोग र समन्वयको वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ।

- अहिले स्थानीय तहमा सञ्चालन भएका कतिपय आयोजनाहरू अलपत्र भएका पनि छन्। तिनीहरूको लागि आवश्यक पर्ने मानवीय जनशक्ति तथा भौतिक साधन स्रोत उपलब्ध भए पनि वित्तीय साधनको अभावमा सञ्चालनमा आउन सकेका छैनन्। वित्तीय साधनको उपलब्धताबारे कुनै लेखाजोखा नगरी बजेट विनियोजन गर्ने र पछि बजेट उपलब्ध हुन नसकेको अवस्था देखिएकै छ। सङ्घ र प्रदेश सरकारबाट स्थानीय तहलाई जाने वित्तीय समानीकरण, सशर्त, समपूरक र विशेष अनुदान समयमा उपलब्ध नहुने हुँदा स्थानीय तहहरूले वित्तीय सङ्कटको सामना गर्नु पनि परेको छ। सङ्घ र प्रदेशले अनुदान उपलब्ध गराए पनि आर्थिक वर्षको अन्त्यमा पठाइने हुँदा बजेट खर्च हुन नसकी फ्रिज भएको अवस्था पनि देखिन्छ। स्थानीय तहहरूलाई दिइने अनुदान समयमा नै उपलब्ध गराइनुपर्दछ।

स्थानीय तहहरू सक्षम नहुञ्जेल केन्द्रबाट अनुदान उपलब्ध गराउने हो। सधैं केन्द्रले उपलब्ध गराउने पनि होइन। दिगो र भरपर्दो वित्तीय स्रोतको लागि स्थानीय तहहरूले आफ्नै आन्तरिक स्रोतको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। यसको लागि करको दर बढाउनुभन्दा करको दायरा फराकिले बनाउनुपर्दछ।

- नेपालमा गरिवीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्यालाई गाँस, बास र कपासको समस्या सुल्झन सकेको छैन। जनताले गरिवी मात्र बुझेका छन् र विकास भन्ने कुरा नै उनीहरूलाई थाहा छैन। उनीहरूलाई लक्षित गरी विकासका गतिविधि सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा धेरै समस्या रहेका छन्। लक्षित वर्गमा विकास पुग्न नसक्नु नै आजको मुख्य चुनौती देखिन्छ। कर्णाली प्रदेशका जनप्रतिनिधिहरूले विकास चाहियो भनेर सिंहदरबार धाएका खबरले पनि यो तथ्य पुष्टि गरेको छ।

विकास तल्लो तहसम्म पुग्ने गरी सञ्चालन गरिनुपर्दछ। यस्तो गर्न सकियो भने तलदेखि नै विकासको जग बलियो हुँदै माथि चढ्न सक्दछ। दुर्गम क्षेत्र, पिछडिएको वर्ग, सीमान्तकृत वर्ग जस्ताहरूलाई लक्षित गरी योजना सञ्चालनमा ल्याइनुपर्दछ। त्यसो भयो भने मात्र सन्तुलित र समन्यायिक विकास हुन सक्दछ।

- अहिले पनि स्थानीय जनप्रतिनिधिहरू जनतालाई आफ्नो पक्षमा लिनको लागि हचुवाको भरमा बजेट विनियोजन गर्ने गरेका छन्। स्रोतको सुनिश्चितता नभइकन पनि कार्यक्रममा बजेट राखिदिँदा पछि कार्यान्वयनमा समस्या आउने नै हुन्छन् र कार्यक्रम त्यसै अलपत्र भएका पनि देखिन्छन्। त्यसकारण बजेटको सुनिश्चितता र योजना तर्जुमाका आधारभूत आधारहरूको अध्ययन गरेर मात्र बजेट विनियोजन गर्नुपर्दछ।
- स्थानीय तहमा योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको ज्ञानको अभावले गर्दा कार्यान्वयनमा रहेका विकास योजनाहरू लथालिङ्ग अवस्थामा रहेका पनि छन्। हिउँदमा बाटो बनायो, वर्षामा परेको पानीले सबै बिगारेको हुन्छ र बाटो नै नचलेको अवस्था पनि छ। दिगो विकासको अवधारणा बमोजिम स्थानीय तहमा विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्दछ। यसको लागि स्थानीय तहमा उपलब्ध हुन सक्ने वित्तीय साधन स्रोत र अन्य साधनको निरन्तरता हुन सक्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ।
- अर्को कुरा, विकासबारे स्थानीय तहमा राम्रो धारणा बन्न सकेको अवस्था देखिँदैन। आफ्नै सरकारले बनाएको बजेट जसरी खर्च गरे पनि हुन्छ भन्ने एक प्रकारको गलत धारणा बनेको छ। यसले गर्दा स्थानीय तहमा आर्थिक अनियमितता बढ्दै गएको छ।

आर्थिक अनुशासन कायम गर्न सकेको अवस्थामा वित्तीय साधन स्रोतको अधिकतम उपयोग हुन सक्दछ र विकास निर्माण कार्यले पूर्वनिर्धारित लक्ष्य हासिल गर्न सक्दछन्। यसको लागि स्थानीय तहको बजेट स्थानीय जनताको लागि भए पनि त्यसको कार्यान्वयन गर्दा भने अधिकतम लाभ हुने गरी गर्नुपर्दछ। सीमित साधन स्रोतको न्यूनतम प्रयोग गरेर उच्चतम फाइदा लिने गरी प्रयोगमा ल्याउनुपर्दछ।

- स्थानीय तहमा देखिएको अर्को समस्या भनेको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई उपेक्षा गर्नु हो। विकास आयोजना कार्यान्वयनको समयमा देखिएका चुनौतीको अनुगमन गरी समयमा नै निराकरण गर्ने कार्य त्यति प्रभावकारी हुन सकेको छैन। जथाभावी कार्यान्वयन गरिँदा लक्षित उपलब्धि लक्षित वर्गमा पुग्न सकेको देखिँदैन। कार्यान्वयनको चरणमा देखिएका समस्या तत्कालै समाधान गर्न अनुगमन प्रणालीको ठूलो भूमिका हुन्छ। यसलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ। योजना सम्पन्न भएपछि पनि त्यसबाट स्थानीय जनतामा के कस्तो प्रभाव परेको छ भन्ने तर्फ प्रभाव मूल्याङ्कन नभएकोले प्रभाव मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ। मूल्याङ्कनबाट आएको नतिजालाई आधार लिएर तदनुसृत कार्य अगाडि बढाउनुपर्दछ।
- नेपालमा सङ्घीय शासन प्रणाली लागू भएपछि विकासको सञ्चाल देशभर नै फैलिएको छ। यद्यपि, स्थानीय तहहरूले सङ्घीयता अनुरूप अग्रसर हुन सकेका छैनन्। सङ्घीय शासन प्रणालीमा विकासका आधारभूत खम्बा भनेकै स्थानीय तहहरू हुन्। स्थानीय तहहरू स्थानीय तहमा हुने हुँदा उनीहरूले स्थानीय जनताका समस्या बुझेका हुन्छन् र तदनुसार काम गर्न सक्दछन् भन्ने अपेक्षा जनताले गरेका हुन्छन्। तर,

स्थानीय तहहरू सबल र सक्षम भइनसकेको हुँदा अझै पनि सङ्घको मुख ताकनुपर्ने अवस्था रहेको छ। यसकारण पनि स्थानीय तहलाई बढी क्रियाशील बनाउनुपर्दछ किनकि पिँधमा रहेका जनताको जीवनस्तरमा खासै सुधार ल्याउन सकिएको छैन। स्थानीय तहमा भएको ऊर्जाशील युवा जनशक्ति पनि रोजगारीको लागि विदेशिनु परेको अवस्था बिद्यमान छ। स्थानीय तहहरूले स्थानीय आवश्यकता महसुस गरी विकासलाई अघि बढाउन सकेको अवस्थामा युवा जनशक्ति विदेश पलायन हुनुपर्ने थिएन।

- सङ्घीय शासन प्रणालीको आधारस्तम्भ भनेकै स्थानीय तह हुन्। यिनीहरू बलिया हुन सकेनन् भने प्रदेश तथा केन्द्र सरकार पनि बलिया हुन सक्दैनन्। अहिले केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म नै पुँजीगत बजेट खर्च नहुने तर चालूगत बजेट भने पूरै खर्च हुने गरेको देखिन्छ। विकासको दृष्टिकोणबाट यसलाई राम्रो मात्र सकिँदैन। पुँजीगत बजेट उत्पादनमुखी हुन्छ भने चालूगत बजेट अनुत्पादक हुन्छ।

हाम्रो बजेट खर्च गर्ने प्रणाली एकदम उल्टो दिशामा गएको देखिन्छ। किनभने पुँजीगत बजेट पूरै खर्च हुनुपर्नेमा न्यून खर्च भएको छ भने चालूगत बजेट न्यून खर्च हुनुपर्नेमा पूरै खर्च हुने गरेको छ। अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट यसलाई राम्रो मात्र सकिँदैन। स्थानीय तहहरूले पुँजीगत खर्च बढाउनै पर्दछ। तब मात्र विकास निर्माणका कार्यहरूले अपेक्षित उपलब्धि दिन सक्ने हुन्छन्। यसको लागि तल्लो तहका जनतालाई केन्द्रबिन्दु बनाई तलदेखि माथि जाने विकासको मोडल तयार गरिनुपर्दछ। अहिलेको अवस्थालाई हेर्ने हो भने माथिबाट तल झर्दै गएको विकासको उल्टो मोडलको अन्त्य भइसकेको छैन। यसले धनी मानिस धनी हुँदै जाने र गरिब झन् गरिब हुँदै जाने सम्भावना देखिन्छ। अतः तलबाट विकास गर्दै माथि जाने प्रणालीलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ।

निष्कर्ष

मुलुकको चौतर्फी विकासको लागि योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा विश्वका अधिकांश मुलुकहरूले योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको थालनी गरेका देखिन्छन्। अतिकमविकसित देशहरूमा सीमित स्रोत साधन हुने भएकोले यसको बुद्धिमतापूर्वक अधिकतम प्रयोग गरी पूर्वनिर्धारित उपलब्धि प्राप्त गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपाल जस्तो अल्पविकसित देशको लागि योजनाबद्ध विकास प्रक्रियालाई अवलम्बन गर्नु नेपालको आफ्नै अवस्थाले देखाएको छ।

विकास प्रक्रियालाई निरन्तरता दिन हाम्रो सङ्घीय शासन प्रणालीमा ७५३ ओटा स्थानीय तहहरू स्थापित भइसकेका छन् र तल्ला तहका जनतालाई विकास प्रक्रियामा सहभागिता गराउन विभिन्न प्रणालीको विकास पनि गरिएको छ। स्थानीय जनताको आवश्यकता पहिचान गर्ने काम स्थानीय जनताकै हो। त्यसकारण विकास तथा निर्माण कार्यमा पनि उनीहरूकै सहभागितालाई अपरिहार्यता ठानी तदनुरूप ऐन कानूनको व्यवस्था पनि भएको छ। यसमा मुख्य रूपमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन रहेको देखिन्छ।

विकास निर्माण कार्य सहजरूपमा सञ्चालन गर्न सकियोस् र कुनै प्रकारको अवरोध आउन नदिनको लागि वित्तीय, मानवीय तथा भौतिक साधनको व्यवस्थापन र त्यसको परिचालन गर्न पनि स्थानीय तहहरू स्वतन्त्र

छन्। यसकारणले गर्दा पनि स्थानीय तहहरूले केन्द्र तथा प्रदेश सरकारको मुख ताकिरहनुपर्ने अवस्था पनि छैन। मुख्य प्रश्न भनेको स्थानीय तहमा विकासप्रतिको प्रतिबद्धता नै हो।

स्थानीय तहले योजना बनाउँदा निश्चय नै सङ्घीय र प्रदेश सरकारको नीति, लक्ष्य, उद्देश्य तथा समय सीमालाई ध्यान दिनुपर्दछ। राज्यले निर्धारण गरेको दीर्घकालीन लक्ष्य प्राप्त गर्न सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको भूमिका त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुने हुँदा यी तीन तहबीच समन्वय हुनु अनिवार्य नै हुन्छ। समन्वय हुन सकेन भने सीमित स्रोत र साधनको दुरुपयोग हुन जानेछ। सङ्घीय सरकार र प्रदेश सरकारबाट सञ्चालन गरिने सुशासन, वातावरण, जलवायु परिवर्तन, विपद् व्यवस्थापन, लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण जस्ता महत्त्वपूर्ण अन्तरसम्बन्धित विषयलाई ध्यान दिनुपर्दछ। तलदेखि नै योजना तर्जुमा गर्दा यी क्षेत्रहरूमा राम्रोसँग ध्यान पुऱ्याउन सकियो भने स्थानीय तहमा योजना कार्यान्वयन गर्न सजिलो हुन जान्छन् र पूर्वनिर्धारित लक्ष्य पनि प्राप्त भएका हुन्छन्।

निश्चय नै सङ्घीय शासन प्रणालीको लामो अनुभव हामीसँग छैन र योजनाबद्ध विकासको इतिहास करिब ६७ वर्ष भए पनि अझसम्म हामी अभ्यस्त भइसकेका छैनौं। त्यसैले विकास निर्माण कार्यमा सधैंजसो उही र उस्तै किसिमका चुनौतीहरूको सामना गर्नु परिरहेको छ। वर्तमान अवस्थामा देखिएका विकास निर्माणका चुनौतीहरूको समाधान गर्ने मुख्य अभिकर्ता भनेका नै स्थानीय तहहरू हुन्। त्यसकारण यस विषयमा स्थानीय तहहरू जागरुक र कटिबद्ध हुनुपर्दछ र सङ्घ तथा प्रदेश सरकारले पनि स्थानीय तहको समस्या बुझेर समयमा नै समाधान गरिदिनुपर्दछ। मुख्य विषय भनेको सङ्घीय शासन प्रणालीले अवलम्बन गरी आएको तलबाट माथि विकास गर्दै जाने मोडललाई आत्मसात गर्नुपर्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७२), नेपालको संविधान, काठमाडौं।

महालेखापरीक्षकको कार्यालय (२०७९), महालेखापरीक्षकको ५९औं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७९, काठमाडौं।

कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७४), स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, काठमाडौं।

पाण्डे, युवराज (२०५४) सार्वजनिक नीति विश्लेषण।

भट्टराई, पूर्णचन्द्र (२०७९), सार्वजनिक सेवाप्रवाह, प्रशासन १३५ औं अङ्क, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, काठमाडौं।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१), सिंहदरबार, काठमाडौं।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय (२०६४), सेवा अभियान निर्देशिका, २०६४, काठमाडौं।

नेपालमा आयोजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको आवश्यकता तथा महत्त्व, समस्या र सुझाव

✍ गम्भीरबहादुर हाडा

कार्यकारी सारांश

आयोजना भन्नाले त्यस्तो सुनियोजित कार्यपद्धतिलाई जनाउँदछ, जुन कुनै निश्चित प्रतिफल प्राप्त गर्ने उद्देश्यले अपनाइएको हुन्छ। कुनै वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने अथवा कुनै निश्चित रचनात्मक कार्य गर्ने उद्देश्यले आयोजनाको तर्जुमा गरिन्छ। आयोजनाको तर्जुमा गर्दा सम्बन्धित कार्य सम्पादन गर्नका लागि चाहिने स्रोत र साधन, कार्य सम्पादन गर्नका लागि चाहिने लागतको अनुमान र कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने समय निर्धारित गरिन्छ। विकास कार्यक्रमको नियमित रूपमा अनुगमन गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरी त्यसको कार्यान्वयन गर्ने प्रयत्न हुँदै आएको भए पनि मौजुदा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन व्यवस्था अपेक्षित रूपमा नतीजामूलक तथा प्रभावकारी हुन नसकेको कारणले विकास योजना कार्यान्वयन समेत वाञ्छित रूपमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन। त्यसैले अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रक्रिया संरचनालाई परिमार्जन गर्दै नतीजामूलक, नियमित, भरपर्दो र संस्थागत बनाई विकास आयोजनाको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउनु प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ। यसै सन्दर्भमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई नतीजामूलक, नियमित र भरपर्दो बनाउनको लागि यस सम्बन्धी निर्देशिका तर्जुमा गरी लागू गर्ने कार्य भइरहेको छ।

परिचय

आयोजना भन्नाले त्यस्तो सुनियोजित कार्यपद्धतिलाई जनाउँदछ, जुन कार्यपद्धति कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्ने उद्देश्यले अपनाइएको हुन्छ। आयोजनाको तर्जुमा कुनै वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने अथवा कुनै निश्चित रचनात्मक कार्य गर्ने उद्देश्यले गरिन्छ। आयोजनाको तर्जुमा गर्दा सम्बन्धित कार्य सम्पादन गर्नका लागि चाहिने निश्चित स्रोत र साधन, कार्यसम्पादन गर्नका लागि चाहिने लागतको अनुमान र कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने निश्चित समय निर्धारित गरिन्छ। यसर्थ, आयोजना त्यस्तो कार्यशैली हो जसको अधीनमा रही कुनै निश्चित कार्य निश्चित समयभित्र निश्चित प्रक्रियाद्वारा निश्चित स्रोत र साधनको प्रयोगद्वारा सम्पादन गरिन्छ। आयोजना स्वयम् कुनै कार्य होइन, कार्यशैली मात्र हो।

अर्को शब्दमा, कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि गर्नुपर्ने कार्यको लागि उपयोग गरिने र साधन, कार्यप्रणाली, कार्य पूरा गर्ने अवधि आदिको पूर्वनिर्धारित प्रारूप नै आयोजना हो। कुनै पनि विकासका क्रियाकलापहरूलाई सफलताको मार्गमा लम्काउनका लागि आवश्यक तयारी, समन्वय र प्रक्रिया एवम्

^१ सहप्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

वैज्ञानिक योजनाको आवश्यकता पर्दछ। जुन कुराको प्रत्याभूति व्यवस्थित आयोजनाबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ। त्यसैले विकासका कुनै पनि क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा अर्थात् कार्यक्रमहरूको सफलता पहिचान गर्न वा तिनीहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न आयोजनाको खाँचो पर्दछ। आयोजनाले सर्वप्रथम विकासका क्रियाकलापहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ। अनि सम्भाव्य आयोजनाको व्यवस्थित तयारी र कार्यान्वयनमा जोड दिन्छ। सामान्यतया कुनै निश्चित उद्देश्य वा कार्य सम्पन्न गर्नका निम्ति तोकिएका समय, स्रोत र लागतमा गुणस्तरीय वस्तु उत्पादन गर्ने कार्यपद्धति नै आयोजना हो।

आयोजना भनेको कुनै निश्चित उद्देश्य हासिल गर्नका लागि एक पटकको कार्य एवम् क्रियाकलाप वा प्रयास होइन, बरु विभिन्न वा विविध क्रियाकलापहरूको कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्न एकीकृत प्रयास हो। आयोजना सामान्यतया अल्पकालीन हुन्छ। आयोजनाले देशव्यापी विकासको लक्ष्य राखेको हुँदैन। यसले कुनै निश्चित उद्देश्य हासिल गर्ने लक्ष्य मात्र राखेको हुन्छ। आयोजना कतिपय अवस्थाहरूमा राष्ट्रिय योजनाको एक भागको रूपमा रहेको पनि हुन सक्छ। तर साधारणतया आयोजनाहरू योजनाभन्दा भिन्न र स्वतन्त्र हुन्छन्। योजना र आयोजनाबीच प्रमुख भिन्नता यो रहेको छ कि योजनामा किटान गरिएको समयावधि त्यति महत्त्वपूर्ण मानिँदैन र साधारणतया अधिकांश योजनाहरू तोकिएको समयमा पूरा हुँदैनन् भने आयोजनामा किटान गरिएको समयावधि अत्यधिक महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। आयोजना चक्रमा निम्नलिखित विषयवस्तुहरू समावेश गरिएको हुन्छ। जस्तै:—

१. पहिचान गर्ने, २. तयार गर्ने र विश्लेषण गर्ने, ३. लेखाजोखा ४. लागू गर्ने ५. मूल्याङ्कन गर्ने।

आयोजनाका विभिन्न परिभाषाहरू र यसको प्रकृति

आवधिक योजनामा उल्लिखित कार्ययोजना सम्पादन गर्न आयोजनाहरू निर्धारण गरिन्छ। आयोजना विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने प्रभावकारी संयन्त्र हो। आयोजनाको कार्यान्वयन वार्षिक कार्यक्रम र बजेटबाट सम्बन्धित मन्त्रालयले गर्दछ भने राष्ट्रिय योजना आयोगको भूमिका समन्वयकारी रहन्छ। आयोजना व्यवस्थापन तथा सञ्चालनका सरोकारवालाहरूको सहभागिता अपरिहार्य पक्ष हो, जसले आयोजनाको तोकिएको समयमै नतीजा प्राप्तमा सघाउ पुऱ्याउँछ। आयोजनाका केही परिभाषाहरू निम्नबमोजिम छन्:-

- एक विशेष मिशनबाट सुरु हुने परियोजनाले विभिन्न मानव र गैर-मानव संसाधनहरू समावेश गर्ने गतिविधिहरू निर्धारण गर्दछ, जुन सबै मिशनको पूर्ति र मिशनका चरणहरू पूरा गर्न निर्देशित हुन्छन् (चौधरी एस., परियोजना व्यवस्थापन १९९३)।
- आयोजनालाई क्रियाकलाप र कार्यहरूको कुनै शृङ्खलाका रूपमा विचार गर्न सकिन्छ। जसमा; तोकिएको क्षेत्रभित्र रहेर उद्देश्य पूरा गर्नुपर्दछ, सुरु र अन्त्य परिभाषित गरिएको हुन्छ, सीमित साधन हुन्छ, स्रोतको उपयोग गरिन्छ (हेरोल्ड केर्जर परियोजना व्यवस्थापन, १९८७)।
- आयोजना भनेको कुनै निश्चित उद्देश्य हासिल गर्नका लागि एक पटकको कार्य एवम् क्रियाकलाप वा प्रयास होइन, बरु विभिन्न वा विविध क्रियाकलापहरूको कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्न एकीकृत प्रयास हो (ए.के. सिन्हा र राम सिन्हा, परियोजना इन्जिनियरिङ्ग व्यवस्थापन, १९८३)।

- कुनै पनि समुदायभित्र निश्चित समयको अन्तरालमा वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यका लागि आवश्यक पर्ने सुविधा सिर्जना वा विस्तार वा विकासका लागि गरिने लगानी प्रस्ताव नै आयोजना हो (यूएनडिओ, १९७६)।
- कुनै योजना अनुसार निश्चित उद्देश्य तोकिएको समयभित्र सम्पन्न गर्ने र उपलब्धि पश्चात् समाप्त हुने लगानी आयोजनाको अर्थका रूपमा लिन सकिन्छ (व्यवस्थापनको शब्दकोश, इङ्गल्याण्ड, १९८३)।
- पूर्वनिश्चित कार्यक्रम अनुरूप निश्चित लक्ष्य हासिल गर्ने सिलसिलामा समय एवम् तोकिएको बजेटभित्र रही विकास आयोजना सम्पन्न गर्ने कुनै समर्पित सङ्गठित एकाइ नै आयोजना हो (व्यवस्थापनको विश्वकोश, न्यूयोर्क)।
- सुरुआत र अन्त्य सुनिश्चित भएको सीमित स्रोत र साधनको माध्यमबाट निश्चित उद्देश्य हासिल गर्ने कुनै पनि कार्य नै आयोजना हो (आर म्याक्स वाइडम्यान)।

उल्लिखित आयोजनाका विभिन्न परिभाषा र यसको प्रकृतिबाट आयोजना भन्नाले निम्न बुँदाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ:-

१. प्रारम्भ र अन्त्य निश्चित गरिएको हुन्छ, २. उद्देश्य कितान गरिएको हुन्छ, ३. सम्पन्न गर्नुपर्ने कार्यको क्षेत्र हुन्छ, ४. पूर्वनिर्धारित बजेट हुन्छ, ५. सामान्यतया अस्थायी सङ्गठन हुन्छ।

समष्टिगत रूपमा हेर्दा योजनालाई बृहत् रूपमा हेरिन्छ भने आयोजनालाई सूक्ष्म रूपमा हेरिन्छ। आयोजना निरन्तर जारी रहने क्रिया होइन। निश्चित अवधिभित्र यसको कार्य समाप्त हुनुपर्छ। वास्तवमा आयोजना निश्चित कुराहरूलाई निश्चित उद्देश्य र लक्ष्यको सीमाभित्र आबद्ध गरी निश्चित समयको अन्तरालमा तोकिएको स्रोत र साधनको सीमाभित्र आबद्ध गरी कुनै कार्य सम्पन्न गर्ने व्यवस्था हो। आयोजना सामान्यतया अल्पकालीन अवधिको हुन्छ। आयोजना भन्नाले यसले कुनै उद्देश्य वा उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नको लागि गरिने कार्यक्रमलाई जनाउँदछ। कुनै निश्चित उद्देश्य हुनुको साथै यसको सुरुवात तथा अन्तको कितान भएको हुन्छ। यसको अतिरिक्त आयोजनाको सञ्चालन कुन स्थानमा हुने तथा यसबाट कसलाई के-कति फाइदा हुने हो सोबारे केही निधो हुनु आवश्यक हुन्छ। यो निरन्तर जारी रहने क्रिया होइन। निश्चित अवधिभित्र यसको समाप्ति हुनुपर्दछ। आयोजना निश्चित समयको अन्तरालमा तोकिएको स्रोत र साधनको संयोजनबाट सम्पन्न गर्ने व्यवस्था हो। वस्तुतः यो पटकीय, प्रारम्भ र अन्त्य सुनिश्चित गर्ने कार्य व्यवस्था हो।

आयोजनाका किसिमहरू

आयोजनालाई दुई किसिमबाट विभाजन गर्न सकिन्छ: (क) प्रत्यक्ष उत्पादक आयोजना, (ख) दोस्रो अप्रत्यक्ष उत्पादक आयोजना। उद्देश्य अनुसार आयोजना सानो वा ठूलो किसिमको हुन्छ: यसलाई निम्न किसिममा विभाजन गर्न सकिन्छ:-

(क) कुनै एक उद्देश्य हासिल गर्ने हेतुले सञ्चालन गरिने आयोजनाहरू जस्तो- विभिन्न औद्योगिक तथा व्यापारिक संस्थाहरू, खेती सम्बन्धी आयोजनाहरू पर्दछन्।

- (ख) विभिन्न उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सञ्चालन हुने आयोजनाहरू जुन एकअर्कासँग भर परेका हुन्छन् तथा जसको मूल्याङ्कन एकमुष्ट मात्र गर्न सकिन्छ।
- (ग) कुनै आयोजनाहरू जसबाट प्राप्त हुने फाइदा वा उत्पादनको बेचबिखन गर्न सकिँदैन र देशको विकासमा जसको असर धेरैसम्म रहिरहन्छ।
- (घ) सर्भे गर्ने किसिमका आयोजनाहरू जस्तो: खानी तथा भूगर्भ विभागबाट सञ्चालन हुने खानीको सम्भाव्यता सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरू।
- (ङ) कुनै पद्धति अपनाउने किसिमका आयोजनाहरू जसमा कृषिको उत्पादन बढाउन कृषकहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने आयोजनाहरू पर्न आउँछन्।

आयोजना वा परियोजनाको विशेषताहरू

- **विशिष्ट उद्देश्य:** उद्देश्य बिना कुनै परियोजना बन्न सक्दैन। हरेक परियोजनाले आफ्नै विशिष्ट उद्देश्य निर्धारण गर्ने भएकाले नै यिनीहरू एकअर्कासँग फरक हुन्छन्। कुनै पनि परियोजना उद्देश्य हासिल नभएसम्म अस्तित्वमा रहन्छ। उद्देश्य पूर्वनिर्धारित र मौलिक अर्थात् अर्को परियोजनासँग नमिल्ने हुन्छन्। परियोजनामा आफ्नै क्षेत्र, विशेषता, उद्देश्य र अपेक्षित लाभ निर्धारण गरिएका हुन्छन्। त्यसैले हरेक परियोजनाको फरक फरक अस्तित्व रहेको हुन्छ।
- **जीवनचक्र:** कुनै पनि परियोजनाहरू अन्त्यहीन हुँदैनन्। एउटा निश्चित कालखण्ड पूरा गरेपछि यिनीहरू समाप्त हुन्छन्। प्रत्येक परियोजनाको सुरुवात र अन्त्य हुन्छ। परियोजना भनेको "One-time only set objective" भएकोले हरेक क्रियाकलापहरू श्रृङ्खलाबद्ध ढङ्गबाट पूरा गरिन्छन्। कुनै एउटा चरण पार गरिसकेपछि मात्र अर्को चरण सुरु हुन्छ। यसले एउटा चक्र पार गर्छ। जस्तै- परियोजनाको छनोट, योजना कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन आदि।
- **सीमितता:** परियोजना एउटा निश्चित दायराभित्र छनोट र लागू गरिन्छ। एउटा निश्चित सीमाभित्र अनुबन्धित भएको हुन्छ। खासगरी परियोजनाहरू समय, मूल्य र उद्देश्यको सीमाभित्र रहन्छ। यसमा सबै क्रियाकलापहरूका लागि समयतालिका हुन्छ। मूल्य नियन्त्रण गर्न आफ्नै निर्धारित बजेट हुन्छ। यो स्पष्टरूपमा प्रतिफल (घोषित) प्राप्त गर्न उन्मुख हुन्छ।
- **विशिष्टता:** हरेक योजनाहरू एकअर्कासँग फरक हुन्छन्। कुनै पनि परियोजनाहरू अर्को परियोजनासँग दुरुस्तै मिल्दैनन्। समय, बजेट र उद्देश्य लगायत अन्य दृष्टिकोणबाट यिनीहरू एकअर्कासँग फरक अर्थात् विशिष्ट हुन्छन्।
- **सामूहिक कार्य:** परियोजना टिम वर्क हो। परियोजना सम्पन्न गर्नको लागि कुनै एक पक्ष वा व्यक्तिको भन्दा पनि सामूहिक प्रयत्नको आवश्यकता पर्दछ। समूहमा विविध विषयमा दक्षता, अनुभव हासिल गरेका सदस्यहरू सहभागी हुन्छन्। हरेक सदस्यहरूको अनुभव र दक्षतालाई एउटै खेलका लागि समायोजन, समन्वय गर्ने जिम्मेवारी टिम लिडर अर्थात् परियोजना व्यवस्थापकको हुन्छ। जसरी खेल जित्नका लागि सम्पूर्ण खेलाडीहरूको सामूहिक प्रयत्न जरूरी हुन्छ; ठीक त्यस्तै परियोजना सम्पन्न गर्न पनि सामूहिक जिम्मेवारी, उत्तरदायित्व र प्रयत्न आवश्यक पर्दछ। परियोजनामा कुनै एउटा विषयक्षेत्रका मानिस संलग्न नभएर थुप्रै

विषयक्षेत्रका मानिस संलग्न हुन्छन् र उनीहरूको सामूहिक तथा सङ्गठित प्रयासबाट नै आयोजनाको सफलता निर्भर गर्दछ।

आयोजना चक्रका चरणहरू

आयोजना जीवनचक्रको पहिलो चरण आयोजना वा परियोजनाको पहिचान गर्नु हो। यो आयोजनाको अवधारणात्मक पक्ष हो। ग्रामीण क्षेत्रमा कुनै पनि आयोजना सञ्चालन गर्दा सर्वप्रथम यस्तो आयोजनाको कुशलतापूर्वक पहिचान गर्नुपर्दछ। कुनै पनि आयोजना एउटा विचार वा योजनाबाट सुरु हुन्छ। आयोजनाले जन्म लिइसकेपछि अर्थात् आयोजनाको अवधारणाको विकास भएपछि आयोजनाको तयारी प्रक्रिया अगाडि बढ्दछ। आयोजनालाई अगाडि बढाउन वा सञ्चालन गर्न आर्थिक, वित्तीय, बजार आदि पक्षको समूचित तयारी एवम् विश्लेषण गर्नुपर्दछ। लेखाजोखा आयोजनाको तेस्रो चरण हो। आयोजनाको तयारी पश्चात् आयोजनाको उद्देश्य प्राप्ति निम्ति कति सक्षम भन्ने कुराको परीक्षण यस चरणमा गरिन्छ। कार्यान्वयन चरण ग्रामीण आयोजनाको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चरण हो। यो चरण अन्य चरणहरूभन्दा निकै लामो हुन्छ। आयोजनाको झण्डै ८०% सम्म यसै चरणमा खर्च हुन्छ। यो चरणमा आयोजनाको परिचालन गरिन्छ। आयोजनालाई कार्यक्षेत्रमा उतार्ने काम यस चरणमा हुन्छ। आयोजनाका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न प्रविधि, औजार, मेसिन एवम् अन्य संयन्त्रहरूको संरचना तय गरी लक्षित उत्पादन गर्ने प्रक्रियालाई अगाडि बढाइन्छ। ग्रामीण आयोजनाको कार्यान्वयन चरणमा सङ्गठनका विभिन्न मानिसहरूबीच कार्यविभाजन गरिएको हुन्छ। सबै कर्मचारीहरू कार्यक्षेत्रमा गई आ—आफना कार्यहरू दक्षतापूर्ण ढङ्गले सम्पादन गर्ने प्रयास गर्दछन्। यो आयोजना चक्रको अर्को चरण हो। यस चरणमा आयोजनाको उद्देश्यअनुरूप सफलता हासिल हुन सक्थे कि सकेन? आयोजनाले सामाजिक तथा आर्थिक पक्षमा के कस्तो प्रभाव पार्न सफल भयो? भन्ने कुरालाई विश्लेषण गरिन्छ।

१. आयोजना तर्जुमा

एउटा सफल आयोजना तयारी गर्दा विभिन्न अन्तरसम्बन्धित पक्षहरूको गहन र सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गर्नुपर्दछ। आयोजना वा योजना तथा कार्यान्वयनमा हरेक पक्षहरूको समान महत्त्व दिने हुँदा आयोजना विश्लेषकले प्रत्येक पक्षलाई सूक्ष्म गहन जिम्मेवारीपूर्ण, संयमित, व्यवस्थित र प्रभावकारी ढङ्गले विश्लेषण गर्नु नितान्त आवश्यक पर्दछ। सफल आयोजनामा प्राविधिक पक्षको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। प्राविधिक पक्षमा निम्न विभिन्न कुराहरू समावेश भएका हुन्छन्। जस्तै: कच्चा पदार्थको उपलब्धता, मानव शक्तिको उपलब्धता, उत्पादन प्रविधि, औजार र मेसिन, माटो, वातावरण र भौगोलिक अवस्था आदि। आयोजना स्थापना हुनुअघि यी विभिन्न कुराहरूको गहन रूपमा अध्ययन गर्नुपर्दछ। प्रविधि, मेसिन, औजारहरू कस्ता खालको प्रयोग गर्ने? कहाँबाट ल्याउने? आदिका सम्बन्धमा विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। आयोजना कार्यान्वयन गरिने क्षेत्रमा स्थानीय श्रमशक्ति कति उपलब्ध छ, सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षले आयोजनाको मानव शक्तिमा कस्तो असर पार्दछ भन्ने कुरा हेर्नुपर्दछ। त्यसक्षेत्रमा माटो, भूबनोट, हावापानी कस्तो छ, सरकारको नीति, पानीको स्रोत आदिको पनि विश्लेषण गर्नुपर्दछ। आयोजनाले सामाजिक रूपमा कस्तो प्रभाव पार्दछ भन्ने कुराको पनि योजना तर्जुमा गर्दा विश्लेषण गर्नु आवश्यक देखिन्छ। आयोजना निर्माण तथा तयारीका सम्पूर्ण कुराहरू आयोजनाका संस्थागत सङ्गठनात्मक तथा प्रबन्धकीय पक्षको वरिपरि रहेका हुन्छन्। संस्थागत रूपमा आयोजना उपयुक्त हुनुपर्दछ। सामाजिक, सांस्कृतिक ढाँचा तथा संस्थालाई आयोजनाले सेवा पुऱ्याउनुपर्दछ। सङ्गठनात्मक

पक्षलाई राम्ररी विश्लेषण गर्न सकेमा आयोजनाको राम्रो प्रबन्ध गर्न सकिन्छ। राम्रो आयोजनाको ढाँचा तयार गर्दा वा कार्यान्वयनमा प्रबन्धकीय विषयहरू निकै कठिन हुन्छन्। आयोजना विश्लेषकले आयोजनामा उपलब्ध कर्मचारीको क्षमतालाई विश्लेषण गर्नुपर्दछ। त्यस्ता कर्मचारीहरू बृहत् जटिल तथा सार्वजनिक क्षेत्रमा प्रशासनका रूपमा काम गर्न सक्छन् कि सक्दैनन् भन्ने कुराको पनि योजना तर्जुमा गर्दा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

आयोजना तर्जुमा गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

(१) आयोजना सम्बन्धी विचार गर्नु, (२) त्यसको बजार र इन्जिनियरिङको अध्ययन गर्नु, (३) आयोजनाको पहिलो डिजाइन तयार गर्नु, (४) जनशक्तिको सम्भाव्यता निर्णय गर्नु, (५) आर्थिक दृष्टिले फाइदा छ कि छैन निर्णय लिनु, (६) सम्भाव्यता अध्ययन गरी सुझाव गर्नु (७) आयोजनालाई अन्तिम रूप दिनु, (८) आर्थिक सहयोगका लागि अनुरोध गर्नु, (९) आर्थिक सहयोगको स्वीकृति लिनु, (१०) आर्थिक सहयोगबारे सम्झौता गर्नु, (११) आयोजनाका लागि चाहिने सङ्गठनको सिर्जना गर्नु, (१२) इन्जिनियरिङ डिजाइन पूरा गर्नु, आयोजना ठेक्कापट्टा गर्नु, (१३) आयोजना कार्यान्वयनका लागि दिइनु।

आयोजनाका स्रोतहरू

यसमा मुख्य गरेर तीन वटा निकायहरू छन् — (क) सरकारी अङ्ग, (ख) गैरसरकारी सङ्गठन तथा वित्तीय संस्थानहरू र (ग) जनता।

अर्को कुरा आयोजनाको स्रोत सरकारका मन्त्रालय, विभाग वा कार्यालयहरू नै हुन्। आयोजना पत्ता लगाउन सर्वेक्षण गर्ने र आवश्यकता विश्लेषण गर्न सरकारसँग आफ्नै मेसिनरी हुन्छ र सरकारले विकासको लागि प्राथमिकता र नीति निर्धारण गरेको क्षेत्रमा वित्तीय संस्थानहरूले सहयोग पुऱ्याउँछन्।

आयोजना तर्जुमाका आधारहरू

१. राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू, २. राजनीतिक दलका घोषणापत्रहरू, ३. प्राथमिकता प्राप्त विषयहरू ४. देशको सामाजिक, राजनीतिक अवस्था ५. जनताको चाहना, माग र आवश्यकता ६. आन्तरिक स्रोत, साधन परिचालनको स्थिति ७. विगत योजनामा हासिल भएका उपलब्धिहरू ८. वैदेशिक स्रोत र लगानी, ९. राष्ट्रिय उत्पादन र आयको स्थिति १०. उत्पादन एवम् सेवाको गुणात्मक पक्ष।

योजना तर्जुमाका आवश्यक शर्तहरू

१. समस्याको स्पष्ट पहिचान २. विकल्पहरूको उपलब्धता ३. आवश्यक सूचनाहरूको पूर्ण उपलब्धता ४. विकल्पहरूको प्रभाव ५. नागरिकहरूको मूल्य, मान्यता र प्राथमिकताका बारेमा पूर्ण ज्ञान ६. उचित मात्रामा समय, सीप र स्रोत साधनको व्यवस्था।

१. सम्भाव्यता विश्लेषण

सम्भाव्यता विश्लेषण भन्नाले त्यस्तो कार्यलाई जनाउँदछ, जुन कार्य कुनै पनि आयोजना प्रारम्भ गर्नुभन्दा पहिले त्यस आयोजनाको आवश्यकता, उपादेयता, महत्त्व र आयोजनाको सफलताको अध्ययन गर्ने सम्बन्धमा गरिन्छ। कुनै पनि आयोजनाको सफलताको लागि सम्भाव्यता विश्लेषण

अत्यावश्यक कार्य हो। आयोजनाहरू कुनै निश्चित लक्ष्य प्राप्तिको लागि सञ्चालन गरिने हुनाले कुन आयोजना सञ्चालन गर्ने र कुन आयोजना सञ्चालन नगर्ने भन्ने कुराको छनोट गर्नु आवश्यक हुन्छ। राष्ट्रको लागि विभिन्न प्रकारका आयोजनाहरू सञ्चालन गर्नु आवश्यक र लाभदायी देखिन सक्दछन्, तर ती लाभदायी तथा उपयोगी मानिएका आयोजनाहरूमध्ये कुनै आयोजना सञ्चालन गर्न असम्भव छ भने त्यस्तो आयोजना सञ्चालन गर्न सकिँदैन र सञ्चालन गरिएमा निश्चित रूपले असफल हुन्छन्। यसकारण सञ्चालन गरिने आयोजनाहरूको छनोट गर्दा आयोजनाको सम्भाव्यता विश्लेषण गर्नु आवश्यक हुन्छ। यसप्रकार सम्भाव्यता विश्लेषण आयोजना सम्बन्धी समस्त क्रियाकलापहरूभन्दा पूर्वको अवस्था हो। सम्भाव्यता विश्लेषणको आधारमा सम्भाव्य ठानिएका आयोजनाहरू मात्र सञ्चालन रहन्छन्। सम्भाव्यता विश्लेषण प्रस्तावित आयोजनाको सम्बन्धमा गरिन्छ। प्रस्तावित आयोजना सञ्चालन गर्न सम्भव छ वा छैन र सम्भव छ भने आर्थिक तथा वित्तीय दृष्टिले लाभदायक छ वा छैन भन्ने कुराको अध्ययन गर्नका लागि सम्भाव्यता विश्लेषण गरिन्छ।

२. आयोजना छनोट

आयोजनाको संरचनात्मक बनेट, प्रभावकारिता, कार्यान्वयन क्षमता, तत्परता आदि पक्षहरू वा क्षेत्रहरूका अतिरिक्त आयोजना व्यवस्थापकको क्षमता, कार्यकारी निर्णय समाजशास्त्री, अर्थशास्त्री, नीति—निर्माता आदिको निर्णय, प्रतिफलको वितरण, नदेखिने द्वितीय फाइदाहरू आदिलाई पनि आयोजना स्क्रिनिङ्ग आधार वा क्षेत्रको रूपमा हेरिन्छ। यसप्रकार तत्कालीन स्थानीय समस्यासँग केन्द्रित, सामाजिक, आर्थिक तथा वातावरण सुहाउँदो, प्रशासनिक कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता झल्किने आयोजनाको प्रस्तावमा वा तयारी तथा विश्लेषण सम्बन्धित बोर्ड वा सङ्घ संस्था, एकाइ, निक्वौलको गहन अध्ययन गरी लेखाजोखा गर्दछन् र छनोट गर्दछन्। यसप्रकार आयोजनाका विभिन्न सूचकहरूलाई मूल्याङ्कन र दृष्टिगत गरी विभिन्न आयोजनाहरूको सूचीबाट सबैभन्दा सम्भाव्य वा राम्रो आयोजना छान्ने प्रक्रिया नै आयोजना स्क्रिनिङ्ग हो।

३. आयोजना कार्यान्वयन

सामान्य अर्थमा आयोजना कार्यान्वयन भन्नाले कुनै पनि आयोजनालाई कार्यरूप दिई जुन प्रयोजनको लागि आयोजना प्रतिपादन भएको हो उक्त प्रयोजन वा उद्देश्य हासिल गर्नु हो। विशेषतः आयोजना व्यवस्थापनको यो चरण सर्वाधिक महत्त्व राख्दछ। यसै कारणले कार्यान्वयनको प्रभावकारिताको लागि आयोजना नियोजन गरिन्छ र यही नियोजनको आधारमा विभिन्न माध्यम र प्रक्रिया अपनाई आयोजना कार्यान्वयन गरिन्छ। आयोजनाको सफल कार्यान्वयन भन्नु यसका सम्पूर्ण क्रियाकलाप कार्यतालिका अनुरूप बजेटको सीमाभित्र रही अपेक्षित लक्ष्य हासिल गर्ने गरी सम्पन्न हुनु हो। विशेषतः आयोजना कार्यान्वयनका विभिन्न चरण हुन्छन् र यी विभिन्न चरणहरूमा बेगलाबेगलै कार्यशैली एवम् कार्यविधिहरू अपनाउनुपर्ने हुन्छ। खासगरी आयोजना कार्यान्वयनमा निम्नानुसारका कार्यहरू पर्दछन्- १) आयोजनाको प्रारम्भ गर्नु २) कार्य निर्दिष्टता र कार्यतालिका निर्माण गर्नु ३) अधिकार, जिम्मेवारी र सम्बन्ध स्पष्ट गर्नु ४) स्रोत प्राप्त गर्नु ५) नियन्त्रण प्रणाली व्यवस्थित गर्नु ६) निर्देशन र नियन्त्रण गर्नु ७) आयोजना सम्पन्न गर्नु।

नेपालमा आयोजनाहरू राम्ररी तर्जुमा भएका हुन्छन् तर तिनको कार्यान्वयनमा समस्या छ भनिन्छ। केही हदसम्म यसमा सत्यता पनि छ। सामान्यतया योजना तर्जुमाकै बखत कार्यान्वयनका बारेमा व्यवस्था गर्ने गरिन्छ। यसै आधारमा कार्यान्वयन अघि बढाइन्छ। कार्यान्वयनका लागि मूलतः निम्न व्यवस्था गरिन्छः-

१. विस्तृत र वास्तविक कार्ययोजना तयार गर्नु,
२. सूचकहरूको पहिचान गर्नु,
३. योजना कार्यान्वयनमा संलग्न निकायबीच प्रभावकारी समन्वय कायम गराउनु,
४. विभिन्न क्षेत्र तथा निकायको भूमिका निर्धारण गर्नु,
५. स्रोतको व्यवस्था गर्नु,
६. समयसीमा तोक्नु,
७. अपेक्षित प्रतिफल/उपलब्धि/प्रभावको विश्लेषण गर्नु,
८. सुपरिवेक्षण तथा अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउनु,
९. जोखिमको अनुमान गर्नु र सोबाट हुने प्रभाव न्यूनीकरण गर्नु,
१०. गम्भीर समस्याहरूको समयमै निराकरण गर्न प्रतिबद्ध हुनु।

३. आयोजना अनुगमन

आयोजनाका विभिन्न पक्ष वा चरणमध्ये अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पनि एक हो। आयोजनाको कार्यसम्पादन कुन तहमा हुन्छ भनी त्यसलाई सुधार गर्नका निम्ति अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको स्पष्ट व्यवस्था गर्नुपर्दछ। आयोजना अनुगमन तथा मूल्याङ्कनले आयोजनाका गलित सच्चाउन उल्लेखनीय भूमिका खेल्दछ। यो आयोजना सुधारको भरपर्दो साधन हो। त्यसैले आयोजनामा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ।

विकास कार्यको नभइनुहुने पक्षका रूपमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन रहेको छ। यसको महत्त्वलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः-

- समग्र कार्यक्रम तथा आयोजनाको कार्य सक्षमताको लेखाजोखा गर्न आधार तय गर्दछ।
- यसले विकास कार्यको पारदर्शिता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न मद्दत गर्दछ।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कनले लगानी र प्रतिफलको लेखाजोखा गर्न सहयोग गर्दछ।
- यसले आयोजना व्यवस्थापनमा देखा परेका कमी कमजोरी सुधार गरी भविष्यमा प्रभावकारी र कार्यकुशल व्यवस्थापन गर्न सहयोग गर्दछ।
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कनले सरोकारवालाहरूलाई आवश्यक पर्ने सूचना तथा जानकारी उपलब्ध गराउँछ।

- यसले विकास कार्यका अनुसन्धान तथा विकास सम्बन्धी कार्य गर्न सघाउँछ। यसले असल शासन स्थापित गर्न योगदान स्थापित गर्दछ।

अनुगमनका उद्देश्यहरू

अनुगमनले आयोजना वा कार्यक्रमका सञ्चालकहरूलाई मानवीय, आर्थिक तथा भौतिक स्रोत साधनका सम्बन्धमा निर्णय गर्न र अनावश्यक खर्च कटौति गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। यिनै कुराहरूको सन्दर्भमा आधारित भएर अनुगमनका उद्देश्यहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छः—

- समस्याहरूको समयमै पहिचान गरी निराकरण गर्नु, तोकिएको समयमा कार्य सम्पन्न गर्न आवश्यक पर्ने कार्यहरू गर्नु, स्रोत र साधनको अधिकतम उपयोग गरी धेरै उपलब्धि हासिल गर्नु, योजना अवधिमा देखापर्ने आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय तथा कानूनी एवम् नीतिगत पक्षहरूको परिवर्तनबाट पर्न सक्ने असरलाई न्यून गरी निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गर्ने दिशामा निरन्तर क्रियाशील रहनु, सम्पादित कामको परिणाम र गुणस्तरमा देखिएका कमी कमजोरीहरूको समयमै नियन्त्रण गरी तिनीहरूलाई भविष्यमा पुनः दोहोरिन नदिने।
- कुनै नीति, योजना, कार्यक्रम तथा आयोजना कार्यान्वयनको सन्दर्भमा आइपरेका समस्या तथा अवरोधहरूको पहिचान गरी सोको निराकरणको निमित्त उपयुक्त उपाय अवलम्बन गर्ने। निर्दिष्ट समयभित्रै कार्य सम्पादन गर्न आवश्यक सहयोग गर्ने। सीमित स्रोत र साधनको प्रभावकारी ढङ्गले उपयोग गरी अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने। कार्यान्वयनका क्रममा एक पटक पहिचान भएका गल्ती, कमी, कमजोरीहरूलाई पुनः दोहोरिन नदिने व्यवस्था मिलाउने।
- निर्दिष्ट कार्यहरू निरन्तर, नियमित एवम् स्वचालित ढङ्गले सम्पादन गर्ने व्यवस्था मिलाउने। कार्य सञ्चालन सम्बन्धमा व्यवस्थापनलाई आवश्यक पृष्ठपोषण तथा अग्रपोषण उपलब्ध गराउने। कार्यान्वयनको प्रभावकारिताका लागि सम्बन्धित पक्षलाई बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउने। साङ्गठनिक निरन्तरता एवम् वैधता स्थापित गर्ने कार्यमा सहयोग गर्ने। अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि आधार प्रदान गर्ने।

अनुगमन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

अनुगमनकर्ताले अनुगमन गर्दा क्रियाकलापहरूको हरेक गतिविधिहरूको सूचना सङ्कलन गरी विवरण पेश गर्नुपर्दछ। त्यसलाई स्पष्ट रूपमा व्याख्या गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ। त्यसरी व्याख्या गर्दा सकारात्मक सोचबाट प्रेरित हुनुपर्दछ। कार्यालयको स्थापनादेखि नै, कुनै कार्यक्रम सुरु भएदेखि नै, कुनै नीति कार्यान्वयन भएदेखि नै अनुगमन कार्य सुरु गर्ने गरिन्छ। यो निरन्तर भइरहनु पर्ने कार्य हो। अनुगमन गर्ने व्यक्तिले प्रभावकारी रूपमा अनुगमन गर्नको लागि निम्नलिखित कुराहरूमा ध्यान दिनु जरुरी मानिन्छः—

- निरन्तर अनुगमन गर्न सकिने संयन्त्रको विकास। कार्यालयसँग सम्बन्धित ऐन, नियम, निर्देशनको जानकारी। कार्यालयको कार्यक्रम तथा बजेटको पूर्ण जानकारी। कार्यालयले प्रवाह गर्ने सेवाको गुणस्तर, परिमाण बारे जानकारी।
- कार्यालयले सेवा प्रवाहको लागि अपनाउने प्रक्रियाबारे जानकारी। कार्यालयले सेवा प्रवाह गर्ने अधिकारीको जानकारी। निर्दिष्ट विषयसँग सम्बन्धित सूचनाको विश्लेषण।

- अनुगमन गर्ने तरिकाबारे जानकारी। अनुगमन पश्चात् निर्णयको लागि साझा छलफल र प्रस्तुतिका लागि साझा सहमतिबाट नेतृत्वको चयन। अनुगमन प्रतिवेदनको तयारी सम्बन्धी प्रक्रिया। अनुगमनबाट सुधारात्मक पक्षको सुझाव।

४. आयोजनाको मूल्याङ्कन

मूल्याङ्कनलाई प्रसिद्ध विद्वान् चार्ल्स सी. मार्टिनले कुनै दिइएको विषय वा कार्यको परीक्षण गरी त्यसको उपयोगिता, स्तर, महत्त्व, परिमाण र स्थिति सम्बन्धमा निश्चय गर्नु हो भनेका छन्। त्यसैगरी कुनै पनि आयोजनाको मूल्याङ्कनको सम्बन्ध आयोजनाको मुख्य उद्देश्य त्यसको कार्यान्वयनद्वारा हासिल भएको छ वा छैन भन्नेसँग रहन्छ भनेका छन्। आयोजनाको उद्देश्य र उक्त उद्देश्यको प्राप्ति वा उपलब्धिसँग मूल्याङ्कन सम्बन्धित रहन्छ।

अन्य केही विद्वान्हरूले मूल्याङ्कनलाई मूल्य निर्धारण गर्ने प्रक्रियाको रूपमा र कसैले आयोजना वा कार्यक्रमको फाइदा र कमजोरी पहिचान गर्ने विश्लेषणको रूपमा र कसैले परिमाणात्मक र स्तरीयताको उपलब्धि परीक्षणको रूपमा लिएका छन्। तर जे भए पनि आयोजना व्यवस्थापनको जीवनचक्रको परिप्रेक्ष्यमा अध्ययन गर्दा मूल्याङ्कनलाई हामी एकीकृत प्रक्रियाको रूपमा लिई यसलाई कुनै पनि आयोजनाको प्रगति र यसबाट पर्ने समष्टिगत प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने, भोग्नुपरेका समस्याको विश्लेषण गर्ने र समाधानको उपाय पहिचान गर्ने एकीकृत प्रक्रियाको रूपमा लिन सक्छौं।

Project Appraisal नै Project evaluation को मूल आधार हो। आयोजना दस्तावेजमा अपेक्षा गरिए अनुसार लक्ष्य वा उद्देश्य हासिल गर्ने गरी आयोजनाले कार्य सम्पन्न गरेको छ वा छैन भन्ने कुरा समाप्ति चरणको मूल्याङ्कनबाट हुन्छ। त्यसैगरी Project Appraisal आयोजना कार्यान्वयन पूर्व र कार्यान्वयनका चरणमा पनि प्रत्येक सुपरिवेक्षणस्तरमा हुन्छ। तर Evaluation चाहिँ आयोजना समाप्तिको चरणमा मात्र हुन्छ। प्रस्तुत लेखको प्रयोजनको लागि हामीले आयोजना मूल्याङ्कन भन्नाले आयोजना समाप्तिको चरणको मूल्याङ्कन मात्र लिएका छौं। अतः यो विवेचना केवल Evaluation सँग मात्र सम्बन्धित रहेको छ।

यो एउटा महत्त्वपूर्ण व्यवस्थापकीय औजार हो र यसैको माध्यमबाट व्यवस्थापनले आयोजनाको विशेष पक्ष एवम् महत्त्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा मध्येनजर राख्ने र आयोजनाको सम्पादन निर्धारित लक्ष्य अनुसार भए नभएको बारेमा आश्वस्त हुन सक्छ। मूल्याङ्कन भन्नाले सामान्य अर्थमा कार्यान्वयन समाप्तिपछि गरिने मूल्याङ्कन भन्ने बुझिन्छ। तर मूल्याङ्कन कहिलेकाहीं सुरुमा, बीचमा र समाप्तिपछि पनि गरिन्छ। यसरी हेर्दा मूल्याङ्कन तीन प्रकारको हुन्छ:-

१. **पूर्वमूल्याङ्कन:** यो वास्तवमा योजनाको विश्लेषण हो। कार्यान्वयनमा जानुअगावै यसको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु पूर्वमूल्याङ्कन हो।
२. **मध्यावधि वा बीचको मूल्याङ्कन:** यो र अनुगमन लगभग उस्तै हो तर दीर्घकालीन प्रकृतिका योजनाहरूले कार्यान्वयनका चरणमा उचित प्रतिफल दिए वा दिएनन् र योजनाको उद्देश्य पूरा गर्न सक्षम हुन्छन् वा हुँदैनन् भनी मूल्याङ्कन गर्नु यस प्रकारको मूल्याङ्कनको उद्देश्य हुन्छ।

३. पञ्च-मूल्याङ्कन: योजनाको समाप्तिपछि गरिने मूल्याङ्कनलाई पञ्च-मूल्याङ्कन भनिन्छ। योजनालाई लागत, समय र गुणस्तरको आधारमा मूल्याङ्कन गरिन्छ। मूल्याङ्कन गर्दा सामान्यतया तीन तहको मूल्याङ्कन हुन्छ: आउटपुट, आउटकम, ईम्प्याक्ट।

आयोजना सञ्चालनमा देखापरेका समस्या, चुनौती तथा समस्या समाधानका उपायहरू

नेपालको संविधानद्वारा तहगत सरकारको अधिकारको सूचीबाट कार्य जिम्मेवारीको बाँडफाँट हुनु, तीन तहमा आफ्नो कार्य जिम्मेवारी अनुसार अनुगमन सूचक बनाई कार्य गर्ने अवसर प्राप्त हुनु, सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै प्रदेश र स्थानीय तहमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सक्रिय हुनु, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धी नीतिगत नमूना मार्गदर्शन तर्जुमा हुनु, मूल्याङ्कनका क्षेत्रमा प्रतिष्ठित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थासँगको साझेदारी र सहकार्यमा वृद्धि हुनु र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई सबैले आत्मसात् गर्नु जस्ता अवसर रहेका छन्।

- राम्रा आयोजनाको तर्जुमा तथा सक्षम व्यवस्थापनको अभाव, आयोजनामा तर्जुमा गर्ने क्षमताको कमी, आयोजनाको तर्जुमा तथा नियन्त्रण गर्न चाहिने राष्ट्रिय आधारहरूको कमी, सुपरिवेक्षण, नियन्त्रण तथा मूल्याङ्कनको मुख्य आधार उद्देश्यहरूमा भन्दा वित्तीय व्यवस्थापनमा रहनु,
- आयोजनाको सञ्चालनमा आइपरेका समस्याहरूको समाधानको लागि चाहिने निर्णयहरूमा ढिलासुस्ती भएको देखिन्छ। आयोजना सक्षम तरिकाले सञ्चालन गर्न सक्ने खालको सङ्गठनको कमी भएको पाइन्छ। दक्ष तथा विकासमूलक आयोजना प्रमुखहरूको कमी रहेको।
- आयोजनाको सञ्चालन सिलसिलामा आर्थिक सङ्कटभन्दा पनि दक्ष तथा साधारण जनशक्तिको निकै खाँचो महसुस गरिएको छ। विकास प्रशासनको अभ्यास हुन थालेको आधा शताब्दी पुगे पनि सार्वजनिक प्रशासन परम्परागत प्रशासनका कमजोरीबाट मुक्त हुन सकेको छैन। तसर्थ विकासलाई अगाडि बढाउन छुट्टै कार्यविधि र सङ्गठन आवश्यक देखिन्छ।
- वन क्षेत्र/राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्र/आरक्षित क्षेत्र/वन/पानी मुहान संरक्षणमा समस्या, विकास साझेदारहरूबाट सञ्चालित आयोजनामा रकम सुनिश्चितता भएपछि मात्रै कार्यान्वयन गर्ने अनिवार्य प्रणालीको व्यवस्था हुन नसक्नु, कर्मचारीको सरुवा/हेरफेर, कर्मचारीको भूमिकामा प्रष्टता आदि र कार्यसम्पादन करार जस्ता विषयहरूमा पनि नीतिगत, प्रक्रियागत त्रुटि र समस्याहरू रहेका छन्।
- ढुङ्गा, गिटी, बालुवा र निर्माण सामग्री सङ्कलन, प्राप्ति र बेचबिखनमा समस्या, खरिद ऐन तथा नियम अनुसार खरिद व्यवस्थापनसम्म हुने तर खरिद गरेपछिको मुख्य पक्ष करार व्यवस्थापनमा सधैं फितलो रहने गरेको र अपेक्षित/अनपेक्षित विविध समस्या र बाधाहरू आउने, समयमै तिनको व्यवस्थापन गर्न नसकिने वा नगरिने, उच्चस्तरबाट नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन गरी आयोजना प्रभावकारिता बढाउनुपर्नेमा सो नहुनु।
- ठूला विकास आयोजना बनाएर भन्दा लम्ब्याएर लाभहानि वा अलझाइरहने प्रवृत्ति बढेको, अवस्थादेखि अवस्थासम्म (Case to Case) र आयोजनादेखि आयोजनासम्म (Project to Project) को प्रयोग हुन नसक्नु, सरोकारवाला एवम् सम्बद्ध सबै पद्धतिहरूबीच समन्वय, सहकार्य, स्वामित्व, प्रक्रिया, उत्तरदायित्व जस्ता विषयमा तालमेल हुन नसक्नु।

- हामीकहाँ सामान्यतया विकास आयोजनाको राजनीतिक नेतृत्वले स्वामित्व नलिने र कर्मचारीतन्त्रले प्रक्रियामा अल्झाउने वा अल्झिन पर्ने अवस्था रहनु र सरोकारवाला पक्ष एवम् जनता र प्रत्यक्ष लाभहानि हुने समूहबीचको उचित तालमेल हुन नसक्नाले विकास आयोजनाहरू अलपत्र परेका छन्।
- नीति, रणनीति, कार्यक्रम र आयोजनाको पहिचानबीच सामञ्जस्य नहुनु, वार्षिक विकास कार्यक्रमका क्रियाकलापहरूलाई आयोजना व्यवस्थापनको दृष्टिले नहेरिनु, उपयुक्त विज्ञ र विशेषज्ञहरूबाट भन्दा पनि पदीय हिसाब आयोजना छनोट हुनु, दलगत राजनीतिक अभीष्ट पूरा गर्ने सोच र चिन्तन हावी हुनु।

आयोजनाको कार्यान्वयनमा देखिएका मूलभूत समस्याहरू र बाधाहरूलाई केलाउँदा अब आइन्दा ग्रामीण विकास तथा आर्थिक तथा सामाजिक विकास गर्नको लागि सही तथा उपयुक्त आयोजनाहरू कसरी र कुन रूपमा सञ्चालन गरिएमा राम्रो हुन सक्छ भन्ने कुरा निम्नबमोजिम हुने देखिन्छः—

- विकासका लागि विभिन्न विकल्पहरूको छनोट गर्नुपर्दछ। यस्ता विकल्पको खोज गर्न तथा आधारहरूको विश्लेषण गरेर छनोट गर्न आयोजनाले सहयोग गर्दछ। स्रोतलाई केन्द्रित गरेर उपलब्धि हासिल गर्न योजना तर्जुमा गरिन्छ। योजनाले आयोजनाहरू मार्फत् सीमित स्रोतको अत्युत्तम उपयोग गर्दछ।
- ठूला प्रोजेक्टहरूको सहयोगबाट भन्दा विस्तार—विस्तार नेपाल विदेशी मुलुकबाट ऋण लिई आफ्नै आन्तरिक स्रोतबाट सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुनेछ। जुन नीति सरकारले अपनाउँदै आएको छ। कुन देशबाट, कति बेला कुन प्रोजेक्टको लागि सहयोग लिएको भन्ने कुरा यकिन भन्न नसक्ने भएकोले हामीले यस सम्बन्धमा यकिन नीति अपनाउनु राम्रो हुनेछ।
- राजनीतिक खिचातानी र परिवर्तनले गर्दा आयोजनामा ढिलाई पर्न गएको हुँदा नेपालको आफ्नै वैदेशिक नीतिमा अडिई सकेसम्म यस्तो अवस्थाबाट कसरी अलगिन सकिन्छ भन्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ। राष्ट्रिय योजना आयोगले त्रिभुवन विश्वविद्यालयसँग घनिष्ट सम्बन्ध राखी दीर्घकालीन जनशक्ति योजना तयार गर्नु मनासिब हुनेछ। साथै हाल देशमा भइरहेको दक्ष जनशक्तिको कसरी प्रयोग भइरहेको छ भन्ने विषयमा पनि अनुसन्धान हुन जरुरी छ।

निष्कर्ष

नेपालका कुनै पनि आवधिक योजनाले परिलक्षित गरेको उपलब्धि हासिल गर्न सकेका छैनन्। आवधिक योजनाका लक्ष्य हासिल गर्न अघि सारिएका कार्यक्रम र तिनलाई क्रियाकलापमा रूपान्तरण गर्न तर्जुमा गरिएका आयोजनाको कमजोरीका कारण विकास योजनाहरू असफल भएको देखिन्छ। आयोजना सफल हुनका लागि आयोजना चक्रका सबै चरणहरू प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। स्रोत साधनको व्यवस्थापन र कार्यान्वयन प्रविधि उपयुक्त नभएमा राम्ररी तर्जुमा र विश्लेषण गरिएका आयोजनाले पनि नतीजा प्राप्ति र सामाजिक प्रभाव दिन सक्दैनन्। त्यसैगरी मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषण प्रभावकारी नभएमा पनि यसका उद्देश्यहरू कार्यरूपमा अनुवाद हुन सक्दैनन्। तसर्थ आयोजना व्यवस्थापन प्राविधिक दक्षता चाहिने संवेदनशील कार्य हो। नेपालका कतिपय आयोजनाहरू प्रभावकारी रूपमा समयमै सम्पन्न भएका केही उदाहरणहरू पनि नभएका होइनन्, तर अधिकांश आयोजनाहरू

असफल छन्। यसो हुनुमा आयोजना व्यवस्थापनको कुनै एक चरण मात्र कमजोर भएर होइन, सबै चरणहरू कमजोर व्यवस्थापनबाट पीडित देखिन्छन्।

बजेटमा उल्लेखनीय हिस्सा ओगट्ने तथा महत्त्व राख्ने राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको प्रगति निराशाजनक छ। आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा सरकारले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र मानव विकासका हिसाबले महत्त्वपूर्ण देखिएका आयोजनाहरू पहिचान गरी गौरवका आयोजनाको रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो। एक दशकभन्दा बढी समय बितिसकदा पनि ती आयोजनाहरूले पूर्णता पाउन सकेका छैनन्। हरेक वर्ष विनियोजित बजेट खर्च गर्न नसकेको स्थिति छ। राष्ट्रिय गौरवका २२ वटा आयोजनाहरूले आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को छ महिनामा विनियोजित रकमको २३ दशमलव ६१ प्रतिशत मात्रै खर्च गरेका थिए। नीतिगत तथा कानूनी समस्याले आयोजनाका कामहरू अघि बढ्न नसक्दा साउनदेखि पुस मसान्तसम्म जम्मा १५ अर्ब ५० करोड आठ लाख रुपैयाँ खर्च भएको थियो। खर्च भएको कुल रकममध्ये चालूतर्फ ७४ करोड ३७ लाख रुपैयाँ, पुँजीगततर्फ १४ अर्ब ७५ करोड ४७ लाख रुपैयाँ र वित्तीय व्यवस्थातर्फ २४ लाख रुपैयाँ खर्च गरिएको देखिन्छ।

नीतिगत तथा कानूनी पूर्वतयारी, व्यवस्थापकीय दक्षताको कमी, स्रोत व्यवस्थापन, समन्वयको र नियमनको कमी लगायतका कारणबाट आयोजनाहरू प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढ्न सकेका छैनन्। आयोजनाको समय लम्बिँदै जाने र लागत बढ्न जाने प्रवृत्ति रोक्न गम्भीर हुनुपर्ने देखिएको छ। यस आर्थिक वर्षको बजेटको अर्धवार्षिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन अनुसार निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, बूढीगण्डकी जलविद्युत् आयोजनाको खर्च यो छ महिनामा शून्य छ। यी आयोजनामा छ महिना अवधिमा केही पनि काम भएको छैन। अरु गौरवका आयोजनाहरूमा पनि विनियोजित रकमको ५० प्रतिशत खर्च पुऱ्याउन सकेको छैन। समीक्षा अवधिमा सबैभन्दा बढी खर्च हुलाकी राजमार्गले ४४ प्रतिशत गरेको छ। त्यसपछि पुष्पलाल मध्यपहाडी लोकमार्गले ३७ प्रतिशत, मेट्रोरेल तथा मोनोरेल विकास आयोजनाका ३५ प्रतिशत र उत्तर-दक्षिण राजमार्गको ३४ प्रतिशत बजेट खर्च भएको छ।

समयमा खर्च नगर्ने यस्तो प्रवृत्तिले गौरवका आयोजनाले आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने, नागरिकको दैनिकी सहज गर्नेभन्दा पनि नागरिकबाट उठेको रकमको दुरुपयोग भएको प्रमाणित गर्छ। नागरिक र समुदायबाट हुने अवरोधले पनि यस्ता आयोजनाको कार्यान्वयनमा ढिलाई हुने गरेको छ। अर्थ मन्त्रालयका अधिकारीहरूका अनुसार स्थानीयवासीहरूले आफ्नो जग्गामा सडक बाटो पार्नका लागि राजनीतिक नेतृत्वलाई दिने दबाव पनि प्रमुख समस्या छ। दीर्घकालीन महत्त्वको गौरवका आयोजना भए पनि कार्यान्वयन क्षमताको अभाव, स्थानीयस्तरमा विभिन्न माग राखी दिइने दबाव, जग्गा प्राप्तिमा कठिनाई, निर्माण व्यवसायीको कमजोरी, अन्तरनिकाय समन्वयको अभाव र समयमै कार्यान्वयन पद्धति स्पष्ट नहुँदा प्रगति पछाडि परेको अवस्था छ।

राष्ट्रिय गौरवका आयोजनामा देखिएको समस्या समाधानका लागि आयोजना विकास नीतिसहित परिणाममुखी आयोजना निर्माणका स्पष्ट आधारसहितको कार्यविधि तर्जुमा गरी कार्यान्वयन प्रभावकारिता वृद्धि गर्ने, आयोजना वर्गीकरणको आधार तथा मापदण्ड, २०८० को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने लगायतका नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रतिवेदन मार्फत् भनिएको छ। प्रतिवेदनले गौरवका आयोजनाको समस्या समाधान गर्न १० वटा बुँदामा उल्लेख गरेको छ। जसमा नीतिगत व्यवस्था अन्तर्गत जग्गाको मुआब्जा वितरण, क्षतिपूर्ति, बस्ती स्थानान्तरण र पुनर्वास लगायतका विषयलाई व्यवस्थित गर्न

एकीकृतरूपमा नीतिगत र कानूनी व्यवस्था गर्ने, आयोजना निर्माण, सञ्चालन विधि र स्पष्ट रेखाङ्कन गर्नुपर्ने उपाय बताइएको छ।

निर्माण व्यवसाय प्रवर्द्धनतर्फ पनि केही चुनौतीहरू देखिएका छन्। एकआपसमा अत्यधिक प्रतिस्पर्धा गरी न्यून अङ्कमा बोलपत्र स्वीकार्ने प्रवृत्तिले गर्दा समय र गुणस्तरमा काम सम्पन्न गर्न कठिनाई भएको छ। बजेट अभावका कारण सम्पन्न कामको समयमा भुक्तानी हुन सकेको छैन। बजेट व्यवस्था भइनसकेका योजनामा ठूलो रकमको बोलपत्र आव्हान गरिनु, सरकारका ३ तहबीच कतिपय क्षेत्रमा स्पष्ट कार्य विभाजन नहुनु र प्रदेशमा हस्तान्तरित आयोजनामा चरम बजेट अभाव हुनु आदि जस्ता समस्या तथा चुनौतीहरू देखा परेका छन्। यसको साथसाथै, काम र ठेक्कासँग सम्बन्धित विषयमा सरकार पक्षबाट समयमा निर्णय नहुनु, उचित कारणसहितका म्याद थप र भेरिएसन स्वीकृत गर्न अधिकारीहरू हिचकिचाउनु, ऐन नियमहरू पर्याप्त छलफल बेगर जारी गर्नु र छिटो छिटो परिवर्तन गरिनु, विवाद समाधानतर्फ तत्परता नदेखिनु, विवाद समाधान मार्फत् कायम भएका रकम भुक्तानी गर्न सम्बद्ध मन्त्रालय र अधिकारीहरूले तत्परता नदेखाउनु आदि जस्ता समस्याहरू मौजुद छन्।

स्थानीय बजारको माग र आपूर्तिबीच समन्वय कायम गर्दै देशबाहिर समेत प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम बन्नका लागि नयाँ र स्मार्ट प्रविधि जस्तै: हाईराईज स्टिल स्ट्रक्चर, सिमेन्ट स्टाबिलाइजेसन, पेभमेन्ट रिसाइक्लिङ, स्लिप फर्म, रोबोट आदिलाई नेपाली निर्माणमा प्रवेश गराउनु आवश्यक छ। कम्प्युटरमा आधारित आधुनिक यन्त्र उपकरण जस्तै- शक्तिशाली पाईल ड्राईभर, उन्नत र प्रदूषणरहित आष्फाल्ट प्लान्ट, ब्याचिङ्ग प्लान्ट, कङ्क्रिट पम्पिङ्ग सिष्टम, अटोनमस मेसिनरी, लेजर वेल्डिङ सिष्टम, लेजरवेस्ड पेभरलाई प्रयोगमा ल्याउनुपर्छ। प्रभावशाली सफ्टवेयरहरू जस्तै माइक्रोसफ्ट, प्राइमीभेरा र अन्य क्लाउड वेस्ड सफ्टवेयर प्लेटफर्म आदि उपयोग गरी प्रगतिको अवस्थाको विवरण र योजना व्यवस्थापनलाई सहज र भरपर्दो बनाउनु आवश्यक छ।

ग्रामीण आयोजना सञ्चालन कार्यान्वयन गर्दा स्थानीय वातावरण, प्रविधिबीचमा रहने सामञ्जस्यतालाई गम्भीर रूपमा ध्यान दिनुपर्छ। यदि यी दुईबीचको सामञ्जस्यलाई उचित ढङ्गले विश्लेषण गर्न सकिएन भने ग्रामीण आयोजनाहरूको मूल्य शून्यमा परिणत हुन्छ। ग्रामीण क्षेत्रमा कृषि आयोजना सञ्चालन गर्दा वा स्थानीय घरेलु उद्योग सम्बन्धी वा सिँचाई, वन वा बालीनाली सम्बन्धी आयोजना सञ्चालन गर्दा मौसमी वातावरण, सांस्कृतिक वातावरण, भौगोलिक वातावरणको समुचित विश्लेषण गर्नुपर्दछ। यदि ग्रामीण क्षेत्रमा देखापर्ने प्राकृतिक एवम् सामाजिक विचलनहरूको विश्लेषण पक्षमा ध्यान दिइएन भने आयोजनाको संरचना स्वतः कमजोर हुन पुग्दछ। यसप्रकार कमजोर आयोजनाको विश्लेषण तहमा विभिन्न समस्याहरू रहेका हुन्छन्। तिनीहरूलाई सकेसम्म प्रवेश गर्न नदिन आयोजनाको तयारी, सुरुवात एवम् कार्यान्वयन व्यवस्थित, व्यावहारिक, वैज्ञानिक र प्रभावकारी ढङ्गले गर्नुपर्दछ ता कि ग्रामीण क्षेत्रमा सञ्चालन गरिएका आयोजनाहरू सफलताको मार्गमा लम्कन सक्नु।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, ध्रुव, अधिकारी, चन्द्रमणि, २०५५, आयोजना व्यवस्थापन तथा नियोजन, सृष्टि प्रकाशन, चाबहिल, काठमाडौं, द्वितीय संस्करण।

अर्याल, रमेश, २०७९, सङ्घीय संरचनामा आयोजना वर्गीकरण, आर्थिक सुशासन, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय।

पराजुली, त्रिविक्रम, मंसिर २०७८, वर्ष १०, अङ्क ९, राष्ट्रिय गौरवका आयोजना: नेपालको अनुभव, सङ्घीय संसद सेवा (स्मारिका), (१५ औँ सङ्घीय संसद सेवा दिवसको अवसरमा प्रकाशित), सङ्घीय संसद सचिवालय।

पोखरेल, रमेश, २०८०-८१, योजना र आयोजना व्यवस्थापन, बृहस्पति पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि.।

ढकाल, सुशील, २०८०, आयोजना व्यवस्थापन र यसको प्रभावकारिता, विकास पत्रिका, वर्ष ४०, अङ्क १, असोज २०८०, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग।

ढुङ्गाना, टेकप्रसाद, दाहाल, नवराज, आचार्य, टीकाराम, कोइराला, उमेश, २०६२, पहिलो संस्करण, उपभोक्ता हित संरक्षण अवधारणा, कानून र व्यवहार।

श्री राईटर्स, विकास योजना र परियोजना व्यवस्थापन, अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन प्रा.लि.।

न्यौपाने, मुनका, २०७९, वैशाख, आयोजना सुशासनमा राष्ट्रिय आयोजना बैङ्कको भूमिका, हुलाक, हुलाक प्रशिक्षण केन्द्र।

राउत, कृष्णबहादुर, वि.सं. २०७०, वैशाख, प्रशासन व्यवस्थापन र विकास, परिमार्जित तेस्रो संस्करण।

राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७८, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको संक्षिप्त परिचय तथा आ.व. २०७७/७८ सम्मको प्रगति।

शर्मा, दुर्गानिधि, पाँचौँ संस्करण २०७८, कार्तिक, विकास आयोजना व्यवस्थापन: चुनौती र समाधान, पराग (PARAGA), नेपाल राष्ट्रिय कर्मचारी सङ्गठन, निजामती केन्द्रीय समितिको मुखपत्र — विशेषाङ्क), पाँचौँ संस्करण।

शर्मा, केशवकुमार, नवौँ संस्करण, चैत्र, २०७८, किन समयमा पूरा हुँदैनन् विकास निर्माणको काम, सङ्घीयतामा नेपालको सार्वजनिक प्रशासन।

सुवेदी, पुरुषोत्तम, २०५७ आषाढ, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन: निर्देशक सिद्धान्तहरू, बुद्ध एकेडेमिक इन्टरप्राइजेज प्रा.लि., दोस्रो पटक।

हाडा, गम्भीरबहादुर, २०५९, वर्ष २, अङ्क ८, श्रावण, आयोजनाको अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रक्रियाको महत्त्व: एक चर्चा, कामाद।

हाडा, गम्भीरबहादुर, २०५६, वर्ष ९, अङ्क १२, फाल्गुण, परियोजनाको परिचय र मूल्याङ्कन प्रक्रिया: एक चर्चा

हाडा, गम्भीरबहादुर, २०५९ माघ, वर्ष ५, अङ्क १, पूर्णाङ्क—२८, आयोजनाको कार्यान्वयन मूल्याङ्कन प्रक्रियाको आवश्यकता र महत्त्व, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च।

हाडा, गम्भीरबहादुर, २०६२ कार्तिक, वर्ष ३७, अङ्क १, पूर्णाङ्क १०१, नेपालमा आयोजना व्यवस्थापन, प्रशासन (सार्वजनिक प्रशासन सम्बन्धी पत्रिका)।

हाडा, गम्भीरबहादुर, २०७४, वर्ष ३८, अङ्क २, नेपालमा आयोजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको आवश्यकता, निजामती सेवा पत्रिका।

हाडा, गम्भीरबहादुर, २०७४, मङ्सिर ८, वर्ष ८, अङ्क २३२९, नेपालमा स्थानीयस्तरमा सञ्चालित आयोजनाहरू, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक।

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, २०७९, आर्थिक वर्ष, २०७९/८० को बजेट वक्तव्य।

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९।

नेपालको दिगो विकास लक्ष्यको उपलब्धि, चुनौती र अवसरहरूको विश्लेषण

डा. उत्तम खनाल*

कार्यकारी सारांश

नेपालले आर्थिक विकासको लागि बनाएको आवधिक योजना बमोजिम अहिले १६ औं योजना कार्यान्वयनमा आएको छ। सन् २००० देखि २०१५ सम्म नेपालले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो। सो अवधिमा गरिबी ४२% बाट घटेर २३.८% मा पुगेको थियो। प्राथमिक तहमा खुद भर्नादर ९६.६% र २४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरता दर ८८.५% पुग्यो। सन् १९९० मा शिशु मृत्युदर प्रतिहजार १०८ र बाल मृत्युदर प्रतिहजार १६२ रहेकोमा सन् २०१४ मा यो सङ्ख्या ३३% ले घट्यो। सन् २०३० भन्दा अगाडि नै नेपाल अतिकमविकसित देशको सूचीबाट विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुनेछ। यस अवधिमा प्रतिव्यक्ति आमदानी २५०० अमेरिकी डलर पुग्ने र कुल गार्हस्थ उत्पादनमा वृद्धि भई गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या ५%, बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क ४४.२% बाट झारेर ११%, गरिबीको एकाग्रता २.८% मा झार्ने उल्लेख छ। आर्थिक जोखिम सूचकाङ्क २४.६% बाट १८.९% मा झार्ने, जमिनको उत्पादकत्व बढेर प्रतिहेक्टर ६ मेट्रिक टन पुग्ने, नवजात शिशु मृत्युदर प्रतिहजार २३ बाट घटेर १० मा आउने, बाल मृत्युदर प्रतिहजार ३९ बाट घटेर प्रतिहजार २२ मा झार्ने र मातृ मृत्युदर २५८ बाट ६९% ले घटाउने लक्ष्य रहेको छ। प्राथमिक तहमा शुद्ध नामाङ्कन लक्ष्य दर ९९.५% र १५-२४ उमेर समूहमा साक्षरता दर ९९% पुग्नेछ। त्यसैगरी लैङ्गिक सशक्तिकरण सूचकाङ्कको लक्ष्य ०.५६८ बाट ०.७, लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क ०.४९ बाट ०.०५ र प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट ३०% ले बढ्ने लक्ष्य राखेको छ। सम्भावित स्रोतहरूको पहिचान र उपयोगले दिगो विकासका अवसर र चुनौतीहरू सँगै थपिएका छन्। दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्न सकिने अवसरको सदुपयोग गरेर अगाडि बढ्दा आएका चुनौतीहरूको सामना गर्न सकिन्छ। यसले सबै प्रकारका गरिबीको अन्त्य गर्न, शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, स्वच्छ इन्धन र वातावरण संरक्षणमा जोड दिएको छ। मानव अधिकार, लैङ्गिक समानता, महिला र बालबालिकाको सशक्तिकरण मार्फत् विकासका सबै तहमा समान सहभागिता दर्शाएको छ। दिगो पारिस्थितिक प्रणालीले प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, संवर्द्धन, वृद्धि र प्रयोग गर्ने नीति अपनाएको छ। यसलाई नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा समतामूलक समाज निर्माण गर्ने भनिएको। १६ औं आवधिक योजनाले पनि दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने विषय जोडतोडले उठान गरेको छ।

* शोध निर्देशक, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

मुख्य शब्दावली: दिगो विकास लक्ष्य, आर्थिक वृद्धिदर, सामाजिक न्याय, गरिबी निवारण, लैङ्गिक समानता, कृषि, महिला तथा बालिका सशक्तिकरण।

१. पृष्ठभूमि

दिगो विकासको प्रमुख लक्ष्य भनेको सन् २०३० सम्म गरिबी अन्त्य गर्नु हो। संसारका सबै देशहरूले मानिस र पृथ्वीका लागि समृद्धिका हासिल गर्न कार्ययोजना तय गरेर काम गरिरहेका छन्। चरम गरिबी, अभाव र भोकमरीका आयामहरूलाई हटाउन विश्वको सबैभन्दा ठूलो चुनौती बनेको छ। दिगो र सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यहरू पूरा गर्न तोकिएका उपलब्धि हासिल गर्नुपर्छ। त्यसमा गरिबी निवारण सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष रहेको छ भने लैङ्गिक समानता, मानव अधिकार, महिला र बालिकाहरूको सशक्तिकरणको लागि जुटनु चुनौतीपूर्ण छ। यसले आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय विकासका आयामलाई सन्तुलन राख्न सहयोग गर्छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घले परिभाषित गरेको अतिकमविकसित देशको सूचीबाट नेपाल सन् २०३० भन्दा अगाडि नै सन् २०२६ मा विकासोन्मुख राष्ट्रको तहमा पुग्दैछ। नेपालले सन् २००० देखि २०१५ सम्म हासिल गर्ने अपेक्षा गरिएका सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू पूरा भएका थिए। यीमध्ये सामाजिक समूह, लैङ्गिक र भौगोलिक क्षेत्रको दृष्टिकोणबाट कतिपय उपलब्धिहरू समान रूपमा हासिल भएका छैनन्। नेपालले सन् २०३० सम्ममा अधिकांश दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गरी सक्नेछ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१६)।

विश्वमा धेरै जनसङ्ख्या भएका देश चीन र भारतको बीचमा नेपालको भौगोलिक अवस्थिति रहेको छ। ती देशबाट नेपालले ठूलो आर्थिक परिवर्तनको अपेक्षा गरेको छ। ऐतिहासिक रूपमा औद्योगिक क्रान्तिको सूत्रपात बेलायतबाट भयो र उसले आफ्नो प्रतिव्यक्ति आय दोब्बर पार्न १५० वर्ष लाग्यो। जबकि संयुक्त राज्य अमेरिकाले ५० वर्षमा त्यो लक्ष्य हासिल गर्दा भारत र चीन दुवैले करिब १५ वर्षमा प्रतिव्यक्ति उत्पादन दोब्बर गर्न सफल भए। म्याककिन्स एन्ड कम्पनीका अनुसार चीन र भारत प्रत्येकको औद्योगिक विकासको प्रारम्भिक चरणमा १ अर्ब जनसङ्ख्या थियो। बेलायत र संयुक्त राज्य अमेरिकाको जनसङ्ख्या १० करोडभन्दा कम थियो (Atsmon, R. Dobbs, et al. 2012)।

नेपाल विश्वमा सबैभन्दा बढी भूकम्प जाने देशको सूचीमा परेको छ। भूकम्पीय दृष्टिकोणले जोखिम रहनाले मानव विकासको उत्थान गर्ने विधिको माग गर्दछ। यसका अतिरिक्त बलियो योजनाबद्ध र सुरक्षित निर्माण गरिएका पूर्वाधार, भवन र बस्तीहरू हुनु आवश्यक छ। जैविक विविधता र पर्यावरणीय प्रणालीमा पनि नेपाल धनी छ। यहाँ चट्टानी भूभाग, चरन क्षेत्र, जङ्गल, तालतलैया र पोखरीहरू प्रशस्त छन्। यहाँको प्राकृतिक सौन्दर्य पर्यटन र अन्य दृश्यका लागि आकर्षक बनेको छ। यो परिदृश्य भावी पुस्ताका लागि समृद्धिको स्रोत हो। जोखिममा रहेका कतिपय क्षेत्रहरूको संरक्षण गर्न दिगो कृषि प्रणाली सञ्चालनमा ल्याउनुपर्छ। सन् २०३० सम्ममा नेपालले समृद्धि हासिल गर्न जनताका बीचमा सम्पत्तिको न्यायोचित बाँडफाँट गर्नुपर्छ। यसका लागि प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र सदुपयोगलाई ध्यान दिँदै आर्थिक वृद्धिको रूपरेखा कोरिनुपर्छ। अहिले नेपालमा हिंसाभन्दा बाढीपहिरोबाट धेरै मानिसको मृत्यु भइरहेको छ। वायु प्रदूषणका कारण पनि मानिसको ज्यान गइरहेको छ।

नेपाल सरकारले ९९% जनतालाई स्वच्छ खानेपानीको पहुँच पुऱ्याउने भनेको छ। उक्त जनसङ्ख्याले विजुली खपत बढाउने, बेरोजगारी १०% भन्दा कम हुने, सडक घनत्व ५ किलोमिटरमा बढ्ने लक्ष्य राखेको छ। आय असमानता ०.२३ बाट ०.४६ ले घटाउने, सुरक्षित घरमा बस्ने जनसङ्ख्या २९.८% बढेर ६०% मा पुग्ने र वन विनासलाई शून्यमा झार्ने कार्यक्रम गर्दैछ। प्रतिव्यक्ति आय २५०० अमेरिकी डलर पुऱ्याई आर्थिक जोखिम सूचकाङ्क २४.६% बाट १८.९% मा झार्ने भनेको छ। जमिनको उत्पादकत्व बढाई प्रतिहेक्टर ६ मेट्रिक टन बनाउने, मातृ मृत्युदर २५८ बाट ६९% ले घटाउने र सार्वजनिक प्रशासनको गुणस्तर ३.१% बाट बढाएर ५% मा लैजाने योजना राखेको छ। यसलाई कार्यान्वयन गर्न प्रधानमन्त्रीको संयोजकत्वमा ६ सदस्यीय उच्चस्तरीय निर्देशनालय समिति गठन पनि गरिएको छ। यी लक्ष्य पूरा गर्न धेरै समस्याको सामना नेपालले गरिरहेको छ। योजना कार्यान्वयनका लागि पर्याप्त बजेट नहुँदा झन् चुनौती थपिएको छ। त्यसैले तोकिएको समयमा नेपालले दिगो विकासको लक्ष्य कसरी हासिल गर्छ भन्ने अनुसन्धानको प्रश्न बनाइएको छ। यो अध्ययनबाट निम्न उद्देश्यहरू हासिल हुनेछः- (क) दिगो विकास लक्ष्यको कार्य जाँच गर्ने; (ख) दिगो विकास लक्ष्यका कार्यान्वयन सूचकहरूको चुनौती र अवसरको विश्लेषण गर्ने; र (ग) दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने काममा १६ औँ योजनाको मार्गदर्शनको समीक्षा गर्ने।

२. पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाल सरकारले विकासका लागि निकै रोचक कार्यक्रमहरू गर्दै आएको छ। समानता र सहभागितामूलक राष्ट्रिय विकास निर्माणमा सबैको पहुँच स्थापित गर्ने दायित्व राज्यले लिएको छ। अल्पसङ्ख्यक गरिब, पिछडिएका वर्ग र विपन्न नागरिकका लागि लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको छ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सदस्यका रूपमा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न तोकिएका कार्यहरू गराउन नेपाल प्रतिबद्ध रहेको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले १६ औँ योजनामा दिगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्न प्रत्येकको समय-सीमा र सूचक निर्धारण गरेको छ। आयोगको प्रतिवेदन अनुसार सन् २०३० सम्म नेपालमा गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसङ्ख्या ५%, बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क ४४.२% बाट झारेर ११%, गरिबीको एकाग्रता २.८% मा झार्ने र कुल राष्ट्रिय आय ५% पुग्ने उल्लेख छ। प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि भई २५०० अमेरिकी डलर हुने, आर्थिक जोखिम सूचकाङ्क २४.६% बाट १८.९% मा झार्ने, जमिनको उत्पादकत्व बढेर प्रतिहेक्टर ६ मेट्रिक टन पुग्ने लक्ष्य राखेको छ। त्यस्तै, नवजात शिशु मृत्युदर प्रतिहजार २३ बाट घटेर १०, बाल मृत्युदर प्रतिहजार ३९ बाट घटेर २२ मा झार्ने र मातृ मृत्युदर २५८ बाट ६९% ले घटाउने योजना छ। प्राथमिक तहमा शुद्ध नामाङ्कन लक्ष्यदर ९९.५% र १५-२४ उमेर समूहहरूमा साक्षरता दर ९९% पुग्नेछ। त्यसैगरी लैङ्गिक सशक्तिकरण सूचकाङ्कको लक्ष्य ०.५६८ बाट ०.७, लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्कको ०.४९ बाट ०.०५ र प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट ३०% ले बढ्नेछ।

सन् १९९६ मा कुल राष्ट्रिय उत्पादनको १०% रहेको औद्योगिक क्षेत्रको योगदान हाल ६% मा झरेको छ। पिछिल्लो समय अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनका अनुसार औद्योगिक क्षेत्र झनै खराब हुँदै गएको छ। सन् २००६ देखि २००९ सम्मको जनआन्दोलन पछि नवगठित सरकारले न्यूनतम साझा कार्यक्रम गर्ने निर्णय गरेको थियो। नेपालले गरिबी घटाउन रोजगारी सिर्जना, सामाजिक सुरक्षा, खाद्य

सुरक्षा, स्वास्थ्य सेवा, गुणस्तरीय शिक्षा, डिजिटल कनेक्टिभिटी जस्ता क्षेत्रमा लगानी गरेको छ (रुद्र दानी, २०१३)। ती लक्ष्यहरू कसरी पूरा होला भन्ने विषयमा सरकार र प्रतिपक्षी दलबीच बहस चलेको छ। सरकारले खाद्य उत्पादन, वितरण प्रणाली, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा, वैकल्पिक ऊर्जा विकास, इन्टरनेट र प्रविधिको राष्ट्रव्यापी विस्तारमा सुधार गर्दै आएको छ।

३. अध्ययन विधि

दिगो विकास लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न यस अध्ययनले द्वितीय तथ्याङ्कलाई जानकारीको रूपमा लिएको छ। अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतका तथ्याङ्कहरू खासै प्रयोग गरिएका छैनन्। यसमा नमूना सर्वेक्षणहरू चयन गरिएको छैन। सूचनाको आधार सम्बन्धित स्रोतहरूबाट प्रकाशित डाटाहरूलाई मानेर अध्ययन कार्य अगाडि सारेको छ। संयुक्त राष्ट्र सङ्घले तय गरेका सहस्राब्दी र दिगो विकास लक्ष्यहरू तथा १६ औं योजनाले उल्लेख गरेका दिगो विकास लक्षित सूचकहरू अध्ययनमा समावेश गर्दै विश्लेषण गरिएको छ। सरकारले स्रोतले उपलब्ध गरेका जानकारीलाई वर्णनात्मक शैलीबाट विश्लेषण गर्दै निष्कर्ष निकालिएको छ। समय सीमाको अभावले गर्दा अध्ययनले दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्ने सबै सूचकहरूलाई पूर्ण रूपमा प्रतिनिधित्व नगर्न सक्छ। यो अध्ययन पूर्ण नभएकाले थप अध्ययन गर्ने र सम्बन्धित सरोकारवालाका लागि उपयोगी हुन्छ।

४. विश्वव्यापी अभियानमा नेपालको उपलब्धि

क. गरिबीको अन्त्य: राज्यले गरिबीको अन्त्य गर्न सबैका लागि सामाजिक सुरक्षा प्रणाली स्थापित गर्नुपर्छ। गरिबी निवारणका लागि वातावरणीय प्रकोप, आर्थिक, सामाजिक र जोखिम कम गर्ने कार्यक्रम बनाउनुपर्छ। एसियाली विकास बैङ्कले सन् २०२२ को सर्वेक्षण अनुसार नेपालमा राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनि २०.३% गरिब रहेका छन्। जीवनस्तर सर्वेक्षण सन् २०२३ ले ग्रामीण गरिबीको २४.६६% र सहरी गरिबीको १८.३४% भाग देखाएको छ। राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय २०२४ ले नेपालमा २०% गरिबी भनेको छ। उसका अनुसार बहुआयामिक गरिबी मान ०.०७४, हेड गन्ती गरिबी १७.५%, बञ्चितताको पहिचान ४२.५%, बहुआयामिक गरिबीको जोखिम १७.८% र गम्भीर बहुआयामिक गरिबी ४.९% भनेको छ। समग्र गरिबीमा अभावको योगदान नेपालमा क्रमशः स्वास्थ्यमा २३.२%, शिक्षामा ३३.९% र जीवनस्तरमा ४३.०% देखाएको छ (यु.एन.डि, २०१९)। अतः नेपालले दिगो विकास लक्ष्य हासिल गरेर गरिबी अन्त्य गर्न निकै चुनौती थपिएको छ।

ख. शून्य भोक: भोक मानिसको शत्रु हो। खाद्य सुरक्षा, पोषण र दिगो कृषि प्रवर्द्धन गरेर भोकमरीको अन्त्य गरिन्छ। यसले किशोरी, गर्भवती महिला र अन्यका लागि पोषणयुक्त खानालाई सम्बोधन गर्दै कुपोषण अन्त्य गर्नेछ। ग्रामीण पूर्वाधार, कृषि अनुसन्धान, प्रविधि विकास, वनस्पति र कृषि उत्पादकत्व बढाउन विकासशील देशहरूमा जिन बैङ्कको स्थापना गर्न लगानी बढाउनुपर्छ। नेपालको विश्वव्यापी भोकमरी स्कोर सन् २००० मा ३७.२% थियो। यो दर सन् २००८ मा २९%, २०१५ मा २१.३% र २०२३ मा १५% मा झर्न सफल भयो। भोकमरीको अवस्था हेर्दा हाल नेपाल १३६ देशमध्ये ६९ औं स्थानमा रहेको छ (जि.एच.आई. २०२३)। तथ्याङ्कले नेपालको भोकमरी क्रमशः घटेको देखाएको हुँदा भविष्यमा शून्य भोक गराउन सम्भव छ।

- ग. **स्वास्थ्य तथा जनकल्याण:** स्वस्थ जीवनको सुनिश्चितताले सबै उमेरका मानिसको कल्याणलाई जनाउँछ। राष्ट्रिय रणनीति कार्यक्रमले यौन प्रजनन् स्वास्थ्य सेवा, शिक्षाको जानकारी, परिवार नियोजन लगायतका प्रजनन् स्वास्थ्यको सुनिश्चित गर्दै विश्वव्यापी पहुँच र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवालार्ई प्रभावकारी बनाउँछ। स्वास्थ्य सेवाको अवस्था हेर्दा मातृ मृत्युदर सन् २०११ मा प्रतिलाख २२९ थियो भने सन् २०२२ मा प्रतिलाख १५१ मा झन्यो। विश्वव्यापी मातृ मृत्युदर सन् २०२० मा २२३ थियो तर सन् २०३० मा ७० मा झार्ने लक्ष्य छ (युनेस्को, २०२०)। सन् २०११ मा ५ वर्ष मुनिको मृत्युदर ५४ रहेकोमा सन् २०२२ मा ३३ पुग्यो। विश्व परिदृश्य तथ्याङ्कले सन् २०२१ मा युनिसेफका अनुसार विश्वमा शिशु मृत्युदर २८ देखाउँछ भने १९ देखि १९ वर्ष उमेर समूहका महिलाको कुल प्रजनन् दर सन् २०११ मा २.६% र सन् २०२२ मा २.१% देखाउँछ। ५ वर्षका बालबालिकामा स्टन्टिडको प्रचलन सन् २०११ मा ४१ र सन् २०२२ मा २५ थियो (एन.एम.आइ.सि.एस. २०२२)।
- घ. **गुणस्तरीय शिक्षा:** गुणस्तरीय शिक्षा र सबैका लागि जीवनपर्यन्त शिक्षालार्ई बढावा दिन किशोर किशोरीहरूले निःशुल्क, समतामूलक प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गर्ने कुराको सुनिश्चितता गरेको छ। सबै तहको शिक्षामा व्यावसायिक तालिमको समान पहुँच प्रदान गरी लैङ्गिक असमानता हटाउँदै अपाङ्गता, आदिवासी र जनजाति बालबालिकालार्ई जोखिममुक्त गराइनेछ। शिक्षामा दिगो विकास, मानव अधिकार, लैङ्गिक समानता, शान्ति र अहिंसा संस्कृतिको प्रवर्द्धन गर्दै विविधताको कदर गर्ने शिक्षा स्थापित गर्दैछ। हाल २६५ मिलियनभन्दा बढी बालबालिका विद्यालय बाहिर रहेका मध्ये २२% प्राथमिक विद्यालय उमेरका छन्। कक्षा १२ सम्मको समग्र बाँच्ने दर सन् २०१६ मा ११.५% बाट बढेर सन् २०२२ तिर ३३.१% पुगेको छ। केटीहरूको सङ्ख्या बढेर ३३.९% पुग्दा देशभर विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाको सङ्ख्या ३०% ले घटेको छ (एस.एस.डि.पि, २०१६—२०२२)। खुद भर्नादर सन् २०१६ मा ८५.१% बाट बढेर सन् २०२२ मा ९२.२% पुगेको छ। त्यसैगरी माध्यमिक शिक्षाको भर्नादर सन् २०१६ मा २९.१% बाट बढेर सन् २०२२ मा ४४.१% पुगेको छ (डब्लु.वि., २०२३)।
- ङ. **लैङ्गिक समानता:** सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रका सबै महिला र बालबालिका विरुद्ध हुने यौनजन्य ओसारपसार शोषण लगायतका हिंसाको अन्त्य गर्दै लैङ्गिक समानता र सशक्तिकरण गर्ने कुरा १६ औं योजनामा उल्लेख छ। समान अवसरको लागि समान सहभागिता सुनिश्चित गर्नु भनेको राजनीतिक, आर्थिक र सार्वजनिक जीवनका महत्त्वपूर्ण तहहरूमा महिला नेतृत्व विकास गर्नु हो। राष्ट्रिय जनगणना सन् २०११ को अनुसार, नेपालमा ४०% महिला र केटीहरू निरक्षर थिए भने पुरुष र केटाहरूको सङ्ख्या २२% थियो। दलित महिला साक्षरता दर औसत ७% थियो। सन् २००७ मा परिमार्जन गरिएको निजामती सेवा ऐनमा महिला आरक्षण कोटाले महिला सहभागिता सन् २०१० मा १२.९७% पुगेकोमा सन् २०१३ मा २२.८५% पुग्यो। सन् १९९१ मा संविधानसभामा महिला प्रतिनिधित्व २.९% रहेको थियो भने सन् २०१३ को निर्वाचनमा २९% पुग्यो (एडिबि, २०१५)।
- च. **सफा पानी र सरसफाइ:** पानी र सरसफाइ मानव जीवनको महत्त्वपूर्ण आधार हो। स्वच्छ पानी र सरसफाइमा पहुँच सुनिश्चित गर्दै सबैका लागि सुरक्षित खानेपानी वितरण आजको आवश्यकता

हो। त्यसका लागि खानेपानी तथा सरसफाइ व्यवस्थापनको सुधारमा स्थानीय समुदायको सहभागितालाई बलियो बनाउनुपर्छ। कुल जनसङ्ख्यामध्ये १ करोड ८ लाख नेपालीको सरसफाइमा पहुँच छैन भने ३५ लाख मानिसको आधारभूत खानेपानी सेवामा पहुँच छैन। दिगो विकास लक्ष्य अनुसार पिउने पानीमा ९५.४%, सरसफाइमा ७९.२% र आधारभूत स्वच्छतामा ८०.६% पुगे उल्लेख छ। हाल ४५% घरपरिवारले पाइपको पानी उपभोग गर्न पाउँदा करिब ४०% मानिस पिउने पानीको लागि संरक्षित इनार तथा ट्युबवेलमा निर्भर छन्। करिब १०% मानिसमा आधारभूत खानेपानी आपूर्तिको पहुँच छैन (डि.डब्लु.एस.एस. २०१५)।

- छ. किफायती र स्वच्छ ऊर्जा:** सरकारले किफायती, भरपर्दो, दिगो र आधुनिक ऊर्जामा पहुँच सुनिश्चित गराउनुपर्छ। आधुनिक ऊर्जा सेवा वितरणमा सबैको पहुँच बढाउँदै जानुपर्छ। सन् २०३० सम्ममा विश्वव्यापी ऊर्जा उपलब्धतामा नवीकरणीय ऊर्जाको अंश उल्लेखनीय वृद्धि हुनेछ। नवीकरणीय ऊर्जा संरक्षण र व्यवस्थापन, अत्याधुनिक र स्वच्छ जीवाष्म ईन्धन प्रविधिसहित ऊर्जामा थप अनुसन्धान हुनेछ। यसले ऊर्जा पूर्वाधार र स्वच्छ ऊर्जा प्रविधिमा लगानी प्रवर्द्धन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रको सहयोग बढाउनेछ।
- ज. सभ्य कामका लागि आर्थिक वृद्धि:** सबैका लागि मर्यादित कामको प्रवर्द्धन गर्न समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धिका साथ रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्छ। अल्पविकसित देशहरूमा प्रतिव्यक्ति आर्थिक वृद्धि कम्तीमा ७% हुनुपर्छ। सबै महिला र पुरुषका लागि पूर्ण उत्पादनशील रोजगारीसहित मर्यादित कामको लागि समान पारिश्रमिक हुनुपर्छ। दिगो पर्यटन नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नले स्थानीय वस्तुको उत्पादन बढी संस्कृतिलाई प्रवर्द्धन गर्दा रोजगारी सिर्जना हुन्छ। यस्तो नहुँदा नेपालको अर्थतन्त्र सन् २०२४ मा ४.३% ले वृद्धि हुने प्रक्षेपण भए पनि ३.३% मा सीमित देखियो। एडिपी सन् २०२४ को अनुसार स्थिर रेमिट्यान्स, उच्च आयात र खाता घाटा बीच कुल गार्हस्थ उत्पादन १.८% मा सीमित रहनेछ।
- झ. उद्योग र पूर्वाधार:** राज्यले बलियो पूर्वाधार निर्माण गरी औद्योगीकरणलाई निरन्तरता दिनुपर्छ। बलियो पूर्वाधारले दिगो आर्थिक विकास र मानव कल्याणमा सहयोग गर्छ। दिगो औद्योगीकरणले राष्ट्रिय परिस्थिति अनुसार रोजगारी र कुल गार्हस्थ उत्पादनमा उद्योगको हिस्सा बढाउँछ। वित्तीय सेवाहरूमा लघुउद्यम र अन्य उद्यमहरूको पहुँच, मूल्य शृङ्खला, बजारमा तिनीहरूको समायोजनलाई बढावा दिन्छ। उद्योग विभागका अनुसार नेपालमा ७.३% लगानी र ४.८% रोजगारी भएका उद्योगको सङ्ख्या ८.९% बाट घटेर ४.४% मा झरेको छ। यस्ता उद्योगले सन् २०२२ मा १७.८% लगानी गरेका थिए र १३% रोजगारी दिएको थिए (खनाल, २०२२)।
- ञ. कम असमानता:** देशभित्र आमनागरिकबीच आय असमानता कम गर्नु आवश्यक छ। सबैका लागि सामाजिक, राजनीतिक र समावेशीकरणको प्रवर्द्धन गरी सशक्तिकरण गर्नुपर्छ। उमेर, लिङ्ग, असक्षमता, जातीय उत्पत्ति, धर्म, आर्थिक स्थिति वा अन्य स्थितिको पर्वाह नगरी भेदभावपूर्ण अन्त्य हुने कानून बनाउनुपर्छ। यसले सबैमा समान अवसरको सुनिश्चितता गर्छ। बृहत् समानता हासिल गर्न सामाजिक सुरक्षा नीतिको वित्तीय पारिश्रमिक बढाउनुपर्छ। नेपालको गिनी-गुणक मान ५८.५ रहेको छ। यसको मान ० देखि १०० को बीचमा हुनाले मानक सर्वेक्षणको गिनी सूचकाङ्क ०.३० ले प्रतिव्यक्ति उपभोगमा उच्च असमानतालाई देखाउँछ।

- ट. दिगो शहर र समुदाय:** दिगो विकास लक्ष्यले शहरलाई समावेशी, सुरक्षित र दिगो बनाउने लक्ष्य लिएको छ। सुरक्षित आवास, आधारभूत सेवा र स्तरोन्नति बस्तीहरूमा पहुँच बढाउँदैछ। सडक सुरक्षा र सुविधाजनक यातायात प्रणालीमा पहुँच बढाउने काम गरेको छ। विपद्का कारण मृत्यु हुनेको सङ्ख्या, प्रभावित व्यक्तिको सङ्ख्या र आर्थिक क्षतिलाई उल्लेख्य रूपमा घटाउन खोजेको छ। काठमाडौँ उपत्यका र कास्की जिल्लामा सहरीकरणको स्तर क्रमशः ९६.९७% र ७९.५२% रहेको छ भने बाँकी पहाडमा १८.२८% मा सीमित छ। त्यस्तै, भित्री तराईका उपत्यकामा ४१.९७% सहरीकरण भएको छ भने बाँकी ३८.९४% रहेको छ। कुल जनसङ्ख्याको १७.१% ले मात्र नेपालको ५८ सहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्दैछन् (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०११)। समग्रमा नेपालको १४.९८% वृद्धिको तुलनामा काठमाडौँमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर ६०.९३% रहेको छ। नेपालको कुल सहरी जनसङ्ख्याको झन्डै एकतिहाइ अर्थात् ४.७६% प्रतिवर्षको दरले काठमाडौँमा जनसङ्ख्या बढिरहेको छ (विश्व बैङ्क, २०१२)।
- ट. जिम्मेवार उपभोग र उत्पादन:** आर्थिक वर्ष २०८०-०८१ मा नेपालमा कुल गार्हस्थ उत्पादन ५% ले वृद्धि हुन्छ भने पनि १.९% ले वृद्धि भयो। सन् २०२३ मा कृषिको वृद्धि २.७% बाट २.२% सम्म पुगेको छ। यसअघि धान, गहुँ र मकै जस्ता खाद्यान्न उत्पादनमा अनुकूल मनसुन र उन्नत जातका बिउको प्रयोगले ३.९% ले वृद्धि भएको थियो। उत्पादन र निर्माणको रूपमा सन् २०२२ मा १०.८% योगदान भए पनि उद्योग भने ०.६% मात्र बढेको छ। माग पक्षको आधारमा निजी उपभोगमा खर्च ४.१% ले वृद्धि भए पनि गत वर्ष ६.८% ले घट्दा आर्थिक वृद्धिलाई बलियो बनाउन मद्दत गरेको छ। सन् २०२२ मा ३.८% को विस्तारपछि स्थिर लगानी १०.९% मा घट्यो। निजी लगानी ७.६% र सार्वजनिक लगानी २०.२% ले घट्दा जिडिपीको कुल परिणाम ३.९% ले गिरावट आयो (एडिबि, २०२३)।
- ठ. जलवायु परिवर्तनका कार्य:** जलवायु परिवर्तनका असरहरू विरुद्ध लड्न तत्काल कदम चाल्नुपर्छ। प्राकृतिक प्रकोप र जलवायु परिवर्तनसँग सम्बन्धित जोखिमहरू सामना गर्न देश अनुकूलका क्षमता बढाउनुपर्छ। जलवायु परिवर्तनका उपायहरूलाई राष्ट्रिय नीति, रणनीति र योजनाहरूमा एकीकृत गर्नले यसका असरहरू न्यूनीकरणमा मद्दत पुग्छ। सामान्य नेपालमा ९१.२% अर्थात् १५७०.४ मिलिमिटर वर्षा हुन्छ। सन् २०२३ मा नेपालको अधिकतम औसत तापक्रम २७.९ डिग्री सेल्सियस र न्यूनतम तापक्रम १५.६ डिग्री सेल्सियस थियो। वर्षा १२% देखि २२% सम्म सामान्यभन्दा कम भयो (नेपाल जलवायु सारांश, २०२३)। तसर्थ, नेपालले जलवायु परिवर्तन समस्याको सामना गर्दैछ। यसका असरले खेतीपाती र वनस्पतिको लागि सावधानी अपनाउन बाँकी छ।
- ड. जमिन माथिको जीवन:** वनको दिगो व्यवस्थापनले मरुभूमीकरण र माटोको क्षयलाई रोकी जैविक विविधताको हानिलाई घटाउँछ। नेपालले सन् २०२० देखि मरुभूमीकरणसँग लड्दै खडेरी र बाढी प्रकोपको सामना गरेको छ। जैविक विविधताको दिगो विकास र संरक्षणका लागि हिमालयन इकोसिस्टमको क्षमता अभिवृद्धि गर्दा वन्यजन्तु, वनस्पतिको चोरी शिकार र अवैध ढुवानी रोकिन्छ। नेपालको पहाडी भाग भिरालो हुनाले पहिरोको जोखिम उच्च छ। यहाँ वार्षिक माटो प्रतिहेक्टर २५ टन क्षयीकरण हुँदा नेपालले प्रतिवर्ष कुल ३६९ मेट्रिक टन माटो गुमाएको छ (कोइराला एट अल, २०१९)। माटोको कटान र पैरोले खाद्य उत्पादनको

समस्या बढाउँछ। वन फँडानी, भौतिक पूर्वाधारको विस्तार र सहरीकरणले यसमा थप चाप पर्छ। नेपालको करिब ६२% कृषि माटोको कटानले बाली उत्पादन र माटोको उर्वराशक्ति घटाउन प्रत्यक्ष भूमिका खेलेको छ (राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०२३)।

ढ. शान्ति र न्याय: राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा कानूनको शासनले सबैको न्यायमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने प्रयास गरेको छ। सबै नागरिकलाई जन्म दर्ता लगायतका कानूनी पहिचान उपलब्ध गराई भ्रष्टाचारलाई न्यूनीकरण गर्ने नीति लिएको छ। कानूनी शासनको अनुपात हेर्दा १४२ देशमध्ये नेपाल ७१ औँ स्थानमा रहेको छ। दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सेक्युरिटिको समग्र स्कोरमा ६ देशमध्ये नेपाल पहिलो स्थानमा छ। नेपाल कानूनी शासनमा निम्नदेखि मध्यम आय भएका ३७ देशमध्ये पाँचौँ स्थानमा रहेको छ। सन् २०१६ मा ७८% देशमा कानूनी शासन घटेको थियो। बहुसङ्ख्यक देशहरूमा ५६% ले कानूनी शासनको मौलिक अधिकारमा गिरावट आएको थियो (डब्लु.जे.पी, २०२३)। नेपालले विधिको शासनमा कार्यसम्पादन गर्दै दिगो विकास लक्ष्य हासिलमा थप अभ्यास गर्नुपर्छ।

५. नेपालमा दिगो विकास लक्ष्य र यसका उपलब्धिहरू:

क. गरिब घटाउन रोजगारी: प्राकृतिक सम्पदा र जलस्रोतमा नेपाल धनी छ, तर काठमाण्डौँका जनतालाई खानेपानीको पर्याप्त व्यवस्था छैन। खाना र पानी दिन नसक्नेले देशमा कसरी शासन गर्छन् भन्ने प्रश्न जनताले उठाएका छन्। नेपाली जनताको दैनिक ३.२० अमेरिकी डलरभन्दा कम आय हुँदा गरिबीमा बाँचेका छन्। राष्ट्रिय विकास नीतिमा गरिबलाई रोजगारीको अवसर दिनुपर्छ भन्न सकिएको छैन। यसले आर्थिक वृद्धिलाई प्रोत्साहन गर्न र स्रोतको दक्षता बढाई संस्थागत सुधारमा मद्दत गर्छ। गरिबी घटाउन रोजगारी सिर्जना, सामाजिक तथा खाद्य सुरक्षा, स्वास्थ्य सेवा, गुणस्तरीय शिक्षा, डिजिटल कनेक्टिभिटी जस्ता क्षेत्रमा सरकारले लगानी बढाउनुपर्छ।

ख. खाद्य उत्पादन र वितरणमा सुधार: पोषणयुक्त खानेकुरा नहुँदा बालबालिका कुपोषित हुन्छन्। सरकारले खाद्य सुरक्षा योजना बनाएर भोक अन्त्य गर्नुपर्छ। यसले पोषणमा सुधार र किसानहरूको दिगो कृषि अभ्यासको प्रवर्द्धनमा मद्दत गर्छ। जनसहभागिताको लागि दिगो खाद्य उत्पादन र स्थानीय कृषि व्यवसायमा लगानी गर्नुपर्छ। राष्ट्रिय खाद्य तथा सहायता वितरण प्रणालीमा सुधार गरी किसानलाई कृषि मल बनाउने परम्परागत विधिलाई पुनर्जीवित गराउन अनुदान उपलब्ध गराउनुपर्छ। यसले छनोटमा प्राथमिकता दिँदा कृषिमा उत्पादकत्व र दिगो व्यवस्थापन गर्न मद्दत मिल्छ।

ग. शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा: शिक्षा र स्वास्थ्य क्षेत्रको निजीकरणले सामाजिक दिगोपनलाई नोक्सान गर्छ। नेपालका सबै नागरिकलाई निःशुल्क शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने दायित्व राज्यको हो। उसले स्रोत साधनको अभावमा त्यो काम गर्न सकेको छैन। भनिन्छ, जति धेरै बालबालिका विद्यालय जान्छन्, त्यति नै स्वस्थ राष्ट्रको अर्थतन्त्रले काम गर्छ। गुणस्तरीय शिक्षाको अभावमा कुनै पनि देशले लोकतन्त्र र सामाजिक न्यायको विकास गर्न सक्दैन। समृद्धि र विकासको लक्ष्य गुणस्तरीय शिक्षाले पूरा गर्छ। गुणस्तरीय शिक्षा बिना देशलाई

आवश्यक पर्ने जनशक्ति तयार हुन सक्दैन। शिक्षामा समान पहुँचलाई देशको समग्र विकास र नागरिक समानताको प्राथमिक शर्तको रूपमा स्वीकार गर्नुपर्छ।

- घ. महिला सशक्तीकरण:** लैङ्गिक समानता भनेको सुशासनमा प्रतिनिधित्व गर्ने महिलाको प्रतिशत मात्र होइन। लैङ्गिक समानता र गुणस्तरीय शिक्षाले औपचारिक रूपमा महिला अधिकारलाई मौलिक सम्बोधन गरेको हुन्छ। मातृत्व अधिकार, सम्पत्ति अधिकार, प्रजनन स्वास्थ्य, शिक्षा, समान ज्याला र सामाजिक सुरक्षा पनि महिला अधिकारमा समेटिएको हुन्छ। लैङ्गिक भेदभाव, यौन उत्पीडन र महिला अशिक्षा नेपाली समाजका प्रमुख कमजोरी हुन्। यसले नेपालमा महिला सशक्तीकरणको प्रतिरोध गर्दछ। पुरुषहरू पितृसत्ताद्वारा विशेषाधिकार प्राप्त गर्छन्। तिनीहरू राजनीतिक र सामाजिक शक्तिसँग पनि सम्बन्धित हुन्छन्। जातीय व्यवस्थाले समाजमा लैङ्गिक समानताको धारणामा परिवर्तन गर्न सक्दैन। लैङ्गिक समानता कायम नभएसम्म नेपालको विकास पनि सम्भव छैन।
- ङ. प्रविधि र ऊर्जा:** नेपालमा जलविद्युत विकास सबैभन्दा ठूलो बहसको विषय हो। यसको व्यावहारिक समाधान भने हुन सकेको छैन। जलविद्युतको सम्भावना सबैलाई थाहा छ तर सरकारले फाइदा उठाउन सकेको छैन। इन्टरनेट प्रविधिले विद्यार्थीहरूलाई शिक्षामा पहुँच बढाउन सजिलो र छिटो पारेको छ। उनीहरूलाई आफूले सिकेको कुरा अभ्यास गर्न सजिलो भएको छ। ग्रामीण क्षेत्रका जनताको जीवनस्तरमा परिवर्तन आए पनि सरकारले सेवा प्रवाह प्रभावकारी पार्न सकेको छैन। ऊर्जा विकास मार्फत् गरिबी र अल्पविकासलाई परिवर्तन गर्न लगानी आवश्यक छ। सरकारले जलविद्युत विकास र प्रविधिमा लगानी बढाउनुपर्छ।
- च. सहरी फोहोर व्यवस्थापन:** फोहोर व्यवस्थापन स्वच्छता, स्वास्थ्य र वातावरणको महत्त्वपूर्ण आधार हो। फोहोर व्यवस्थापनका गर्न सरकारीले रिसाइकल प्लान्ट सञ्चालन गर्नुपर्छ। फोहोर घटाउने वा फोहोर व्यवस्थापनका उपायहरू नगरिकलाई सिकाउनुपर्छ। यसमा ठूलो रकम लाग्दैन। त्यो रकमको व्यवस्था गर्ने दायित्व सरकारले लिनुपर्छ। फोहोरलाई बहुमूल्य कच्चा पदार्थमा परिणत गरेर रिसाइक्लिडले रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्छ। यसले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउँछ। नेपालका प्रमुख सहरहरूले सहरी फोहोर व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने योजना बनाउनुपर्छ। युरोपेलीहरूले फोहोरलाई गोलाकार अर्थतन्त्र, उपभोग र उत्पादनको नयाँ तरिका भन्छन्। गोलाकार अर्थतन्त्रले शून्य अपशिष्ट प्रणाली सिर्जना गर्ने लक्ष्य राखेको हुन्छ। यसमा नेपाल सरकारको स्पष्ट मार्गचित्र आउनुपर्छ।
- छ. हरित औद्योगिक चक्रीय अर्थतन्त्र:** पुँजीवादको परम्परागत प्रणाली र केन्द्रीय योजनाबद्ध समाजवादी अर्थतन्त्र दिगो विकासमा नभई प्राकृतिक स्रोतको प्रयोगमा आधारित हुन्छ। वातावरणीय लगानीलाई प्रोत्साहन गर्ने हरित उद्योगका लागि सार्वजनिक नीति आवश्यक छ। नीति कार्यान्वयन भयो भने दिगो अर्थतन्त्र निर्माण हुन सक्छ। दिगो अर्थतन्त्रको प्रयोग गरेर आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने र औद्योगिक उत्पादन प्रक्रियामा उत्पादकत्व बढाउन सकिन्छ। सरकारले हरित उद्योगसँग सम्बन्धित औद्योगिक संस्था, उद्यम र उद्यमीलाई सहयोग गर्नुपर्छ। पर्यावरणीय अर्थशास्त्र विश्वको प्राकृतिक स्रोत संरक्षणको लगत प्रणाली भएकाले यसको प्रयोग गर्नुपर्छ।

- ज. खानाको लागि वातावरणीय व्यवस्थापन:** खाद्य र कृषिले विश्वव्यापी भोकमरीलाई सम्बोधन गर्न पहल गरेको हुन्छ। खाद्य सुरक्षा एक संवेदनशील विषय भएकाले धनी राष्ट्रको वित्तीय महत्त्व बढी हुन्छ। सरकारको आफ्नै उत्पादन, भण्डारण, वितरण र बजार व्यवस्थापन हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको लागि कृषि क्षेत्र सुरक्षित गरिएको हुन्छ अन्यथा भोकमरी र विश्वव्यापीकरणको चपेटामा देश पर्छ। यस सन्दर्भमा विकासशील देशहरू अझ बढी संवेदनशील बन्छन्। ती देशमा खाद्य सुरक्षाको अर्थ व्यवस्थामा आधारित कृषि र किसान परिवारको भीड रहन्छ। त्यसले भोकमरी नियन्त्रणमा खासै भूमिका खेल्दैन।
- झ. कृषि र खाद्य सुरक्षा:** नेपाल भौगोलिक, पारिस्थितिक र जैविक पक्षमा विविधतायुक्त छ। प्राकृतिक स्रोत, बहुजातीय संस्कृति र मौलिक ज्ञान राष्ट्रको कुशलता हो। खाद्य सुरक्षा स्तम्भमा समावेशी र दिगो कृषि महत्त्वपूर्ण छ। नेपालको सन्दर्भमा कृषि र खाद्य सुरक्षा संविधानको प्रावधान र सङ्घीयता कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित छ। खाद्यान्नका लागि कृषि उत्पादन र भोकमरी नियन्त्रणमा खाद्य सुरक्षा अनिवार्य छ। यसले भविष्यमा आउन सक्ने सङ्कटबाट बच्न खाद्यान्न जोगाउन सिकाउँछ। खाद्यान्न जोगाएर राख्ने बानीको विकासले भविष्यको खाद्य सङ्कटसँग सामना गर्न सकिन्छ। यसका लागि खाद्यान्नको भण्डारण क्षमता बढाउन सरकारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्छ।
- ञ. स्वास्थ्य रसायनरहितको खेती:** दिगो खेतीले खाना मात्र प्रदान नगरी माटोलाई मल बनाउने, पानीको संरक्षण गर्ने, बहुमूल्य बिउहरू बचत गर्ने, जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने र भविष्यका पुस्तामा भूमि उपयुक्त छ भनी सिकाउने काम गर्छन्। खाद्य उत्पादन बढाउन किसानले रासायनिक वा कीटनाशक विषादीको प्रयोग नगरी थोरै जमिनमा जैविक खेती गर्न सकिन्छ। यो खेतीबाट जीवन स्वस्थकर र आनन्दित हुन्छ। यसले फोहोर व्यवस्थापन र मानव स्वास्थ्यमा सुधार गर्छ। विषादीको प्रयोग नगर्दा माटोको उर्वरा क्षमता बढ्छ र पैसा पनि खर्च हुँदैन। रसायनहरूको प्रयोगमा कमी आउँदा माटोमा चिस्यान बढ्छ र पानीको स्रोत संरक्षणमा सहयोग पुग्छ।
- ट. भर्मी कम्पोष्ट प्रविधिलाई अनुकूलन गर्ने:** जैविक खेती गर्न गण्ड्यौला पालन आवश्यक हुन्छ। यसले जैविक फोहोरबाट गुणस्तरीय र पौष्टिक कम्पोस्ट मल बनाउँछ। भर्मिकल्चर नामक प्रविधि प्रयोग गर्दा गण्ड्यौलाको सङ्ख्या बढाउन सकिन्छ। यो विधिबाट गण्ड्यौला आफैले जैविक वस्तुहरू, हरियो सागसब्जी, घाँस, फलफूल आदि खाएर मल बनाउँछ र वातावरण सफा हुन्छ। यसले जनस्वास्थ्य, वातावरणीय, आर्थिक र सामाजिक पक्षमा निकै फाइदा गर्छ। सहरी क्षेत्रमा फोहोर प्रशोधन केन्द्रको अभावमा यो विधि प्रभावकारी हुन्छ। यो मलमा खाना र पोषक तत्व प्रशस्त हुनाले माटोको गुणमा सुधार गर्छ।

६. निष्कर्ष

नेपालले दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न कडा मिहिनेत गरिरहेको छ। शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, सञ्चार, यातायात, खाद्य सुरक्षा, गरिबी निवारण जस्ता क्षेत्रमा सरकारले लगानी बढाउनुपर्छ। सरकारले खाद्य सुरक्षाका लागि दिगो कृषि कार्यलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ। सन् २०३० सम्ममा नेपालले दिगो विकासको लक्ष्य अन्तर्गत राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसङ्ख्या २०.३% बाट ५% भन्दा तल

घटाउने लक्ष्य लिएको छ। बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क ४४.२% बाट ११% मा झार्ने, गरिबीको एकाग्रतालाई २.८% मा झार्ने र प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय २५०० अमेरिकी डलर पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ। आर्थिक जोखिम सूचकाङ्क २४.६% बाट १८.९% मा झार्ने र जमिनको उत्पादकत्व बढाई प्रति हेक्टर ६ मेट्रिक टन कायम गर्ने अनुमान गरेको छ। त्यसैगरी मातृ मृत्युदर २५८ बाट झारेर प्रति दश लाखमा ६९ जनामा ल्याउने भनेको छ। नवजात मृत्युदर प्रतिहजार २३ बाट घटेर १० मा र बाल मृत्युदर प्रतिहजार ३९ बाट घटेर २२ मा ल्याउने लक्ष्य रहेको छ। प्राथमिक तहमा खुद भर्नादरको लक्ष्य ९९.५% पुग्नेछ र १५-२४ उमेर समूहमा साक्षरतादर ९९% पुग्ने विश्वास लिएको छ।

नेपालको लैङ्गिक सशक्तिकरण सूचकाङ्क ०.५६८ बाट ०.७, लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क ०.४९ बाट ०.०५ र प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट ३०% पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। ग्रामीण गरिबी २४.६६% र सहरी गरिबी १८.३४% मा रहने अनुमान गरेको छ। नेपाली जनसङ्ख्या को २३.७% मानिसको आम्दानी दैनिक १.२५ अमेरिकी डलरभन्दा कम भएकाले यसलाई ५% ले घटाई प्रतिव्यक्ति २५०० अमेरिकी डलर पुऱ्याउने १६ औं योजनाको लक्ष्य रहेको छ। न्यून आय भएका परिवारको उपभोग हिस्सा २०% रहेकोमा यो हिस्सा ७.६% बाट बढेर १२% पुग्ने अनुमान छ। सामाजिक सुरक्षा खर्च सन् २०३० मा कुल सङ्घीय बजेटको १५% पुग्ने र विधिको शासनको अनुपात १४२ देशहरूमध्ये ७१% मा रहने अनुमान छ। त्यसैगरी खानेपानीको पहुँच ८७% बाट ९९%, विद्युतको पहुँच ९९%, प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादन २.३% बाट ७%, कृषि क्षेत्रको वृद्धि ०.८% बाट ५%, युवा बेरोजगार ३५.८% बाट घटेर १०% मा आउने अनुमान छ। उपभोग असमानता ०.३३ बाट घटाएर ०.१६ मा, आय असमानता ०.४६ बाट ०.२३ मा झार्ने, जैविक ईन्धन र ऊर्जा खपत क्रमशः १२.५% बाट १५% मा पुग्ने लक्ष्य राखेको छ। सामुदायिक वनक्षेत्र विस्तार गरी ३९% बाट ४२% र सार्वजनिकस्तरमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र भ्रष्टाचारको सूचकाङ्क ३% बाट बढेर ५% पुग्ने अनुमान गरेको छ। सरकारले सार्वजनिक प्रशासनको गुणस्तर सूचकाङ्क ३.१० बाट शून्यमा झरी जन्म दर्ता दर ५८.१% बाट वृद्धि गरी १००% हुने सूचक तय गरेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

- Acemoglu, D. and J. Robinson. (2012). Why Nations Fail? The Origins of Power, Prosperity and Poverty," Crown Publishers, New York.
- ADB (2004). Report and Recommendation of the President to the Board of Directors: Proposed Loan to the Kingdom of Nepal for the Gender Equality and Empowerment of Women Project. Manila.
- ADB (2015). Nepal: Country Performance Assessment 2015. Manila.
- ADB. (2014). *Nepal country environment note*. Asian Development Bank, Mandaluyong City, Philippines.
- AEPC, (2021). Progress at Glance: Year in Review FY 2019/20 and FY 2020/21, s.l.: Alternative Energy Promotion Centre.

- Atsmon, R. Dobbs, and et.al (2012). "Wining the \$30 Trillion Decathlon: Going for Gold in Engineering Markets," McKinsey Quarterly, August.
- BR Upreti and Y. Ghale, (2014), Conflict over Seed and Plant Genetic Resources: Implications for Food Security, In: Upreti BR, Sharma SR, Paudel SB, editors 2014. Pp. 47-72, Food Security in Post-Conflict Nepal: Challenges and Opportunities Kathmandu: Department of Development Studies, School of Arts, Kathmandu University, and Nepal Center for Contemporary Research (NCCR)
- DWSS (2015). Progress review 2015. Kathmandu: Government of Nepal, Ministry of Water Supply and Sanitation, Department of Water Supply and Sewerage.
- Ghale and KN Pyakuryal, (2016). Conceptualizing the Right to Food and Food Security: Some Theoretical Reflections, Pp. 21–33, Nepalese Journal of Agricultural Sciences, HICAST, Kathmandu
- Ghale and NK Bishwokarma (2013). In: Upreti BR, Bhattarai R, Wagle GS, editors. 2013. Human Security in Nepal: Concepts, Issues, and Challenges, pp. 89–118, Kathmandu: Nepal Institute for Policy Studies (NIPS) and South Asia Regional Coordination Office of NCCR (North–South)
- Ghale, (2011), Right to Food and Food Security in a Changing Context, In: Pyakuryal KN, Upreti BR, editors 2011, Pp. 27–56, Land, agriculture, and Agrarian transformation Kathmandu: Consortium for Land Research and Policy Dialogue (COLARP)
- GHI, (2023). Global hunger index scores by 2023 GHI rank
- GoN (2011). Sanitation and hygiene master plan 2011. Kathmandu, Nepal.
- Kanal, Uttam, (2022). *Industrialization of Socialist-Oriented Economy Development in Nepal: Contribution, Possibility and Challenges of Private Sector*. Published by SCHOLINK INC.USA.
- Koirala, P., Thakuri, S., Joshi, S. & Chauhan, R. (2019). Estimation of soil erosion in Nepal using a RUSLE modeling and geospatial tool. *Geosciences*, 9(4):1-19. <https://doi.org/10.3390/geosciences9040147>
- LGA (2017). Local Governance Act. Law Commission, Government of Nepal.
- National Statistics Office (2023). National Agricultural Census 2021, Summary. Kathmandu, Nepal.
- Nepal Government (2016). Nepal Business Integrated Strategy, Kathmandu.
- Nepal Constitutions (2015). Nepal Law Commission 2015 of the Nepal Constitution, Kathmandu.
- NLC (2018). Food Right and Food Sovereignty Act, 2018, Nepal Law Commission, Kathmandu.

- NPC, (2016). Nepal and the Millennium Development Goals: Final Status Report, 2000-2015 Kathmandu.
- NPC, (2020). National Review of sustainable development goals, report 2020, government of Nepal, Kathmandu.
- Oscar A. Gomez and D. Gasper, 2013, Human Security, combined with the Nation Union Program, Geneva.
- Pandey, Bhim Bahadur, "Nepal at that time", Part 2, p.171; and Shah, Rishikesh, "Modern Nepal: A Political History", Part 2 (1885–1955).
- Rodrik, Dani. 2013, "Unconditional Convergence in Manufacturing", The Quarterly Journal of Economics, 128(1): 165-204.
- UNDP, (2019). Briefing note for countries on the 2023 Multidimensional Poverty Index, Unstacking global poverty: data for high impact action.
- United Nations, 1948, worldwide, and the Human Rights Proclamation, Geneva combined the nation-state Union, the human rights of the High Commissioner's office, 1989, Child rights related to contracts, Geneva.
- WJP, (2023). Rule of Law index globally, World Justice Project (WJP) 2023. <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/>

Why our Investment and Trade Policies are not working well?

✍ Chhabindra Parajuli*

Abstract

Investment and trade policies are key milestones for economic development and prosperity. Creating the better linkages between these two policies would certainly enhance the industrial development and export promotion of the country. Nepal's trade imbalance has grown dramatically, resulting in a heavy dependence on imports. Various legal and policy improvements initiatives have been implemented, but the results on the export trade is not satisfactory. The trade deficit is growing at an unsustainable pace, but there is limited remedy to cope up with the alarming situation. Export volume in terms of price and commodity baskets both were very low and limited due to the primary and semi-processed items were occupied the exports trade. Despite these policy interventions Nepal's trade deficit has been raising year after year is the main concern for the policy makers today. Nepal needs to gear up its production of manufactured goods, expand its production base for exports, and negotiate better trade agreements with partner countries to enhance its export trade. Increasing the export base is an urgent priority. Trade-led economic growth is only the sustainable solution to enhance employment opportunities, achieving the poverty reduction targets and promote inclusive development in the country.

Key Words: Nepal Trade Integration Strategy (NTIS); Intellectual Property Rights (IPR) policy; World Aid for Trade(AfT); Technical Barriers to Trade(TBT); Trade Related Intellectual Property Rights(TRIPS);

Introduction

Investment and trade policies are the key milestones policies for economic development and prosperity. Creating the better linkages between these two policies would certainly enhance the industrial development and export promotion of the country.

Nepal's trade imbalance has grown dramatically resulting in a dependence on imports. Various legal and policy improvement initiatives have been implemented, but the result in the export trade is not satisfactory. Nepal has become unable to maintain a strong presence in the global trading scenario. In this

* Joint Secretary, Government of Nepal.

context, a detailed analysis of policy provisions needs to be conducted in a timely manner in the changing context of the world trading system and its trend. Nepal has been pursuing a liberal and market oriented trade policy for almost the last three decades, recognizing the fact that such policy could make a positive impact on the mobilization of resources to achieve economic development and the prosperity of the people of the country. Initially, trade policy, 1992 was introduced to align Nepal's trade sector with the context of an open and liberal economic policy. The policy served as a milestone to make Nepal's trade sector competitive and dynamic and to enhance the private sector's role in trade and investment. Secondly, the trade policy, 2009 was implemented in order to strengthen Nepal's trade and investment linkages to multilateral, regional and bilateral trade regimes and enhance the export performance of the country. Thirdly, the trade policy, 2015 and the Nepal Trade Integration Strategy(NTIS) 2016 were implemented in order to strengthen Nepal's trade capacity by strengthening supply side capacities and enhancing the exports of the potential value added goods and services; increasing the investment in trade infrastructure to facilitate international trade, and promoting regional and global trade and investment. Despite various efforts to address trade concerns, Nepal's export trade has not been able to achieve targeted results. Domestic production has been unable to meet the market's demand; therefore, exports are continuously stagnating. The trade deficit is growing at an unsustainable pace, but there is limited capacity to address the alarming situation. Nepal's foreign trade is largely concentrated on a single trading partner, India. The export volume, in terms of both price and commodity baskets, remains very low and limited because primary and semi-processed items dominate the export portfolio.

Nepal has gained opportunities to acquire access to and growth in international trade by associating with the WTO, SAFTA and BIMSTEC and many other bilateral arrangements. Despite these available additional avenues and policy interventions efforts, Nepal's trade deficit continues to rise year after year, which is a major concern for policymakers today.

In this context, there is an urgent need to refocus the policy tools adopted under both these policies and to incorporate the necessary changes as demanded by the regional and global changing contexts as well as emerging scenario, by updating and reviewing these policies. This is an urgent agenda that needs to be addressed immediately. This article aims to explore the investment and trade linkages as well as strategies to make the investment and trade policies effective and workable in the context of Nepal.

Current Situation Analysis

The Industrial sector plays a vital role in reducing the trade deficit faced by the country and helps transform the import-based economy into a production and export oriented economy. This sector utilizes local resources, means and technologies to produce goods and services, making them available and supporting the achievement of country's economic prosperity. Nepali workers are compelled to leave the country for foreign employment due to lack of employment opportunities at the domestic level. Hence, it is necessary to create an enabling environment to establish and operate the manufacturing and service sector industries to generate additional employment opportunities.

The volume of exports of goods from Nepal is small and concentrated on a few primary products. The major export items include refined palm oil, synthetic yarn, woolen carpet, refined soya bean oil, cardamom, prepared cloth, iron plate, fruit juice, and jute woven fabrics, which account for more than 55 percent of the total exports. The major imported goods include diesel, petrol, LP gas, gold, pure iron, crude soya bean oil, other coal, mobile telephones, polythene, granules, and crude palm oil. The top trading partners are India, China, the European Union, Indonesia, United States of America, United Arab Emirates, Argentina, Malaysia, Australia, and Ukraine. Neighboring countries India and China are Nepal's main trading partners accounting for more than three-quarters of all trade. The export trade is also skewed towards India, which alone accounts for more than two-thirds of total exports.

Nepal's trade performance is relatively weak. Exports are low and stagnant, while imports are ever increasing, resulting in a widening trade deficit that reached 29.2 percent of GDP in 2022/23. Exports are concentrated on a few manufactured products based on imported raw materials, such as readymade garments, textiles, yarns, carpets, iron and steel. Agriculture and agro-processed products such as large cardamom, tea, jute and jute products, also feature in the export basket. The export market is highly concentrated in a few countries. India accounts for almost two-thirds of exports whereas US and EU each constitute about 10 percent. Nepal's overseas trade volume is very small and the contribution of trade to total value added in GDP is not significant. The reasons for such a bleak export performance is assumed supply side constraints leading weak productive capacity, high production cost, low competitiveness, high-trade-cost and low participation in global value chains. There is also a low level of investment in the production sector in Nepal.

Nepal has an opportunity to diversify its trade in terms of products, export destinations and sources of investments. Nepal has significant untapped export potential with the existing trade partners and in other destinations. If such potential is tapped through trade promotion and export enhancement, the trade deficit is expected to be minimized. Electricity export trade and IT services have emerged as new advantages for export promotion opportunities for Nepal. Nepal can gear up its production base, negotiate with other countries for product exports,

and broaden its export base. There are also opportunities to expand the manufacturing industry's production base within the country to capture the huge market potential of neighboring countries.

Review of the past efforts, Interventions and achievements

Nepal has been pursuing an open, liberal and market economy after the restoration of democracy in 1990. Since the Eighth plan, Nepal has been formulating various policies and strategies based on the principles of an open economy to develop trade sector as well as to stabilize and grow the economy. In this context, the Trade Policy, 1992 had been implemented. The Trade Policy, 2009 which replaced the Trade Policy, 1992 was also implemented in order to incorporate the emerging issues of trade sectors. The policy also provided for institutional measures for the development of focused areas and sectors and made attempts to implement the measures related to the promotion of exports. Moreover, trade has been included in the various periodic plans as an important sector for the economic development of the country.

Industry Policy, Intellectual Property Rights (IPR) policy, Trade policy and Nepal Trade Integration Strategy (NTIS) were formulated and implemented to create synergy between the industry and trade sectors. These initiatives aimed to expand the production base, upscale export trade, and enhance the entrepreneurship through focused interventions and support measures. The industrial policy, 2067 gave more emphasis on the incentives, low rate for the industrial raw materials in custom tariff, excise and value added tax exemptions provisions rather than to expand industrial infrastructures and to create industrial base. Similarly, the trade policy focused more on export promotion activities rather than to create more interlinkages to other policies in order to reduce the supply side constraints and to enhance the production base for export commodities. Several efforts remain unimplemented, such as improving trade infrastructures, enhancing standard-related infrastructure (e.g. laboratory improvement and accreditation), and upgrading trade logistics services, among others.

Why we need timely intervention and supports?

As a member of the WTO, it is necessary to follow the global trade rules and practices of the WTO. Moreover, it is the right time to implement the trade mainstreaming strategy and making the trade policy as a pivotal policy for all the other sectoral policies. The other measures would be dedicated towards the enhancement of the production and accelerate the productivity in order to reduce the supply side constraints for the export baskets. It is also equally important to protect and promote the Intellectual Property Rights (IPR) of the Nepali products and to strengthen the services trade linkages to the other countries. The area is to effectively utilize the aid for trade (AfT) window provided by the WTO. Therefore, it is an urgent need to refocus these strategies for the improvement of

the export led growth of the country. Similarly, the enhancement of the energy production and its trade would be another area to refocus.

It is very urgent to mainstream the trade policy with other development policies to boost our investment and export trade. Similarly, it is necessary to refocus the trade sector by stimulating the private sector's production capacity and enhancing their productivity. Nepal needs to integrate into the global production network by specializing the production on the parts rather than producing the complete products.

Investment and trade related significant challenges and constraints:

The following Investment and trade related significant challenges and constraints should be resolved as soon as possible for the creation of the better investment climate and the best doing business environment in the country:

1. Nepal has been facing difficulties in addressing the key investment and trade related infrastructures deficit;
2. Weak and inadequate inter-linkages between the investment and trade related policies;
3. Less Focused interventions for attracting the more FDI into the priorities sectors in order to expand the manufacturing base and very limited transfer of technology to SMEs;
4. The implementation of the industrial and trade policies is not fully expedited;
5. Both the policies demand stable policy environment as well as the strong, vibrant and dynamic institutions, transparent procedures among others which are almost not fulfilled in our situation;
6. Nepal has to address the current deficit in the area of investment governance and the corporate governance framework.
7. Less priority for the investment facilitations initiatives;
8. Less integrated the Nepali manufacturing sectors into the global production and supply chain network.

Priority Agendas of investment and Trade for Nepal:

The following table identifies and recommend the agendas of reform for the Nepal's trade sector development.

S.N.	Investment and Trade Agendas to be address	Time Frame	Priority
1.	Formulate and implement the new Industry and Trade policy	Immediately	Urgent
2.	Address the transportation and trade related other infrastructures	Address immediately	High
3.	Trade logistics	Urgent	High
4.	Address the Non-Tariff Measures(NTMs) Bottleneck	Urgent	High
5.	Initiate Value Chain Integration Program	Urgent	High
6.	Introduce the Internet of Things(IOTs) and e-commerce program for the implementation of the e-commerce business	Urgent	High
7.	Support to new products development and technology transfer to SMEs for the enhancement of the productivity of the SMEs sector	Urgent	High
8.	Focused intervention program for the products and services identified by the NTIS -2080	Address immediately	High
9.	Incentives link to the production program	Urgent	High
10.	Better utilization of the available policy space provided by the international agreements	Urgent	High
11.	Export oriented service trade support incentives	Urgent	High
12.	Market diversification and new market expansion program	Address immediately	High
13.	Protection and promotion of the Nepali Products Trade Marks at the international markets	Address immediately	High
14.	Expansion of the manufacturing production base and enlarge the	Address immediately	High

	supply side capacities		
15.	Private sector enhancement program	Immediately	High
16.	Entrepreneurships Development program	Immediately	High
17.	Strengthening the capacity of the investment and trade related institutions like Investment Board Nepal, Special Economic Zones, Department of Industry, Company Register's Office, Industrial promotion Board, National Productivity and Economic Development Center, Industrial Estate Management Authority, Department of Commerce and Protection of Consumer Welfare among others	Immediately	High
18.	Integration of the Nepali Industries and manufacturing sectors as well as the service sectors into the Global production Network	Immediately	Urgent

Recommended strategies to create better Investment and Trade linkages in the context of Nepal

It would be necessary to consider the following strategies to make the investment and trade policies workable enough in the context of Nepal.

1. Enhance the productivity of manufacturing industries,
2. Introduce an investment clinic unit to support and facilitate committed domestic and foreign investments;
3. Introduce and implement paperless investment and trade opportunities, with a particular focus on paperless cross-border trade transactions;
4. Link the strategy of SMEs products to the Multinational Corporation's (MNCs) intermediate products as well as raw materials;
5. Implement a technology transfer strategy from MNCs to local SMEs;
6. Attract more foreign investors seeking available resources, particularly in greenfield investment areas;
7. Develop a Global Market expansion strategy for Nepali products;

8. Develop a Strategy to expand Bilateral Investment and trade Treaties(BITs) and Double Tax Avoidance Agreements(DTAAs) with other potential countries;
9. Develop a Strategy to reduce doing business hassles and lower transaction and transportation costs for importers and exporters;
10. Develop a Strategy to integrate Nepali Industries into the global production Network and supply chain network;
11. Develop a Strategy to focus production on parts rather than wholly complete products;
12. Formulate a strategy to attract more MNC's outsourcing plants to Nepali Special Economic Zones(SEZs);
13. All modes of the service trade (Mode-1; Mode-2; Mode- 3; Mode-4) utilization strategy;
14. Deepening reform on connectivity infrastructures and further strengthening the trade policy as the reference pivotal policy for all the policies;
15. Develop a trade Logistics improvement strategy;
16. Accredited Laboratory services and other Integrated Customs services at the custom point enhanced strategy;
17. Capacity enhancement strategy for the trade related institutions and stakeholders;
18. Maximum Capacity utilization strategy of the export industries;
19. Enhancing the investment and corporate governance including the investment and trade related intelligence strategy;
20. Develop a strategy to link Nepal's trade to regional and global supply chains ;
21. Introducing e-commerce and Internet of Things(IoTs) for the export and import trade;
22. Exportable goods and services production enhancement strategy;
23. Supply-side capacity enhancement strategy;
24. Private sector's engagement enhancement in trade sector strategy;
25. Competitive and comparative capacity enhancement strategy for exportable goods and services;
26. Develop a strategy for larger value addition to export items;
27. Enhancing Trade negotiation capacity strategy;
28. Regional and global market linking strategy;
29. Trade Related Intellectual Property Rights(TRIPS) protection strategy;
30. Dedicated Trade related infrastructure development strategy;

31. Small and Medium Enterprises(SMEs) production linking to large and other MNCs strategy;
32. Enabling doing business environment creation strategy;
33. Technical Barriers to Trade(TBT) and Sanitary and Phyto-sanitary (SPS) reducing strategy;
34. Trade agendas integration into other development policies strategy;
35. Develop a Capacity enhancement strategy for trade-related institutions and agencies;
36. Link policy Incentives to export trade industries;
37. Formulate a strategy for the reform and updating of trade related policies, laws, and regulations;
38. Formulate a trade facilitation support strategy;
39. Formulate a strategy to enhance trade connectivity (railways, dry ports, and others modes of connectivity);
40. Formulate a strategy for simplifying export/ import procedures;
41. Develop a strategy for harmonizing Customs procedures;
42. Develop a strategy to reduce excessive documentation and promote paperless trade.

Conclusions

The current investment and trade policies should be reviewed and updated in line with the federal governance structure of the country. The reform initiatives to both the policies would be able to explore the investment and trade opportunities for the potential domestic and foreign investors. It is also necessary to increase the trade volume of locally produced goods and services by enhancing the investment opportunities as well as by exploring more benefits from the country's accession to multilateral and regional organizations and also by bilateral arrangements. It is an urgent need to strengthen the institutional capacity of the institutions related to the investment and trade.

The other areas of reform would be to expand the production base of the exportable goods by focusing the specific product development zones and clusters. It is also urgent to reorient the provincial and local governments to explore and communicate their comparative and competitive advantages targeting to the domestic and to the global investors.

Monitoring and tracking the policy outputs should be done periodically and timely basis. The investment and trade related institutions should be made dynamic and vibrant. The only solution for this is to create better linkages

between the both policies and formulate and implement the integrated investment and trade policy framework to foster new opportunities from these sectors. The integrated investment and trade policy framework would be viewed in such a way that is necessary to move out from the current incentives and tax holiday seeking behaviors, but provide full confidence to the private sectors to build their competitive capacity to doing business.

Trade led economic growth is only the solution for the enhancement of the employment opportunities and for achieving the poverty reduction targets and inclusive development of the country. For this to happen, the first intervention would be needed to mainstream the trade policy with other sectoral development policies with great intervention and support. This is the right time to address all the trade and investment related issues by the maximum utilization of the available policy space at the national as well as the in the global level. If the institutional enforcement synergy would be strengthening effectively by equipping capable human capital and backed up with the dedicated budget, there would be a possible chance to achieve the vision of the present government "prosperous Nepal; Happy Nepali". Lastly, Nepal would be able to attract more inward FDI and promote the foreign trade if it would be able address the above mentioned challenges and policies deficiencies by formulating the integrated investment and trade policy in line with global changing context.

References

- The 16th plan, National Planning Commission, Singhadurbar, Kathmandu, Nepal
- Nepal, LDC Graduation Smooth Transition Strategy, Government of Nepal, National Planning Commission, Singhadurbar, February, 2024, Kathmandu, Nepal
- Governance and Bureaucracy, Chhabindra Parajuli, Bhundipuram Prakashan, Kathmandu, Nepal, December 2018
- Trade Policy, 2015, Ministry of Commerce, Government of Nepal
- Nepal Trade Integration Strategy, Ministry of Industry, Commerce and Supplies, Government of Nepal, 2080
- Vikas, A journal of Development, Vol. 40, No. 1, October 2023, National Planning Commission, Singhadurbar, Kathmandu
- Economic Survey, 2023/24, Ministry of Finance, Government of Nepal

Financial Inclusion Building Strategy in Nepal

✍ Dr. Bharat Ram Dhungana*

Abstract

Financial inclusion is a driver of financial sector development. Access to finance is becoming a global priority for policymakers, regulators, and development agencies. The status of financial inclusion in developing countries like Nepal is not satisfactory. It has been claimed that financial inclusion can be improved by leveraging innovation and information technology. The extensive use of financial technology has considerably improved the financial inclusion status of developed economies. The primary force behind global economic innovation, competition, and growth is quickly evolving into digital technology. New digital technologies, such as Fintech, enable financial inclusion and enhance financial well-being, particularly in rural and remote locations. Financial inclusion promotes economic progress, financial stability, and inclusiveness. It offers a unique opportunity to build a financially sustainable system. It contributes to decreasing poverty and economic inequality by improving the access of the underprivileged to financial services. Regulators and policymakers have taken numerous actions to promote financial inclusion on a national and worldwide scale. The formal financial services should be extended to the unbanked people living in rural and hilly areas, especially women, poor and marginalized people, as well as those involved in private sector jobs, foreign employment, engaging in agricultural sectors, and people having a low level of education. No country in the world has achieved higher growth without having a developed and stable financial system. Financial inclusion can be attained through a variety of intervention strategies, technological developments in the financial industry, and financial literacy. To improve financial inclusion, governments, and regulatory authorities in developing nations like Nepal should implement sound financial policies that target the unbanked, marginalized, and low-income people of both rural and urban areas.

Keywords: Financial inclusion, financial services, financial system, sustainable development

* Associate Professor, School of Business, Pokhara University, Pokhara, Nepal.

Background

Financial inclusion is a significant global issue, particularly in developing countries. In most nations around the world, financial inclusion has grown to be a crucial tenet of development strategy. This results from the knowledge that an inclusive financial system is essential for decreasing extreme poverty, fostering shared prosperity, and fostering sustainable, inclusive economic growth and development (Demirgüç-Kunt et al., 2015; Global Economic Prospects, 2014; Nguyen, 2022).

In recent years, there has been a lot of interest in the idea of financial inclusion. Financial inclusion has received attention from academics and policymakers for various reasons (Demirgüç-Kunt & Klapper, 2012). Ozili (2021) offers four salient explanations. First and foremost, it is a strategy for achieving the sustainable development goals (SDGs) of the United Nations (Demirgüç-Kunt & Singer, 2017), followed by connections to social inclusion (Bold, Porteous & Rotman, 2012), poverty reduction (Beck et al., 2007), and socio-economic benefits (Sarma & Pais, 2011).

Microfinance is important in connecting the unbanked population to a formal financial system (Dhungana et al., 2023; Lalitha & Soujanya, 2019; Satpathy et al., 2014). It is a major aspect of finance that covers various financial services such as savings, insurance, payments, and remittance facilities to those the formal financial system has excluded. Marginalized and vulnerable people, whom the informal lending system has exploited and cannot pledge any physical collateral for the loan, are the major targets of financial inclusion. Higher financial inclusion facilitates the economic development of the nation through capital formation and savings mobilization into productive sectors (Ang, 2008; Ouma et al., 2017).

According to the Asian Development Bank (2000), the United Nations (2006), and Rangarajan (2008), timely and sufficient access to credit, savings, loans, payments, money transfers, insurance, and deposits are the main markers of financial inclusion. Financial inclusion refers to the access to financial products and services for geographically backward, socially marginalized, and financially poor (Dhungana & Kumar, 2015). Financial inclusion is the delivery of financial services at an affordable cost to vast sections of disadvantaged and low-income groups (Damodaran, 2013; Iqbal & Sami, 2017). According to Al-Shami et al. (2017), financial inclusion gives impoverished households and microbusinesses access to the economy.

Financial products and services include a broad range of services with financial awareness, knowledge about banks and banking services, and high access to financial services offered by banking institutions such as savings, short and long-

term credit, insurance, pensions, payments, local money transfers, and international remittances. An inclusive financial system can provide the poor with wide access to financial services (Khan, 2011; Zulkhibri, 2016). It is important for promoting inclusive growth and reducing poverty (Ahmad et al., 2020; Mader, 2018).

Financial inclusion is important for improving the living conditions of poor farmers, rural non-farm enterprises, and other vulnerable groups (Dev, 2006; Lakshmi & Visalakshmi, 2013). Apart from formal banking institutions, which should look at inclusion as a business opportunity and social responsibility, the role of the self-help group movement and microfinance institutions is important to improve financial inclusion. Financial inclusion will be successful only if the productivity of the small and marginal farmers, rural non-farm enterprises, and other vulnerable groups is sustained with viable economic activities. Access to finance is associated with innovation, job creation, and growth (Adomako et al., 2016; Hussain et al., 2018). A growing body of evidence (Girón et al., 2022; Pazarbasioglu et al., 2020; Sapovadia, 2018; Zhuang et al., 2009) suggests that access to financial services can (i) reduce poverty, (ii) raise income and (iii) promote economic growth.

Financial inclusion is a challenging issue in the context of Nepal (Dhungana, 2022; Pant, 2016; Shrestha, 2020). Microfinance is one of the tools of financial inclusion. It is a way of reaching the poor and marginalized people (Dhungana, 2013; Lagna & Ravishankar, 2022; Lal, 2021; Morduch, 1999). It provides a wide range of financial services to poor households with no collateral to offer against the loans they take but has indigenous skills and a strong desire to undertake economic activities for self-employment and income generation. MF mainly provides small-scale financial services to the poor in rural areas to raise their income level and improve living standards. The main objective of MF is to enhance the poor's socio-economic status by using micro-credit in productive sectors like micro-business and micro-enterprise creation (Al-shami et al., 2021; Ashta et al., 2013; Dhungana, 2018). Microfinance Institutions provide micro-credit to people excluded by commercial banks and other formal financial institutions.

The Status of Financial Inclusion

The level of financial inclusion varies widely around the world. More than 2.5 billion adults, about half of the world's adult population, did not have an account with a formal financial institution in 2011. Globally, 2 billion in 2014, 1.7 billion in 2017, and 1.4 billion in 2021 adults lack an account. More than half of the world's unbanked adults live in seven economies (India – 17 percent, China – 9 percent, Pakistan – 8 percent, Indonesia – 7 percent, Nigeria – 5 percent,

Bangladesh – 4 percent, and Egypt – 4 percent). Women are more likely than men to be unbanked. About 740 million women (13 percent of all adults globally and 54 percent of the unbanked) do not have an account (Demirguc-Kunt et al., 2022).

Globally, 24 percent of adults are unbanked. Most unbanked adults have primary education or less. The reasons behind being unbanked are not having enough money, not needing an account, accounts too expensive, family members already have an account, financial institutions being too far away, lack of necessary documentation, lack of trust, and religious reasons (Demirguc-Kunt et al., 2022). The account penetration of adults (the age of 15 years and above) at formal financial institutions in various economies has been presented in Table 1.

Table 1. *Account Penetration at Formal Financial Institutions in Various Economies*

(Adults with an account %)

Economies	2011	2014	2017	2021
East Asia and the Pacific	55.1	69.1	70.6	80.8
Europe and Central Asia	44.8	57.8	65.3	77.8
Latin America and the Caribbean	39.3	51.4	54.4	72.9
South Asia	32.4	46.5	69.6	67.9
Sub Saharan Africa	23.3	34.2	42.6	55.1
The Middle East and North Africa	32.9	NA	43.5	52.8
World	50.6	62.0	68.5	76.2

Source: The Global Findex Data for various years, The World Bank.

As per Table 1, East Asia and the Pacific have the highest account penetration (80.8 percent), followed by Europe and Central Asia (77.8 percent) in 2021. The status of financial inclusion in South Asia has drastically increased (69.6 percent) in 2017 compared to other economic regions but reduced to 67.9 percent in 2021. The Middle East and North Africa have the lowest account penetration (52.8 percent), followed by Sub-Saharan Africa (55.1 percent) in 2021.

The financial inclusion in a developed economy is higher than in other economies. The scenario of financial inclusion in a developed economy has been presented in Table 2.

Table 2. Account at Formal Financial Institutions in the Developed Economy

(Adults with an account %)

S. N.	Countries	2011	2014	2017	2021
1	Australia	99.1	98.9	99.5	99.3
2	Canada	95.8	99.1	99.7	99.6
3	China	63.8	78.9	80.2	88.7
4	Japan	96.4	96.6	98.2	98.5
5	Korea Republic	93.0	94.4	94.9	98.7
6	UK	97.2	98.9	96.4	99.8
7	USA	88.0	93.6	93.1	95.0

Source: The Global Findex Data for various years, The World Bank.

The financial inclusion in the developed economy has been constant over the period. All developed economy has more than 95 percent financial inclusion except China in 2021. The account penetration in China is 88.7 percent in 2021.

The financial inclusion in South Asia improved in 2017 but was slightly lower in 2021. The scenario of financial inclusion in South Asia has been presented in Table 3.

Table 3. Account at Formal Financial Institutions in South Asia

(Adults with an account %)

Country	2011	2014	2017	2021
Afghanistan	9.0	10.0	14.9	9.7
Bangladesh	31.7	31.0	50.0	52.8
Bhutan	NA	33.7	NA	NA
India	35.2	53.1	79.9	77.5
Maldives	NA	NA	NA	NA
Nepal	25.3	33.8	45.4	54.0
Pakistan	10.3	13.0	21.3	21.0
Sri Lanka	68.5	82.7	73.6	89.3
South Asia	32.4	46.5	69.6	67.9

Source: The Global Findex Data for various years, The World Bank.

The financial inclusion in South Asia has significantly improved over the period. The status of financial inclusion in Afghanistan and Pakistan is still poor in South Asia. It shows that 90 percent still do not have a bank account at formal financial institutions in Afghanistan, whereas 79 percent in the case of Pakistan. Sri Lanka and India have the highest level of financial inclusion in South Asia. The status of financial inclusion in the case of Nepal is improving and ranks in the third position (Demirguc-Kunt et al., 2022).

There are five categories of financial institutions in Nepal under the regulatory framework of Nepal Rastra Bank. The status of financial institutions in Nepal has been presented in Table 4.

Table 4. *Financial Institutions in Nepal*

Bank/BFI Class	A	B	C[#]	D	E^{\$}	Total
No. of BFIs	20	17	17	57	1	112
No. of Branches [^]	5,019	1,134	288	5,126	-	11,567
Population per Branch* (Served by A, B, and C class BFI's)						4,528
Population per Branch* (Served by A, B, C, and D class BFI's)						2,521

Source: Nepal Rastra Bank, Mid-January 2024.

Note: A: Commercial banks; B: Development banks; C: Finance companies; D: Microfinance financial institutions; E: Infrastructure Development Bank

* Population 29,164,578 based on final population report 2078 (Census Nepal 2021).

The total number of banks and financial institutions (BFIs) is 112 as per the monthly banking and financial statistics of mid-January 2024 published by Nepal Rastra Bank. The population per branch served by all BFIs (A to D category) is 2,521 whereas the A to C category of BFIs is 4,528. The status of financial inclusion in the context of Nepal is still not satisfactory. The access to formal financial services provided by BFIs has been provided in Table 5.

Table 5. Province Wise Access to Formal Financial Services in Nepal

Province	A	B	C	D	Total (A+B+C)	Total (A+B+C+D)
Koshi	759	195	36	870	990	1,860
Madhesh	581	84	51	1,059	716	1,775
Bagmati	1,818	335	108	769	2,261	3,030
Gandaki	595	190	37	576	822	1,398
Lumbini	735	257	47	1,153	1,039	2,192
Karnali	205	21	3	237	229	466
Sudur Paschim	326	52	6	462	384	846
Total	5,019	1,134	288	5,126	6,441	11,567

Source: Nepal Rastra Bank, Mid-January 2024.

The above Table shows that out of the total branches of financial institutions, D-class financial institution has the highest number of branches (44.32%) and C-class financial institution has the lowest (2.49%). Likewise, A-class financial institution covers 43.39% number of branches and B-class financial institution covers 9.80% in different geographical regions of Nepal. The highest number of financial institutions – A, B, and C-class lies in Bagmati province, and the D-class lies in Lumbini province. Similarly, the lowest number of financial institutions – A, B, C, and D lies in Karnali province.

Access to formal financial services, in terms of province-wise branches of financial institutions, is higher (26.20%) in Bagmati province and lower (4.03%) in Karnali province. It shows that there is a big disparity due to most of the financial institutions concentrating in urban and city areas. Sudur Paschim province also has a poor (7.31%) number of financial institutions. Lumbini province is in the second top position (18.95%) in terms of branches of financial institutions. Likewise, the number of financial institutions in Koshi, Madhesh, and Gandaki provinces is 16.08%, 15.35%, and 12.09% respectively.

Policies to Promote Financial Inclusion

Promoting financial inclusion requires approaches that address issues at various levels. Financial inclusion strategies can be implemented at the national level, regulatory level, and others. The following methods can be applied:

1. Promotion of Inclusion-oriented Financial Institutions

Financial inclusion is an important facilitator in achieving inclusive growth for the economy. Well-governed and properly managed financial institutions can significantly promote financial inclusion through financial literacy (Asher, 2007; Clark & Urwin, 2016). Financial literacy levels in Asia are generally low, contributing to demand-side barriers to financial inclusion (Atkinson & Messy, 2013; Geraldes et al., 2022; Ozili, 2021). Low levels of financial literacy often make unproductive financial decisions. Promoting inclusion-oriented financial institutions such as microfinance institutions, credit cooperatives, and community organizations is necessary. A national campaign for opening bank accounts at formal financial institutions may help to expand financial services to the unbanked people living in urban and rural areas of Nepal.

2. Development of Innovative Products and Services

The inclusive finance service facilitates the expansion of financial services to rural and marginalized people with the help of innovative products and services (Costa & Ehrbeck, 2015). The internet and other modern information technology help reduce financial transaction costs and enhance both the breadth and depth of finance services. Financial inclusion can be promoted through innovative micro-loans targeted at small and micro businesses, peasants, special groups, and impoverished people. The innovative products include micro products such as micro-credit and micro-insurance, agent banking, and business correspondents (BC model applied in India). These are helpful for the connectivity of financial services in remote and under-banked locations with the help of online banking, mobile banking, and e-payment methods. It is necessary to create a policy to mitigate geographical disparities in access to financial services. Moreover, the expansion of microfinance services to the unbanked and marginalized people is essential to the rural and remote parts of Nepal.

3. Development of Innovative Delivery Technologies

Innovative delivery technologies include mobile phones, e-money, and internet banking (Ouma et al., 2017). Financial institutions need to establish barrier-free bank outlets and improve e-service channels to provide financial services for the disabled, the aged, and other special groups, including marginalized people. It is necessary to encourage financial institutions to use big data, cloud computing, and other emerging information technologies to create internet-based finance service platforms. Financial institutions should actively involve e-payment means and gradually build a business channel system in which e-payment and fixed outlets supplement each other. Developing apps support financial education and inclusion. The fintech movement has made broader implications in the landscape of financial inclusion. Financial inclusion can be promoted with the help of agent

banking, mobile banking, reforming public banks, financial identity, consumer protection, and diversification of service providers. Prioritizing the advancement of digital financial services (DFS) may help to expand financial services to the unbanked and rural people.

4. Formulation and Implementation of Appropriate Monetary Policy

The expansion of the financial sector is fueled by financial inclusion (Oyadeyi, 2023). The effectiveness of monetary policy and financial inclusion are correlated over the long run (Jungo et al., 2022; Lapukeni, 2015). Financial inclusion may influence the routes via which monetary policy is transmitted. In the short and long terms, financial inclusion is crucial to the successful execution of monetary policy. Applying innovation and digital technologies, increasing financial literacy rates, and building out the financial infrastructure might all contribute to increased financial inclusion and the successful implementation of monetary policy in the country. In addition, the regulatory body might implement a plan to increase financial inclusion by diversifying financial services across the nation with an emphasis on the underprivileged and impoverished (Dhungana et al., 2023). Both a quantitative and qualitative expansion of financial services is required. It is crucial to improve the quality of financial services rather than just increasing their quantity.

The Roadmap for Financial Inclusion in Nepal

A sound financial architecture is important for promoting financial market development, competition, and access of the poor to financial services. Supportive infrastructure includes the strategy for financial literacy, developing basic financial infrastructure, innovation, and risk mitigation with a view to attractive competition in the sector that may facilitate enhancing financial inclusion in the nation. The role of government and regulatory bodies in building inclusive financial systems is most important (Demirgüç-Kunt et al., 2008; Saha & Dutta, 2022).

Building an inclusive financial system improves the livelihood of marginalized and disadvantaged people. With access to financial services, these people can fully participate in their societies' economic lives, create employment for themselves and others, and realize their full potential (Dhungana, 2014). The following strategies for deepening financial literacy may provide a roadmap for a high degree of financial inclusion in Nepal:

- A perspective plan for financial literacy interventions should be developed alongside a financial inclusion plan for each province of Nepal.

- The plan should be implemented by institutionalizing programmes through dedicated funding arrangements by a convergence of efforts/resources under financial institutions/livelihood programmes.
- Financial literacy should be made not an option but a compulsion for those who deliver/receive financial services.
- Financial institutions should be mandated to have a policy of financial literacy campaigns, earmarking funds, and preparing a budget for the purpose. If not mandated, it could be a part of voluntary codes of standards and fair practices, which are promoted by apex bodies.
- Financial literacy as a regular curriculum in the school syllabus can be included. The basic knowledge related to financial literacy can be integrated with existing subjects.
- The modules with special inputs besides basic financial literacy can be provided to people, depending on their needs and capacities.
- Studies from demand perspectives should be conducted periodically.
- The institutions with excellent financial literacy interventions/best practices should be duly recognized/ rewarded.

The regulatory institutions should ensure permanent access to institutional financial services for most poor and low-income households and their microenterprises (Ledgerwood & White, 2006). The purpose is to support the development of sustainable microfinance systems that can provide diverse services of high quality. Therefore, the following strategies are essential to building up sound financial inclusion in the nation:

- Creating a policy environment conducive to microfinance,
- Developing financial infrastructure,
- Building viable institutions,
- Supporting pro-poor innovations and
- Supporting social intermediation

Financial inclusion building is a challenging task of the government and regulatory authority for which a high degree of effort and commitment is essential. An inclusive financial environment provides opportunities for formal financial services to the people living in the rural part of the country.

Conclusion and Suggestions

Financial inclusion is becoming a global priority for policymakers, regulators, and development agencies. The status of financial inclusion in developing countries

like Nepal is not satisfactory. Innovation and information technology have been suggested to enhance financial inclusion. The developed economy has significantly increased its status of financial inclusion through the extensive use of financial technology. Digital technology is rapidly becoming the biggest driver around the world of economic innovation, competition, and growth. The emergence of new digital technology, including Fintech, can ensure financial inclusion and improve financial well-being, especially in rural and remote areas.

Financial inclusion aids inclusive growth, economic development, and financial deepening. It provides a unique opportunity to construct a sustainable financial system. It helps to increase poor people's access to financial services, reducing poverty and lowering income inequality. Policymakers and regulators have taken various steps to support financial inclusion at the national and international levels. Some have also sought to enhance financial literacy, while others have committed to achieving numerical inclusion targets. The formal financial services should be extended to the unbanked people living in rural and hilly areas, especially women, poor and marginalized people, private sector jobs, foreign employment, engaging in agricultural sectors, and people having a low level of education.

Inclusive finance for inclusive growth creates economic opportunities for deprived households and micro-enterprises. Inclusive finance promotes growth through more investment and redistribution of financial resources - equitable and balanced regional growth within a country. There is no debate on the requirement of a good financial system in the country that helps to promote economic development. No country in the world has achieved higher growth without having a developed and stable financial system. Inclusive growth and financial inclusion are closely related. Financial literacy, technological advancements in the financial sector, and other intervention techniques can all help to achieve financial inclusion. The government and regulatory bodies in developing countries like Nepal may create a sound financial inclusion policy to enhance the status of financial inclusion targeting the unbanked, marginalized, and low-income people living in both rural and urban areas.

References

- Adomako, S., Danso, A., & Ofori Damoah, J. (2016). The moderating influence of financial literacy on the relationship between access to finance and firm growth in Ghana. *Venture Capital*, 18(1), 43–61. <https://doi.org/10.1080/13691066.2015.1079952>
- Ahmad, A. H., Green, C., & Jiang, F. (2020). Mobile money, financial inclusion, and development: A review with reference to African experience. *Journal of Economic Surveys*, 34(4), 753–792. <https://doi.org/10.1111/joes.12372>

- Al-shami, S. A., Al Mamun, A., Rashid, N., & Al-shami, M. (2021). Microcredit impact on socio-economic development and women empowerment in low-income countries: Evidence from Yemen. *Sustainability*, 13(16), 9326. <https://doi.org/10.3390/su13169326>
- Al-Shami, S. S. A., Majid, I., Mohamad, M. R., & Rashid, N. (2017). Household welfare and women empowerment through microcredit financing: Evidence from Malaysia microcredit. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 27(8), 894-910.
- Ang, J. B. (2008). What are the mechanisms linking financial development and economic growth in Malaysia? *Economic Modelling*, 25(1), 38–53. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2007.04.006>
- Asher, M. G. (2007). Reforming governance and regulation of urban cooperative banks in India. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 15(1), 20–29. <https://doi.org/10.1108/13581980710726769>
- Ashta, A., Dayson, K., Gera, R., Hettihewa, S., Krishna, N. V., & Wright, C. (2013). *Microcredit as a social innovation* (pp. 80–93). https://www.researchgate.net/profile/Chris-Wright-21/publication/262232830_Microcredit_as_a_Social_Innovation/links/5ca92851c64bd59e2a3/Microcredit-as-a-Social-Innovation.pdf
- Asian Development Bank (ADB) (2000). Finance for the poor: Microfinance development strategy, *Asian Development Bank*. Available at: <http://www.adb.org/Documents/Policies/Microfinance/financepolicy.pdf>
- Atkinson, A., & Messy, F.-A. (2013). *Promoting financial inclusion through financial education: OECD/INFE evidence, policies, and practice*. OECD. <https://doi.org/10.1787/5k3xz6m88smp-en>
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2007). Finance, inequality, and the poor. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 27–49. <https://doi.org/10.1007/s10887-007-9010-6>
- Clark, G. L., & Urwin, R. (2016). Best-practice pension fund governance. In S. Satchell (Ed.), *Asset Management: Portfolio Construction, Performance and Returns* (pp. 295–322). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-30794-7_13
- Costa, A., & Ehrbeck, T. (2015). A market-building approach to financial inclusion. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 10(1–2), 53–59.

- Damodaran, A. (2013). Financial inclusion: Issues and challenges. *AKGEC International Journal of Technology*, 4(2), 54–59.
- Demirgüç-Kunt, A., & Klapper, L. F. (2012). *Measuring financial inclusion: The global finindex database*. (SSRN Scholarly Paper No. 2043012). <https://papers.ssrn.com/abstract=2043012>
- Demirguc-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., & Ansar, S. (2022). *The global finindex database 2021: Financial inclusion, digital payments, and resilience in the age of COVID-19*. World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1897-4>
- Demirgüç-Kunt, A., Levine, R., & Detragiache, E. (2008). Finance and economic development: The role of government. *Policy Working Paper*, 3955.
- Demirgüç-Kunt, A., & Singer, D. (2017). *Financial inclusion and inclusive growth: A review of recent empirical evidence*. (SSRN Scholarly Paper No. 2958542). <https://papers.ssrn.com/abstract=2958542>
- Dev, S. M. (2006). Financial inclusion: Issues and challenges. *Economic and Political Weekly*, 41(41), 4310–4313.
- Dhungana, B. R. (2013). Micro-finance industry: A tool of financial inclusion. *Rupantaran*, 5, Nepal Rastra Bank, Kathmandu, Nepal.
- Dhungana, B. R. (2014). Financial and social performance of Nepalese microfinance institutions. *Cost Management*, 28(3), Libbey Clayton, USA.
- Dhungana, B. R. (2018). Impact of micro-finance on business creation: A case of Nepal. *Journal of Nepalese Business Studies*, 11(1), 23–34. <https://doi.org/10.3126/jnbs.v11i1.24197>
- Dhungana, B. R. (2022). Financial inclusion for inclusive growth in South Asian nations: A systematic literature review. *Journal of Emerging Financial Markets and Policy*, 1(2), 14-29.
- Dhungana, B. R., Chapagain, R., & Ashta, A. (2023). Alternative strategies of for-profit, not-for-profit, and state-owned Nepalese microfinance institutions for poverty alleviation and women empowerment. *Cogent Economics & Finance*, 11(2), 2233778. <https://doi.org/10.1080/23322039.2023.2233778>
- Dhungana, B. R., Chapagain, R. K., Karmacharya, B., Pokhrel, O. P., & Sharma, L. K. (2023). The status of financial inclusion in Nepal. *Pacific Business Review International*, 16(2), 58–70.
- Dhungana, B. R., & Kumar, P. (2015). Impact of financial inclusion on monetary policy effectiveness in Nepal. *Pacific Business Review International*, 7(8), 51–59.

- Geraldes, H. S. A., Gama, A. P. M., & Augusto, M. (2022). Reaching financial inclusion: Necessary and sufficient conditions. *Social Indicators Research*, 162(2), 599–617. <https://doi.org/10.1007/s11205-021-02850-0>
- Girón, A., Kazemikhasragh, A., Cicchiello, A. F., & Panetti, E. (2022). Financial inclusion measurement in the least developed countries in Asia and Africa. *Journal of the Knowledge Economy*, 13(2), 1198–1211. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00773-2>
- Global Economic Prospects (2014) Coping with policy normalization in high-income countries. *The World Bank*. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-0201-0>
- Hussain, J., Salia, S., & Karim, A. (2018). Is knowledge that powerful? Financial literacy and access to finance: An analysis of enterprises in the UK. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 25(6), 985–1003. <https://doi.org/10.1108/JSBED-01-2018-0021>
- Iqbal, B. A., & Sami, S. (2017). Role of banks in financial inclusion in India. *Contaduría y Administración*, 62(2), 644–656. <https://doi.org/10.1016/j.cya.2017.01.007>
- Jungo, J., Madaleno, M., & Botelho, A. (2022). The relationship between financial inclusion and monetary policy: a comparative study of countries in Sub-Saharan Africa and Latin America and the Caribbean. *Journal of African Business*, 23(3), 794–815. <https://doi.org/10.1080/15228916.2021.1930810>
- Khan, H. R. (2011). Financial inclusion and financial stability: Are they two sides of the same coin? *Address by Shri HR Khan, Deputy Governor of the Reserve Bank of India, at BANCON*, 1–12.
- Lagna, A., & Ravishankar, M. N. (2022). Making the world a better place with fintech research. *Information Systems Journal*, 32(1), 61–102. <https://doi.org/10.1111/isj.12333>
- Lakshmi, P., & Visalakshmi, S. (2013). Impact of cooperatives in financial inclusion & comprehensive development. *Journal of Finance and Economics*, 1(3), 49–53.
- Lal, T. (2021). Impact of financial inclusion on economic development of marginalized communities through the mediation of social and economic empowerment. *International Journal of Social Economics*, 48(12), 1768–1793. <https://doi.org/10.1108/IJSE-12-2020-0830>

- Lalitha, N., & Soujanya, D. (2019). Financial sector innovations: Empowering microfinance through the application of KYC blockchain technology. *2019 International Conference on Digitization (ICD)*, 237–243. <https://doi.org/10.1109/ICD47981.2019.9105874>
- Lapukeni, A. F. (2015). The impact of financial inclusion on monetary policy effectiveness: the case of Malawi. *International Journal of Monetary Economics and Finance*, 8(4), 360-384. <https://doi.org/10.1504/IJMEF.2015.073229>
- Ledgerwood, J., & White, V. (2006). *Transforming microfinance institutions: Providing full financial services to the poor*. World Bank Publications.
- Mader, P. (2018). Contesting financial inclusion. *Development and change*, 49(2), 461–483. <https://doi.org/10.1111/dech.12368>
- Morduch, J. (1999). The microfinance promise. *Journal of Economic Literature*, 37(4), 1569–1614. <https://doi.org/10.1257/jel.37.4.1569>
- Nguyen, T. A. N. (2022). Does financial knowledge matter in using fintech services? Evidence from an emerging economy. *Sustainability*, 14(9), 5083. <https://doi.org/10.3390/su14095083>
- Ouma, S. A., Odongo, T. M., & Were, M. (2017). Mobile financial services and financial inclusion: Is it a boon for savings mobilization? *Review of Development Finance*, 7(1), 29–35. <https://doi.org/10.1016/j.rdf.2017.01.001>
- Oyadeyi, O. (2023). Banking innovation, financial inclusion, and economic growth in Nigeria. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-30. <https://doi.org/10.1007/s13132-023-01396-5>
- Ozili, P. K. (2021). Financial inclusion research around the world: A review. *Forum for Social Economics*, 50(4), 457–479. <https://doi.org/10.1080/07360932.2020.1715238>
- Pant, B. (2016). Financial inclusion in Nepal: Policy review and prescriptions. *NRB Economic Review*, 28(2), 1–18.
- Pazarbasioglu, C., Mora, A. G., Uttamchandani, M., Natarajan, H., Feyen, E., & Saal, M. (2020). Digital financial services. *World Bank*, 54.
- Rangarajan, C. (2008). *Report of the committee on financial inclusion*. Government of India, Report on Currency and Finance, Annual, 2009. Available at [www.nabard.org/pdf/report financial/full%20Report.pdf](http://www.nabard.org/pdf/report%20financial/full%20Report.pdf)
- Saha, M., & Dutta, K. D. (2022). Does governance quality matter in the nexus of inclusive finance and stability? *China Finance Review International*,

- ahead-of-print*(ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/CFRI-08-2021-0166>
- Sapovadia, V. (2018). Chapter 14—Financial Inclusion, digital currency, and mobile technology. In D. Lee Kuo Chuen & R. Deng (Eds.), *Handbook of Blockchain, Digital Finance, and Inclusion, Volume 2* (pp. 361–385). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-812282-2.00014-0>
- Sarma, M., & Pais, J. (2011). Financial inclusion and development. *Journal of International Development*, 23(5), 613–628. <https://doi.org/10.1002/jid.1698>
- Satpathy, D. I., Patnaik, D. B. C. M., & Das, M. P. (2014). Mainstreaming the marginalized through micro-finance-A literature review. *International Journal of Management (IJM)*, 5(2), 10–15.
- Shrestha, P. K. (2020). *Changing dimension of financial inclusion in Nepal: A comparative analysis*. NRB Working Paper.
- The World Bank (2017). The global finindex database 2017: Measuring financial inclusion. *The World Bank Group*.
- United Nations (UN) (2006). *Building inclusive financial sectors for development*. New York: UN.
- Zhuang, J., Gunatilake, H. M., Niimi, Y., Khan, M. E., Jiang, Y., Hasan, R., Khor, N., Martin, A. L., Bracey, P., & Huang, B. (2009). *Financial sector development, economic growth, and poverty reduction: A literature review*. (SSRN Scholarly Paper No. 1617022). <https://doi.org/10.2139/ssrn.1617022>

Nepal's Climate Change Agenda: A Political Economy Analysis of National Policies and Global Commitments

✍️ Giri Panthi, Ph.D.*

Abstract

This paper explores the intricate political economy of climate change in Nepal, a nation characterized by its mountainous terrain and significant vulnerability to climate impacts. The interplay of complex governance challenges, socio-economic dependencies, and evolving international commitments plays a crucial role in shaping Nepal's climate strategies. As the country formulates its approaches to adaptation and mitigation, both national priorities and global frameworks such as those established during the United Nations' Summit of the Future become influential factors. This analysis centers on Nepal's climate policies, particularly the National Adaptation Plan (NAP) for 2021-2050, and examines its alignment with the 16th Periodic Development Plan. This alignment is essential for ensuring that climate initiatives are integrated into broader development goals. Furthermore, the paper contextualizes these policies within the framework of international dynamics, highlighting how global commitments impact local governance. By employing a political economy perspective, the paper posits that Nepal faces a challenging landscape characterized by resource constraints, power asymmetries, and the necessity of adhering to international commitments. In light of these challenges, it emphasizes the importance of governance reform and international support as critical components for achieving sustainable development and enhancing resilience against climate change. Ultimately, this examination underscores the need for a coordinated approach that aligns local actions with global objectives to effectively address the multifaceted challenges posed by climate change in Nepal.

Key Words- Climate Change, Political Economy, climate polices, National Adaptation Plan, 16th Periodic Development Plan, The summit of the future

Introduction

Climate change poses one of the most significant threats to sustainable development worldwide, particularly for developing countries like Nepal. Due to

* The author is a former UN staff member and currently serves as the Team Leader for the climate change project at Rural Reconstruction Nepal.

its rich biodiversity and unique topographical features, Nepal faces severe risks from climate variability, including increased frequency and intensity of natural disasters, shifts in agricultural productivity, as well as threats to water resources (Bhandari, 2023). However, the impact of climate change is not uniformly distributed. Marginalized communities, often dependent on climate-sensitive livelihoods such as agriculture and forestry, disproportionately bear the brunt of these changes. Understanding the political economy of climate change is essential in addressing these disparities, as it sheds light on how power dynamics, economic interests, and governance structures shape climate policy outcomes.

The political economy of climate change is a framework that investigates how political power, economic interests, and institutional frameworks influence climate policies and their effectiveness. This perspective explores critical questions such as: Who has the power to influence climate policy? Whose interests are prioritized? And how are resources distributed? It considers the roles of diverse actors—such as governments, businesses, international organizations, and local communities in shaping climate policy decisions, either through competition or collaboration (Roberts & Parks, 2007; Bernstein, 2001). Thus, the political economy approach underscores that climate policy is not merely an environmental issue but is deeply intertwined with political and economic interests that dictate who benefits and who loses from climate initiatives (Newell, 2000; Keohane & Victor, 2011).

A key component of this framework is its emphasis on power relations and governance. Power dynamics shape the climate policy landscape at both global and national levels, where wealthier nations or powerful entities with historical contributions to greenhouse gas emissions often dominate international negotiations, resulting in outcomes that may not always reflect the interests of vulnerable states (Newell, 2000). For example, countries with greater political and economic leverage influence global climate finance allocation and technology transfer, often sidelining the needs of less influential states. Similarly, economic interests and incentives play a crucial role in determining climate policy choices. Fossil fuel-dependent industries tend to resist low-carbon policies that threaten their profitability, while renewable energy sectors advocate for more ambitious climate targets (Falkner, 2008).

Furthermore, the political economy framework also emphasizes justice and equity by highlighting that marginalized and vulnerable communities such as indigenous groups, low-income populations, and small-scale farmers—often experience the greatest impacts of climate change but have the least influence in shaping climate policies (Schlosberg, 2012). This brings to the forefront critical questions of climate justice, such as who bears the costs of adaptation and who benefits from

mitigation efforts. By bringing these socio-economic dimensions into focus, the political economy approach addresses the deep-rooted inequalities that can be exacerbated by poorly designed climate policies (Ciplet, Roberts, & Khan, 2015).

Understanding these dynamics is crucial in the context of global and local climate governance. The political economy perspective helps examine how international climate finance mechanisms, such as the Green Climate Fund, are structured and how resources are distributed between developed and developing countries. Power imbalances and geopolitical interests often result in unequal allocation of resources, favoring some countries while sidelining others (Ciplet et al., 2015). This dynamic is particularly evident in countries like Nepal, where the intersection of international commitments and national policies needs careful analysis. Nepal's climate policies, including the National Adaptation Plan (2021-2025), aim to address climate vulnerabilities, yet questions remain about how effectively resources are allocated and which communities are prioritized (Government of Nepal, 2021).

The global landscape of climate governance has evolved significantly in recent years, culminating in major international frameworks such as the Pact for the Future, adopted at the 2024 UN Summit of the Future. This framework emphasizes the need for immediate and sustained action against climate change while promoting equitable development practices (United Nations, 2024). The juxtaposition of these international commitments with Nepal's national policies, particularly the National Adaptation Plan (NAP 2021-2050) and the 16th Periodic Development Plan, forms the crux of this analysis.

This paper aims to explore how Nepal can align its national strategies with global climate commitments through a political economy lens. It will critically analyze the National Adaptation Plan (NAP) and its implications for various sectors, and examine the challenges that arise in implementing these strategies within the context of federal governance, socio-economic dependencies, and climate finance dynamics.

1. Nepal's Climate Vulnerabilities and National Strategies

1.1 Geographical and Sectoral Vulnerabilities

Nepal's diverse geography, which includes the flat Terai plains, hilly areas, and the towering Himalayan Mountains, makes it particularly susceptible to the impacts of climate change. The Nepal Climate Change Knowledge Management Center reports that the country is facing rising temperatures, unpredictable rainfall patterns, and an increase in extreme weather events (MoFE, 2021). These changes have severe implications, especially for agriculture, a crucial sector in Nepal's

economy that employs around 60% of the population (Nepal Planning Commission, 2024). The main sectors affected by climate change are:

Agriculture: Unpredictable rainfall and higher temperatures jeopardize crop yields, worsening food insecurity and affecting rural livelihoods. A study by Sharma et al. (2022) indicates that rice and wheat production could drop by as much as 30% by 2050 if current trends persist.

Water Resources: The melting of glaciers and shifting precipitation patterns are impacting water availability. The rapid glacial melt in the Himalayas raises concerns about glacial lake outburst floods, which can have devastating effects on downstream communities (Bhandari & Sharma, 2023).

Biodiversity and Ecosystems: Nepal's rich biodiversity faces threats from changing climatic conditions. Increased species migration and habitat loss are becoming more frequent, potentially disrupting local ecosystems and traditional ways of life (Bhandari, 2023).

Health: Climate change heightens health risks, leading to more cases of heat-related illnesses, vector-borne diseases, and respiratory issues due to air pollution and altered environmental conditions (Government of Nepal, 2021).

The National Adaptation Plan (NAP 2021-2050) seeks to tackle these vulnerabilities by outlining strategic interventions in key sectors. The NAP emphasizes community-driven approaches, ensuring that local knowledge and experiences inform adaptation strategies. Its primary goals include enhancing the adaptive capacity of vulnerable communities, promoting sustainable resource management, and strengthening disaster risk reduction measures (MoFE, 2021).

1.2 National Policy Framework: National Adaptation Plan and 16th Periodic Plan

The National Adaptation Plan (NAP) serves as a critical roadmap for Nepal's response to climate change, focusing on both short-term and long-term adaptation strategies. Its design reflects the principles of inclusivity, sustainability, and resilience, with the aim of protecting the most vulnerable populations from the impacts of climate change. To achieve this, the NAP outlines 64 priority adaptation programs, which are categorized into eight thematic sectors.

Firstly, in the Agriculture sector, the plan emphasizes climate-smart agricultural practices and seeks to improve food security through sustainable farming techniques. Secondly, the Water Resources sector aims to manage water resources effectively by implementing integrated water management strategies. Additionally, the Forestry sector promotes reforestation and afforestation efforts to enhance carbon sequestration and bolster ecosystem resilience.

Moreover, the Health sector focuses on addressing health risks associated with climate change by promoting public health initiatives and community awareness programs. In terms of Infrastructure, the NAP seeks to build resilient structures that can withstand the impacts of climate change. Furthermore, the Disaster Risk Reduction sector enhances early warning systems and emergency response mechanisms to mitigate disaster risks. The plan also addresses Urban Resilience by targeting vulnerabilities in urban areas through integrated urban planning and disaster management strategies. Lastly, the Cross-Cutting Issues sector emphasizes gender equity, governance, and capacity building to ensure the equitable implementation of adaptation measures.

In conjunction with the NAP, the 16th Periodic Plan (2024-2029) integrates climate considerations into Nepal's broader development framework. This plan emphasizes green growth and promotes a low-carbon economy through sustainable development practices (Nepal Planning Commission, 2024). The key focus areas of this plan include promoting renewable energy sources to reduce dependency on fossil fuels, enhancing the resilience of agriculture and rural livelihoods to climate impacts, and developing climate-resilient infrastructure, particularly in vulnerable regions. While both the NAP and the 16th Periodic Plan provide a comprehensive framework for addressing climate challenges, it is important to note that their successful implementation requires overcoming significant governance and resource-related obstacles. Therefore, addressing these challenges will be crucial for achieving the intended outcomes of these plans.

2. Governance and Institutional Challenges

2.1 Federalism and Decentralized Climate Governance

The transition to federalism in Nepal has significantly reshaped the governance landscape, thereby providing opportunities for localized decision-making and more tailored climate responses. However, this decentralization has also introduced complexities that can hinder effective climate governance. Under the federal system, responsibilities for climate action are distributed among federal, provincial, and local governments, which necessitates a high degree of coordination and collaboration (Paudel, 2020).

Moreover, the federal structure has the potential to empower local governments to implement context-specific adaptation strategies that reflect the unique vulnerabilities of their communities. Nevertheless, the actual realization of this potential is hampered by several challenges, which include:

Lack of Capacity: Many local governments lack the technical expertise and resources necessary to develop and implement effective climate policies (Bhandari, 2023). Consequently, training and capacity-building programs are

essential to equip local officials with the knowledge and skills needed for climate action.

Inter-Governmental Coordination: Effective climate governance requires coordination across various levels of government. However, fragmented responsibilities can lead to overlaps, confusion, and inefficiencies in policy implementation (Nepal Planning Commission, 2024).

Resource Constraints: Local governments often face financial limitations that restrict their ability to undertake comprehensive climate action. As a result, securing funding for adaptation initiatives remains a significant challenge, particularly in a context of competing development priorities (Bhandari & Sharma, 2023).

To address these challenges, the National Adaptation Plan (NAP) emphasizes the establishment of Climate Change Coordination Committees at the provincial level, as well as the development of Local Adaptation Plans of Action (LAPAs). These initiatives are designed to ensure that climate policies are context-specific, community-driven, and responsive to local needs (MoFE, 2021). Thus, through these measures, Nepal aims to enhance its climate governance framework and effectively respond to the pressing challenges posed by climate change.

2.2 Institutional Coordination and Policy Coherence

Coordination among various government ministries and agencies is vital for the effective implementation of climate policy. The Ministry of Forests and Environment (MoFE) serves as the lead agency responsible for coordinating climate actions; however, overlaps with other ministries can result in fragmented efforts. For instance, while the Ministry of Agriculture plays a crucial role in implementing agricultural adaptation strategies, its priorities may not always align with those of the MoFE. This misalignment can lead to inefficiencies and conflicting approaches (Government of Nepal, 2021).

Furthermore, policy coherence is essential to ensure that different government initiatives support one another rather than operate at cross-purposes. To foster this coherence, the National Adaptation Plan (NAP) aims to establish clear roles and responsibilities for various stakeholders, including government agencies, local authorities, and civil society organizations (MoFE, 2021). Nevertheless, achieving this coherence presents significant challenges, which include:

Competing Priorities: Different government agencies often have competing priorities, making it difficult to align their efforts toward common climate goals.

Insufficient Coordination Mechanisms: Although the NAP establishes coordination frameworks, the effectiveness of these mechanisms largely depends on political will and a commitment to collaborative governance.

Limited Stakeholder Engagement: Engaging civil society and marginalized communities in climate governance is crucial for ensuring that adaptation strategies reflect local needs. However, existing mechanisms for stakeholder engagement are often inadequate, resulting in a lack of ownership and accountability in the implementation of climate policies (Bhandari, 2023).

To address these challenges, it is essential to strengthen inter-ministerial coordination, enhance stakeholder engagement, and develop robust mechanisms for policy coherence that effectively bridge the gap between national and local climate actions. By doing so, Nepal can create a more integrated approach to climate governance that better serves its diverse communities and enhances overall resilience to climate change.

3. Socio-Economic Dependencies and Climate Vulnerability

3.1 The Role of Social Inequality

Social inequality exacerbates the impacts of climate change in Nepal, with marginalized groups—including women, indigenous communities, and the poor—being disproportionately affected. These groups often lack access to resources, decision-making processes, and adaptive capacity, leaving them vulnerable to climate impacts (Bhandari, 2023). For example, women in rural areas are primarily responsible for household food production and water collection, making them particularly vulnerable to changes in climate that affect agricultural productivity and water availability. Integrating gender-sensitive approaches in climate policies is essential to ensure that adaptation strategies benefit the most vulnerable populations and enhance their resilience (Government of Nepal, 2021). The NAP acknowledges the importance of gender considerations in climate action, emphasizing the need to empower women and promote their active participation in decision-making processes related to climate adaptation.

3.2 Economic Dependencies and Resilience Building

Nepal's economy is significantly dependent on agriculture, tourism, and remittances. This reliance creates vulnerabilities, especially as climate change threatens agricultural productivity and increases the frequency of natural disasters. The National Adaptation Plan highlights the necessity of diversification to enhance resilience against climate impacts (MoFE, 2021).

Agriculture: Agriculture is the backbone of Nepal's economy; however, it is highly vulnerable to climate change. Smallholder farmers often lack access to climate-resilient seeds, appropriate technology, and financial services, which limits their ability to adapt to changing conditions. Therefore, programs that promote climate-smart agriculture and provide access to financial resources are essential for strengthening agricultural resilience (Bhandari & Sharma, 2023).

Tourism: Climate change poses a significant threat to Nepal's tourism sector, particularly regarding the Himalayas. The melting glaciers and shifting ecosystems can affect trekking routes and wildlife attractions, which are crucial for drawing tourists (Government of Nepal, 2021). Implementing sustainable tourism practices and promoting eco-friendly initiatives can help mitigate the impacts of climate change on this vital sector.

Remittances: Although remittances are a crucial source of income for many households, reliance on them can create vulnerabilities if migrants face employment challenges due to climate-related disruptions in host countries. Therefore, building local capacities and promoting sustainable livelihoods can help reduce dependence on remittances and enhance community resilience.

Overall, building resilience requires a multifaceted approach that addresses economic vulnerabilities while promoting sustainable development practices. The NAP's emphasis on integrated planning, resource management, and community engagement is vital for fostering resilience among vulnerable populations.

4. International Commitments and Climate Finance Dynamics

4.1 Alignment with Global Frameworks

Nepal's climate strategies are increasingly shaped by global frameworks and commitments, particularly following the adoption of the **Pact for the Future at the UN Summit of the Future** (United Nations, 2024). This pact emphasizes the necessity for immediate action to address climate change while promoting equitable development practices. As a signatory to the Paris Agreement, Nepal is dedicated to enhancing its climate action efforts and contributing to global climate objectives. The NAP aligns with the goals of international climate frameworks, aiming to strengthen national capacities for climate resilience while fulfilling commitments to reduce greenhouse gas emissions. However, challenges remain in translating global commitments into local actions.

Capacity Constraints: Limited technical and institutional capacities hinder Nepal's ability to effectively implement international commitments, highlighting the need for support from the global community in terms of technical assistance and capacity building.

Financing Mechanisms: Accessing climate finance is crucial for implementing the NAP and other climate initiatives. Nonetheless, bureaucratic obstacles and a lack of clarity regarding funding mechanisms can impede Nepal's ability to secure the necessary resources (Bhandari & Sharma, 2023).

Monitoring and Reporting: Successful implementation of international commitments requires robust monitoring and reporting mechanisms. However, Nepal's capacity to track and report on climate-related initiatives is limited, making it challenging to assess progress and identify areas for improvement (Nepal Planning Commission, 2024).

To better align with global frameworks, Nepal must enhance its institutional capacities, improve access to climate finance, and develop effective monitoring and reporting systems that ensure accountability and transparency in climate governance.

4.2 Climate Finance Landscape

Securing adequate climate finance is essential for implementing Nepal's adaptation strategies and achieving its climate goals. The financial landscape for climate action is multifaceted, encompassing a combination of domestic and international sources. However, challenges persist in both mobilizing and effectively utilizing climate finance.

Domestic Funding: The government has allocated budgetary resources for climate-related initiatives; nevertheless, funding remains limited compared to the scale of the challenges posed by climate change. To address this gap, innovative financing mechanisms, such as green bonds and public-private partnerships, are crucial for mobilizing additional resources (Bhandari & Sharma, 2023).

International Support: Nepal is eligible for funding from various international climate funds, including the Green Climate Fund (GCF) and the Adaptation Fund. However, accessing these funds often involves complex application processes and lengthy approval timelines, which can delay critical climate initiatives (Government of Nepal, 2021).

Capacity for Fund Management: Furthermore, the ability to effectively manage and utilize climate finance is critical for successful implementation. Consequently, capacity-building initiatives that focus on financial management and project implementation are necessary to ensure that funds are utilized efficiently and transparently (Nepal Planning Commission, 2024).

To overcome these challenges, Nepal must enhance its capacity to manage climate finance, streamline funding processes, and foster collaboration between

government agencies and stakeholders. By doing so, the country can ensure the effective utilization of resources for climate action.

5. Urbanization and Resilience Building

5.1 Challenges of Rapid Urbanization

Rapid urbanization presents both challenges and opportunities for climate adaptation in Nepal. As urban areas grow, they become increasingly vulnerable to climate-related disasters such as floods and landslides, yet they also offer avenues for sustainable development and resilience building (Bhandari & Sharma, 2023).

Inadequate Infrastructure: Many urban areas lack the infrastructure necessary to cope with climate impacts. Poor drainage systems, inadequate housing, and limited access to basic services exacerbate vulnerabilities in urban settings (Government of Nepal, 2021).

Informal Settlements: The growth of informal settlements, often located in high-risk areas, poses significant challenges for climate resilience. Residents of these settlements typically have limited access to services and resources, making them highly vulnerable to climate impacts (Nepal Planning Commission, 2024).

Urban Heat Islands: Rapid urbanization can create urban heat islands, increasing temperatures in cities and exacerbating health risks. Green spaces, sustainable urban planning, and climate-responsive infrastructure are essential to mitigate these effects.

5.2 Promoting Urban Resilience

The National Adaptation Plan emphasizes urban resilience through integrated planning, infrastructure development, and community engagement (MoFE, 2021). Key strategies for promoting urban resilience include: -

Integrated Urban Planning: Coordinating land use planning and disaster risk management is crucial for building resilience in urban areas. This involves engaging multiple stakeholders, including government agencies, local communities, and the private sector, in the planning process.

Climate-Resilient Infrastructure: Investing in climate-resilient infrastructure—such as flood defenses, drainage systems, and green spaces—is essential for reducing vulnerabilities in urban areas. Public-private partnerships can play a key role in financing and implementing such infrastructure projects.

Community Engagement: Engaging communities in urban planning and disaster risk reduction initiatives is vital for ensuring that resilience-building efforts are context-specific and responsive to local needs. Community-based approaches that

empower residents to take ownership of adaptation strategies can enhance resilience at the local level.

Data and Information Systems: Developing comprehensive data and information systems for urban areas can support evidence-based decision-making and enhance the capacity to respond to climate risks. This includes investing in technology for early warning systems and risk assessments. By promoting urban resilience through these strategies, Nepal can enhance its capacity to adapt to climate change and build sustainable, livable cities.

Conclusion

The political economy of climate change in Nepal emphasize the intricate interplay of governance, socio-economic dependencies, and international dynamics. The National Adaptation Plan (2021-2050) and the 16th Periodic Plan offer pathways for integrating climate considerations into national development strategies, yet significant challenges remain in terms of implementation, financing, and equitable participation. Achieving climate resilience requires navigating a landscape marked by resource constraints, institutional inefficiencies, and socio-economic disparities. Strengthening governance frameworks, enhancing local capacities, and mobilizing climate finance are essential for realizing the goals outlined in national strategies and aligning them with international commitments from the UN Summit of the Future.

Ultimately, the success of Nepal's climate agenda hinges on fostering inclusive, participatory processes that empower marginalized communities and promote sustainable development in the face of climate change. By addressing the root causes of vulnerability and building resilient systems, Nepal can pave the way toward a sustainable and equitable future.

References

- Bernstein, S. (2001). *The compromise of liberal environmentalism*. New York: Columbia University Press.
- Bhandari, S. (2023). Climate vulnerability in Nepal: An analysis of governance and policy frameworks. *Kathmandu University Journal of Social Science*.
- Bhandari, S., & Sharma, R. (2023). Climate adaptation in Nepal: Challenges and opportunities. *Journal of Environmental Studies*.
- Ciplet, D., Roberts, J. T., & Khan, M. (2015). *Power in a warming world: The new global politics of climate change and the remaking of environmental inequality*. Cambridge: MIT Press.

- Falkner, R. (2008). *Business power and conflict in international environmental politics* Palgrave Macmillan.
- Government of Nepal (GoN). (2021). *National Adaptation Plan (NAP) 2021-2025* Kathmandu: Ministry of Forests and Environment.
- Government of Nepal. (2021). Ministry of Forests and Environment (MoFE). *National Adaptation Plan (NAP) 2021-2050*
- Keohane, R. O., & Victor, D. G. (2011). The regime complex for climate change. *Perspectives on Politics*, 9(1), 7-23.
- Nepal Planning Commission. (2024). *16th periodic development plan (2024-2029)*.
- Newell, P. (2000). *Climate for change: Non-state actors and the global politics of the greenhouse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paudel, S. (2020). Federalism and climate change governance in Nepal: Challenges and opportunities. *Journal of Nepalese Studies*.
- Roberts, J. T., & Parks, B. C. (2007). *A climate of injustice: Global inequality, North-South politics, and climate policy*. Cambridge: MIT Press.
- Schlosberg, D. (2012). Climate justice and capabilities: A framework for adaptation policy. *Ethics & International Affairs*, 26(4), 445-461.
- Sharma, R., Bhandari, S., & Thapa, D. (2022). Impact of climate change on agricultural productivity in Nepal. *Nepal Agricultural Research Journal*
- United Nations. (2024). *Pact for the Future: Summary of commitments from the UN Summit of the Future*.

An integration Model of Information Communication and Technology (ICT) in Development Management cycle of Nepal

✍ Pushpa Ghimire*

✍ Er. Anupam Paudel**

Abstract

National Planning Commission is the apex body in terms creating a roadmap of national development and is the locus of the development management cycle of Nepal. Multi-stakeholder engagement in the cycle of planning and development management highlights the fact that from the stages of planning to the monitoring and ultimately evaluating every planned policy of development in Nepal funnels through numerous bureaucratic channels. The prevailing practice of policy formulation and overall development management has seen changes in the usage of technology but the scale of current usage of ICT in perspective of scope and accessibility is bare minimum. A slight insight into the rapid rise of technology and scope of technology to exponentially enhance the efficiency and effectiveness presents to us the opportunity to widen scope of ICT integration in the policy and development management. The aspect of Development management is multi-sectoral, many actors are involved in the process of development management. The appropriate and need based integration of ICT enables us for prompt data sharing among the respective government entities. A common framework and standard of data sharing architecture mitigates the issues of inconsistency among the data from different sectoral institutions. To realize a popular concept of Front office and Back office optimization at National Planning Commission, numerous tools and methodology has been mentioned that ultimately strengthens the capacity of NPC as a focal point of development management.

I. Introduction

Needs and aspirations of its citizens becomes top most priority rather than any agenda for any nation. For meeting changing needs and aspirations of the people

* Planning Officer, National Planning Commission.

** Administrative Officer, District Administration Office Kathmandu.

through development at every sphere and sector of a nation by enhancing development management and administrative efficacy is of concern.

In Nepal, Fifteenth Plan has been formulated with the long-term vision of fulfilling the shared national aspiration for “Prosperous Nepal, Happy Nepali” by making Nepal a high-income country by 2043. A prosperous, independent, and socialism-oriented economy with a happy, healthy, and educated citizens enjoying equality of opportunities, dignity, and high standards of living. Accordingly, the national goal of this plan is to create a basis for upgrading Nepal to the status of a high-income country by transforming it into a socialism-oriented welfare state with a prosperous economy, social justice, and improved living standards.

The Constitution of Nepal envisions balanced and inclusive development of the country. To realize the national vision of '*Prosperous Nepal, Happy Nepali*', it is necessary to build planned, environmentally-friendly, disaster-resistant, well-managed, inclusive, economically dynamic, and picturesque cities equipped with modern infrastructure.

Similarly, from the concept paper of Sixteen Plan, it is clear that the next vision of periodic plan is going to be “Good Governance, Social Justice, and Prosperity”

In order to change the needs and aspirations of people into reality, execute the plans and policies of the government, accomplish the development agenda particularize by the Constitution of Nepal and achieve the vision of ‘Prosperous Nepal, Happy Nepali’ strong form of collaboration and coordination between three tiers of government, line ministries and stakeholders is indeed. Besides, any issue of development administration and development agenda of government can't be limited only into single entity, because development is multi-disciplinary phenomena and it seeks collective and collaborative efforts of all.

Moreover, from the formulation to implementation, monitoring and evaluation of plans, policies, and programs to the delivery of public service in order to achieve development agenda and changing needs and aspirations of people collective and collaborative effort is in top most priority for any nation. Without, robust integration and adoption of information and communication technology by an entity in its office operations and with concerned entities and stakeholders, achieving development agenda and delivering effective public service would be challenging.

In the era of Artificial Intelligence and technology advancement, robust information and communication technology is indeed for the government. In Nepal, the general E-governance practice of Nepalese bureaucracy is mostly limited to replacing typewriters with computers, but the end goal remains the same; typing printable documents. This limited understanding of Information and

Communication Technology has limited the integration of Information Communication Tools from daily office automation to complex system design and development.

This article focuses on the Integration and adaptation of information and communication technology in inter-ministry and inter-government coordination and collaborative functionality for the plan and policy formulation, analysis, monitoring, evaluation and stakeholder engagement.

In Nepal, the issue of administrative efficacy, fostering development of a nation and achieving long term vision is of utmost concern. Many studies have been conducted and numerous initiatives have been put into action to address the issues of administrative efficacy. Yet, the issues of administrative efficacy prevail. In Nepal in this context is no exception. Even though many organizations which are seen as a professional institution in its operations and functionality mainly concerned with policy promulgation and policy review with little to no public interaction and direct public service delivery domain, it has some lingering issues of administrative efficacy as that like any other public institution. Similarly, coordination and collaboration between concerned stakeholders in development administration and integration as well as the adaptation of information communication technology system are seen as matter in question.

As mentioned above, this article mainly focuses integration and adaptation of Information Communication Technology by three tiers government, suitability of ICT to be integrated and adopted for setting the national vision, plan and policy formulation, analysis, monitoring and evaluation. Specifically, this article articulates the essence of usefulness of ICT from policy adaptation to monitoring and evaluation at National Planning Commission in specific and development management cycle as a whole.

As a national policy think-thank, National Planning Commission formulates National Development Plans, Medium Term Expenditure Framework, and is an important factor in budget, and line ministry program formulation. As an apart from this National Planning Commission also conducts numerous research, study on issues related to both sectorial ministries and contemporary issues.

The National Planning Commission (NPC) functions as the specialized and highest advisory body within the Government of Nepal, responsible for crafting the nation's overarching vision, development policies, periodic plans, and sector-specific strategies to promote comprehensive national development. Headed by the Right Honorable Prime Minister, the NPC is tasked with assessing resource requirements, identifying funding sources, and allocating budgets for socio-economic development initiatives. Additionally, it serves as a central entity for overseeing and evaluating development policies, plans, and programs. Moreover,

the NPC acts as an intellectual focal point, facilitating the exchange of innovative development concepts and proposals among scholars, the private sector, civil society, and development partners (NPC website).

Under the Economic Procedure and Fiscal Responsibility Act of 2076, the Planning Commission is tasked with developing a blueprint outlining the medium-term expenditure framework every three years, based on the periodic plan. This blueprint encompasses various elements such as the overall financial plan, budget and program plans, outcome plans, as well as detailed activity outlines for proposed projects or programs. These details include estimated costs per activity unit, projected project or program duration, and anticipated returns. Furthermore, the Act emphasizes the importance of prioritizing programs based on their projected impact and effectiveness.

As a national policy think-tank, apex advisory body of the Government of Nepal and specialized agency for development management, one of the major areas of concern for the National Planning Commission is the optimal integration of Information and Communication Technology in its operations and fulfillment of its core responsibilities. In order to formulate implementable and achievable national development plans, policies, sectoral policies; for identifying and mapping resource needs for development of nation; for monitoring and evaluation of plans, policies and programs; to act as an intellectual hub there must be optimal integration of Information and Communication Technology within National Planning Commission and between three tier of government, line ministries and stakeholder is indeed. And, it is equally applicable for the line ministries, entities, three tiers of government as well as stakeholders for the formulation of relevant plans, programs, directives and guidelines which align with national development policy and agenda.

II. Case Analysis

In most institutions, especially the government, the issue of administrative efficacy is of utmost concern. Many studies have been conducted and numerous initiatives have been put into action to address the issues of administrative efficacy. Yet, the issues of administrative efficacy prevail.

National Planning Commission in this context is no exception. Even though National Planning Commission is seen as a professional institution in its operations and functionality mainly concerned with policy promulgation and policy review with little to no public interaction and direct public service delivery domain, it has some lingering issues of administrative efficacy as that like any other public institution.

As a national policy think-tank, National Planning Commission formulates Periodic Plans and NPC is an important actor in Mid Term Expenditure Framework (MTEF), yearly budget, and line ministry program formulation. Apart from this National Planning Commission also conducts numerous researches, study on issues related to both sectorial ministries and contemporary issues.

One of the major areas of concern for the National Planning Commission is the optimal integration of Information and Communication Technology in its operations and fulfillment of its core responsibilities. The general E-governance practice of Nepalese bureaucracy is mostly limited to replacing typewriters with computers, but the end goal remains the same; typing printable documents. This limited understanding of Information and Communication Technology has limited the integration of Information Communication Tools in governance delivery automation.

In the techno savvy world of 21st century the use of Information Communication Technology, ICT, is engraved in every dimension of the society. In the sector of governance, the degree of usage of Information Communication and Technology determines the effectiveness and efficiency of the government mechanism of a nation / state. The integration of Information Communication and Technology delivers instant impact in service delivery apparatus of the government but having said so, ICT is not limited to G2C (Government to Citizens) module of governance. There are scopes for integration of the Information Technology and Communication in G2G (Government to Government), G2B (Government to Business) module of governance. In the perspective of federal state structure, the usage of Information Communication and Technology help in coordination, cooperation among the different tiers of federal governments.

There are different approaches in different countries, some countries adopt unified database structure and one window government portal where as other nations adopted for distributed database and diverse systems. In our perspective, the ICT in governance grew with every government entity creating their own MIS and online systems, data structures and database systems. This has created a complex web of distributed database and ICT systems. The need of a reliable frame work both legal and functional is needed to cater the growing demand of data sharing among the various ICT systems among the government entities.

If there is an effective mechanism of integrated Information and Communication system within and between entities, time and cost for formulation of plans, policies and programs will be reduced as well as problem of duplication in monitoring and evaluation will be solved due to effective coordination and collaboration mechanism between entities. If such scenarios are fulfilled then there will be effective project management and prioritization of the projects. And,

ultimately it leads to overall development of a nation through effective and efficient development management. Desired lable of administration efficacy, and effective coordination and collaboration between government agencies and entities can be realized by complete and need based integration of ICT in government functionality.

As a whole, effective, efficient and result driven development management can be achieved with the need based, customized implementation Information Communication and Technology. Having said so, the use of Information Communication Technology should not be limited to the usage of simple tools to enhance office productivity. The impending results are the intervention of Information Communications and Technology in office operations for enhanced administrative efficacy of development management: -

- Optimizing the current status of ICT infrastructure at three tier of development administration and their use in internal administration.
- Integration and adaptation of ICT on inter-ministry and inter-government coordination and collaborative functionality.
- Assess the aspect of connectivity between the think tank, monitoring and evaluation agencies and different stakeholders.
- A shared framework of data exchange among different government entities.
- And explore ventures for positive impact.

III. Literature

The exploration of Information and Communication Technology for Development (ICTD) revolves around assumptions regarding the nature of ICT innovation and its impact on development. Examining the interdisciplinary literature on ICTD and identifying two distinct perspectives concerning the process of ICT innovation in developing nations: the transfer and diffusion perspective, and the socially embedded action perspective. Additionally, there are two perspectives on the developmental transformation that ICT is believed to facilitate: progressive transformation and disruptive transformation. By combining these perspectives, four distinct discourses emerge, shedding light on the nature of ICT innovation and its role in developmental transformation. However, analysis indicates that despite the significant theoretical advancements in studying technology innovation within socio-economic contexts, ICTD research struggles to construct compelling arguments regarding ICT-enabled socio-economic development via ICT based development management (Avgerou, Chrisanthi, 2010).

Certain authors have adopted a critical perspective towards the predominant notion of development that shapes discussions on the digital divide. They challenge the idea that Information Systems (IS) innovation primarily serves to enhance a country's competitiveness in the development management. Notable voices in this discourse include Wade (2004a) and Warschauer (2003). Meanwhile, other scholars highlight the persistent controversies surrounding development, development policies, and the role assigned to Information Communication Technology (ICT) within diverse development strategies. Avgerou et al. (2003) contributed to this discussion by emphasizing the complexities inherent in the relationship between ICT and development policy.

There is a broad consensus that emerging technologies are significantly influencing economic, social, and environmental dynamics, both positively and negatively. However, development cannot progress without global communication and the exchange of knowledge (MacLean, 2007). Cohen et al. (2000) highlight the pervasive influence of the digital economy across various sectors of society and advocate for a recalibration of the political agenda to incorporate concerns regarding the impact of the digital economy.

IV. Initiatives for ICT based development management

A. Front Office (Coordination and Collaboration)

When any development administration in its core functionality does not categorize itself as an office with citizen engagement. Yet, that entity has different levels and modules of engagement of its own, mainly with the line ministries and various stakeholders/agencies.

This engagement with the different stakeholders can be vaguely termed as a front office perspective for that entity. Front-office initiatives for the entity generally involve *two* issues:

- Online-services
- Stakeholder's engagement platform / collaborative digital web framework.

V. Online-services

There are no definite "standard" models for online services. Generalist categorization can be: -

1. Information.
2. Interactive Information.
3. Transactions.
4. Data Sharing.

1. Information

The first stage is delivering information. Information dissemination can be in-house (for staff), or line ministries or with three tier of development administration or relevant stakeholders. The information must be of a duplex nature. Entity also needs to have access to information generated via various in-house reporting systems of respective line ministries.

2. Interactive Information

Interactive Information is the second stage where stakeholders can have more accessibility than just looking at static information. A prominent factor in Interactive Information is access to the information; when and what, i.e. when it is needed and what it is needed. Interactive Information is the combination of Stage 1 (Information) and users' ability to access agencies' databases.

3. Transactions

This is a more advanced stage of online services where users/stakeholders can carry out their secure transactions. For this, it requires Stages 1: Information, Stage 2: Interactive Information, and users' ability to enter secure information and engage in transactions with the agency. This requires real-time responsiveness systems.

4. Data Sharing

For online services, data sharing between line agencies is very important. Data Sharing is a Stage where three tier of government, Line agencies'/ministries can share with other agencies. For this stage 1st, 2nd and 3rd should be formed. This helps to reduce redundancy and ensure better and faster services.

Online Services implementation *via* –

- Digitization of available information and various study reports, monitoring and evaluation reports and other major reports and make them accessible through the website.
- Rather than only just having downloadable forms and datasets on the websites, the public should be able to interact more dynamically via webpages for an enhanced online service experience.
- The feedback/complaints/suggestions collection web portals could be useful in the respective policy review.

- The emergence of the concept of m-governance should be taken into consideration as a platform for information sharing and stakeholder engagement.
- Interactive data-sharing framework via digital data exchange modules among the online reporting systems of three tier of government, various line ministries and agencies to and from National Planning Commission.
- Web GIS-based systems to browse, and explore data, reports, and publications in an interactive way.

VI. Stakeholders engagement platform / Collaborative digital web framework

The basic idea behind stakeholders' engagement platform / Collaborative digital web framework is engaging the three tier of development administration, stakeholders, and line agencies in interlinkage form of operations using ICT tools. Engagement platform or collaborative digital web framework is a concept of ICT integration as tool in development administration providing information, consulting, and engagement in policy-making.

It mainly focuses on:

- 1) Common standards of data presentation and data visualizations
- 2) Data sharing framework within office.
- 3) Data sharing architecture with line ministries and stakeholders
- 4) Joint authentication

B. Back Office (Office Automation)

Back-office is the internal operations of an entity that supports core processes for enhanced performance to achieve the objectives and is not accessible or visible to the outer public and stakeholders.

Back office initiatives for administrative efficacy: -

- Performance tracking and evaluation system,
- Letters / Memo Management system,
- Policy / Study Preparation collaboration framework for joint operations,
- An in-house integrated database consisting of all of the data, research reports, and publications of NPC,
- Digital Web Library for in-house staff of the NPC,
- Standard Reporting format Standard to be developed and integrated with the reporting systems of line Ministries and line agencies,

- Meetings and seminars management and digital archiving system,
- Online tracking of study group job assignments; linked to timeliness standards for approval process, which helps to make automated standardization and reduce extra effort,
- Capacity Enhancement of the in-house staff in the usage of essential ICT tools.

VII. Outcomes for E-Governance and ICT Integration in NPC

Until now, the main drivers for e-governance have been efficiency gains and effective delivery of policy outcomes. Recently, the focus has shifted to other objectives: improving services, increasing accountability, and facilitating engagement.

The main reasons to embrace ICT Integration in NPC (for e-governance) are as follows:

- Improves **efficiency**.
- Improves **service quality**.
- Enhances **E-governance skills**.
- Helps achieve **policy outcomes**.
- A major **contributor to reform**.

A. Efficiency

- Replacing paper-based approaches with computer/online applications reduces costs of data re-entry and checking,
- Greater sharing of data within government agencies– eliminate costs of multiple collections, data reconciliation,
- Reduce publication and distribution costs via online publications.

B. Service Quality

- Online portals on particular topics or groups, bringing together relevant information and services
- E-mail lists to push customized information to specific groups, whenever the information becomes available

C. E-governance skills.

ICT / E-governance skills are a must-have skill set among an efficient workforce in today's age of Information and Communication Technology.

Enhances three sets of E-governance skills sets:

- Information Technology (IT) skills

- Information Management (IM) skills
- Information Society (IS) skills

D. Policy outcomes

E-Governance via ICT integration in NPC can help achieve better outcomes in major policy areas. It is expected that all policy areas will be positively affected via:

- Reduced government calls on public funds through more effective programs and operations,
- Better public participation in the yearly plan, policy promulgation, and so on,
- Better use of databases and digital information effectively and precisely,
- Better sharing of information between NPC and line ministries/agencies/stakeholders,
- Conducive working environments with efficient sharing of the information among the teams/staff involved in study research, development management evaluation, policy promulgation, or review tasks in NPC,

E. Contributor to reform

E-Governance via ICT integration is an enabler of reform. It serves as a tool for reform by:

- Simplifying administrative processes.
- Facilitating the integration of services and processes.
- Enabling seamless management.
- Highlighting internal governance inconsistencies.

VIII. Challenges

Presenting the brighter aspect of ICT and advantages ICT creates we should not be too carried away. There are some institutional and other interconnected challenges associated with the adaptation of ICT.

A. Investment Intensive

The advantages of ICT in both economic and social realms of development management are evident. Yet, its potential impact could be greatly amplified through the expansion of its penetration. However, scaling up the penetration levels of ICT integrated systems in both developed and developing nations poses considerable costs and may not yield immediate profits for NPC. Achieving success in these investments demands a collaborative effort involving all stakeholders among the three tiers of federal government, including prioritized

government intervention. Initial financial backing from the government is pivotal in shaping a country's ICT strategy, especially since the benefits and demand for new services may not be immediately discernible to development management actors.

B. Re-engineering

Generating these benefits for development management via appropriate usage identification of ICT necessitates substantial investments and dedication from diverse stakeholders, alongside revisions to existing regulatory frameworks, compromises between governments and industries, and robust public involvement. Moreover, aligning the interests of these diverse stakeholders is challenging given the stakes involved: ICT companies pursue revenue, governments aim for access to innovative services, tax revenues, and economic growth, all prioritizing for citizenship demand centric development management mechanism.

C. Adoption issue

Despite strides in promoting sustainable ICT practices in development management, significant barriers to adoption persist within the bureaucracy. One notable challenge is the lack of standardized measurement for assessing the sustainability credentials of ICT products. This means that many systems and adaptations that enter the ecosystem of development management are without clear indicators of their impact, sustainability, scalability and overall capability making it difficult to make informed procurement decisions.

Moreover, even when sustainability, scalability metrics are available, another hurdle arises: accessing information that verifies a system's alignment with current requirement. This lack of transparency and consistency in such data creates confusion who are striving to integrate ICT into existing work practice for a seamless transformation into e-governance of development management.

D. The rebound effect

According to some researchers, ICT has indeed enhanced productivity and efficiency, resulting in increased output rather than decreased input—a phenomenon known as the rebound effect (Brookes, 1990). In essence, the rebound effect describes the offsetting of efficiency gains from technological progress by increased consumption of the same service, often due to cost reductions.

Notably, there are classical examples illustrating failed dematerialization due to rebound effects, such as the rise in paper consumption despite the introduction of computers, which were expected to lead to a paperless office (Sellen and Harper,

2001). These instances underscore the notion that relying solely on ICT for efficiency measures may not be sufficient to conserve resources and enhance efficiency. Instead, measures that restrict both input and output are necessary to mitigate these unintended rebound effects. Thus, it becomes imperative to implement sufficiency measures alongside efficiency measures to effectively address resource conservation challenges in the era of ICT advancement.

VI. Conclusion

Information technologies enable the analysis, modeling, control, and communication of data among the numerous government entities in the three tiers of the government. Information and Communication Technology (ICT) plays a pivotal role in sustainability research and practice, serving as a cornerstone in data measurement, modeling, and analysis. This is particularly evident in impact assessment of the development plan. ICT is essential in fostering life cycle thinking, offering tools to aid decision-making processes. The utilization of computer tools and databases enables the execution of intricate modeling studies, facilitating comprehensive analyses of various environmental impacts.

E-Governance facilitates interaction between different stakeholders in governance. ICT structures and processes will have a major impact on how operations of institutions (NPC) are carried out and how goals/objectives are achieved and outcomes are delivered.

A well-planned implementation of e-governance practices in NPC does two things simultaneously; first, it modernizes the functionality of NPC improving the administrative efficacy of NPC, and second, it serves as a great learning experience to draft the standard protocols of e-governance practice in the development management and policy formulation, implementation, and review.

NPC with a strong e-governance foundation can lead to the development of a unified reporting and monitoring system resulting in a centralized database that could be useful for all the government agencies of different sectors and federal units as well as for the NPC itself.

References

- Avgerou, Chrisanthi (2010) *Discourses on ICT and development*. Information Technologies and International Development, 6 (3). pp. 1-18. ISSN 1544-7529
- Wade, R.H. "Is globalization reducing poverty and inequality?" World Development (32:4) 2004b, pp 567-589.

Avgerou, C. M. Korpela, R. Montealegre and A. Poulymenakou (eds.), Kluwer, Dordrecht, (2003), "*The link between ICT and economic growth in the discourse of development*".

MacLean, D., M. Andjelkovich, and T. Vetter (2007) *Internet governance and sustainable development: Towards a common agenda*. Retrieved September, 2012.

Cohen, S., B. DeLong, and J. Zysman (2000). *Tools for thought: What is new and important about the 'Economy'*. Berkeley Roundtable on International Economics, Berkeley, CA.

Brookes L. (1990). *The greenhouse effect: the fallacies in the energy efficiency solution*. Energy Policy, 18(2), 199-201.

Sellen, A.J. and R.H.R. Harper (2001). *The myth of the paperless office*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

Hilty, L.M., B. Page, and J. Hrebicek (2006). *Environmental Informatics. Environmental Modelling and Software*, 21, 1517-1518

Prosperity and Governance: Enquiring through the Prospective of Development Plans

✍ Chakra Pani Acharya *

Abstract

This study is intended to enquire about the prosperity represented by gross domestic product (GDP) achievements over the target designed in the consequent development plans connecting with the governance environment. The study specifically examines the eighth development plan, implemented immediately after the restoration of democracy in 1990, up to the present day. The findings revealed that the GDP achievements fell short of the targets, with some cases showing a performance of less than fifty percent. To gain a more comprehensive understanding, the study is focused on the Melamchi Drinking Water Supply Project (MWSP), identified as a key national project with full resource support. The investigation disclosed significant delays in the project, poor governance, and a lack of accountability. Throughout the study period, governance indicators such as control of corruption and government effectiveness were below average.

Keywords: Development plan, Prosperity, Target, Achievement, Governance

Introduction

Nepal has undertaken numerous movements and revolutions throughout history to pursue national sovereignty, freedom, and economic fortune. People, civil communities, and professional organizations have solicited historical movements led by political parties. Political movements highlight public issues and link them to success. It was not a single issue; repeatedly, patriotic youths sacrificed their valuable lives. These movements assured transitional freedom; different parties and their collision came into power; nonetheless, the goal of prosperity remained unfulfilled (Chetri, 2018).

The recurrence of movements in Nepal should not become a mere routine for its people. Movements ought to be intricately linked with the pursuit of prosperity, which is regarded as a fundamental right for citizens (United Nations, 2016). Scholars argue that Nepal possesses significant potential in its 8J resources,

* PhD scholar in Nepal Open University, Maanbhawan, Lalitpur.

encompassing Jal (water), Jamin (land), Jungle (forest), Jadibuti (medicinal herbs), Janashakti (human resource), Janawar (animals), Jarajuri (crop plants), and Jalabayu (climate) (Poudel, 2022). The country boasts abundant water resources, breathtaking natural landscapes, and sacred sites like the Pashupatinath temple and Lumbini, which are distinctive destinations for Hindu and Buddhist communities. The presence of iconic landmarks such as Mount Everest, the snow-covered Himalayas, rivers, lakes, natural springs, protected areas, and national parks provides ample potential for hydroelectric power, tourism, and agro-based economic activities (Timilsina et al., 2019).

These inherent developmental potentials from nature remain largely untapped. Statistics reveal a significant migration of young workers abroad in pursuit of employment, with their remittances often allocated to the importation of luxury goods. The current economic indicators illustrate a challenging scenario, with a current account deficit nearing 13 percent of GDP, imports exceeding 38 percent, exports comprising only about five percent, and a trade deficit of almost 37 percent (World Bank, 2023). This situation indicates a subdued atmosphere for economic prosperity.

It is emphasized that reliance solely on physical resources is insufficient for achieving developmental outcomes (Bayar, 2016). The socio-political environment provides a fertile ground for economic development. To expedite economic growth, the government should establish regulations, institute institutions, and adhere to them even in adverse conditions (North & Weingast, 1989). Drawing insights from a study analyzing contemporary policies and institutions and their impact on England's economy, particularly comparing the pre- and post-scenarios of the Glorious Revolution of 1688 AD, it was concluded that the revolution established a conducive environment for economic development.

However, in the context of Nepal, repeated movements have failed to translate the aspirations for prosperity into tangible outcomes given the existing resources. The examination of economic development and prosperity based solely on physical resources does not provide an accurate depiction of the situation. There is a need for a connection with the prevailing governance, which is notably absent in the current body of literature. This study specifically focuses on the development plans implemented from the immediate aftermath of the restoration of democracy in 1990 up to the present day. Development plans serve as blueprints for public investment, aiming to facilitate rapid economic development and, consequently, the prosperity of the people (The National Planning Commission, 2019). The study addresses this gap by providing a descriptive analysis of the designed targets and achievements of development plans, as well as examining one of the

'National Pride Projects' in the context of the contemporary governance scenario.

The paper is structured into six sections, with the upcoming section offering a brief literature review, review of 'governance factor' in the development plans on the third section. Subsequently, the fourth section delves into one of the national pride projects and its accomplishments. The fifth section scrutinizes the results, compares the governance environment, and discusses the findings. The paper concludes with policy recommendation.

Brief Literature Review

Kautilya first introduced the concept of governance for prosperity around 400 BC. The government's role should involve both protecting and maximizing the nation's wealth (Kaufmann & Kraay, 2007). This notion was exemplified by King Prithvi Narayan Shah, who, after conquering Makwanpur, Kathmandu, Bhaktapur, and Lalitpur, verbally directed the prohibition of Indian merchant trade in Nepal. The king believed that such trade would lead to the impoverishment of the people and the nation. Instead, he emphasized the importance of individuals working on self-improvement to contribute to building a prosperous and robust nation (Stiller, 2003). These instructions are the cores of good governance for economic prosperity.

The systematic introduction of the concept of good governance occurred in 1989, primarily through the efforts of international donor agencies, with the World Bank playing a significant role (Weiss & Steiner, 2006). According to the World Bank (2002), governance is defined as the policy formation process that fosters economic growth by involving local communities in economic activities and promoting competition among various individuals and agencies. In its Policy Paper titled 'Governance Matters II,' the World Bank outlines six indicators of governance: voice and accountability, political stability and absence of violence, government effectiveness, regulatory quality, the rule of law, and control of corruption (Kaufmann et al., 2002). Rotberg (2004) recommended to donor agencies, including the Group of Eight nations, the enhancement of governance in developing countries as a crucial step toward their prosperity.

It involves reviewing and assessing the successful implementation of development policies (Asian Development Bank [ADB], 2009). The ADB Report also raises concerns about the effectiveness of the planning commission, which is tasked with monitoring and evaluating development projects. Studies conducted by Kraipornsak (2018) for Thailand and 16 other Asian countries, Meyera (2019) for Malaysia, Ramadhan (2019) for Indonesia, and Al-Naser and Hamdan (2021) for Gulf Cooperation Council countries (GCC) have consistently shown positive correlations between governance indicators and economic development.

However, in many cases, regulatory quality is observed to have a negative impact on developing economies. This underscores the necessity for reforming the parameters to make them more conducive to economic activities.

The ‘governance factor’ in the development plans of Nepal

The idea of achieving rapid economic development has been ingrained in the history of Nepal. Recognizing the urgency for swift economic progress, the elected government initiated the first five-year development plan in 1956 (The National Planning Commission [NPC], 1956). Plan acknowledged the importance of government efficiency, an advanced tax system, and transparent management, leading to the establishment of village-wise development missions. These governance components were deemed essential for the smooth functioning and achievement of a high rate of development.

Following the restoration of democracy in 1990, the eighth development plan identified governance as a crucial tool for achieving a high growth rate. The eighth plan was focused on reforming development administration to align with rapid economic development (National Planning Commission [NPC], 1992). The plan emphasized formulating new policies and enhancing institutions for monitoring and evaluation systems to ensure the timely completion of development projects and programs. Importantly, the plan conceptualized governance norms to facilitate swift economic prosperity.

The Ninth Plan systematically documented governance as a tool for rapid economic development and the equitable distribution of public goods and services. National Planning Commission [NPC, (1997) argued that accountable and responsible civil servants play a pivotal role in completing development and construction works efficiently and delivering public goods and services. The plan incorporated provisions for administrative audits and the formulation of a long-term personnel policy to ensure the reputation, transparency, and accountability of the civil service. It emphasized monitoring and evaluation as the core of project management, forming various committees, including the National Development Action Committee (NDAC) led by the prime minister to address issues in different ministerial domains, and the Ministerial Action Development Committee (MDAC) within each ministry.

Further, The National Planning Commission[NPC] (2002) concentrates on monitoring, evaluating, and publicizing reports to enhance transparency and promote good governance. Similarly, the focus on governance reform continued in the eleventh development plan, as highlighted by the previous plan. The National Planning Commission [NPC] (2007) recognized that improving governance within the administration autonomously impacts other sectors of

society. To address institutional corruption, the Corruption Control/Prevention Act of 2002 was implemented, leading to the establishment of a Special Court. Additionally, initiatives such as the National Vigilance Centre and the Anti-Money Laundering Act were introduced, with the drafting of the Governance Act being completed. The National Planning Commission [NPC] (2007) emphasized modernizing the Project Management Information System (PMIS) and developing a long-term vision paper for the next 20 years. Regular meetings of the National Development Action Committee (NDAC) and Ministerial Action Development Committee (MDAC) were prioritized during the eleventh plan.

Similarly, the twelfth plan, outlined by the National Planning Commission [NPC] (2010), regarded good governance as a tool for transparency, participation, accountability, and corruption control. The plan also placed a strong emphasis on e-governance projects to enhance the transparency and cost-effectiveness of government operations. Subsequent plans, covering three, thirteen, and fourteen years, continued to emphasize the promotion of good governance. The fifteenth plan, developed after the formulation of the Constitution of Nepal 2015, aligns with the constitutional principles and committed to ensuring transparent, competent, corruption-free, accountable, and inclusive management of public administrations (NPC, 2019). The plan introduced performance contracts for higher-level public appointments, established a troubleshooting structure under the prime minister for addressing immediate issues in development work, and created the Council for implementation. The monitoring and evaluation (M&E) system was aligned with the Sustainable Development Goals, and a robust mechanism was established to address issues in national pride projects, transformational projects, and other priority projects.

The government's weaknesses are accepted by the document of development plan released under the leadership of the working prime minister: "Plans were made good, but as they could not be implemented properly, there has been a big gap between what we say and what we do" (NPC, 2007). Similarly, the twelfth Plan, The National Planning Commission [NPC] (2010), accepted that due to the lack of positive attitudes of civil servants, carelessness in resolving the problems, lack of prioritization of projects and over-politicization, hindering in development works and distribution of public goods and services.

The rapidly expanding cities in the Kathmandu Valley have long faced significant pressure due to a severe shortage of drinking water. The access to clean and high-quality water is not only recognized as a fundamental right of the people in Nepal's Constitution of 2015 but is also a component of the Sustainable Development Goals (The National Planning Commission, 2019). The diversion of the Melamchi River to the valley became a prominent slogan used by political

leaders to garner support during elections. Various studies have substantiated the viability of the Melamchi River diversion as the most feasible project to meet the water demand in the Kathmandu Valley (Phuyal & Bhattarai, 2017). Consequently, Melamchi Water Supply Project has been accorded the status of a national pride project.

The official commencement of the Melamchi Water Supply Project by the Nepal government took place in 2000, immediately after the financial closure facilitated by the major donor, the Asian Development Bank. The project aimed to provide 170 million liters per day (MLD) of fresh water to the Kathmandu Valley through a 26.5 km tunnel originating from the Melamchi River. The initial project cost was estimated at USD 464 million, with a targeted completion date set for 2007 (Melamchi Water Supply Development Board, 2008; Phuyal & Bhattarai, 2017).

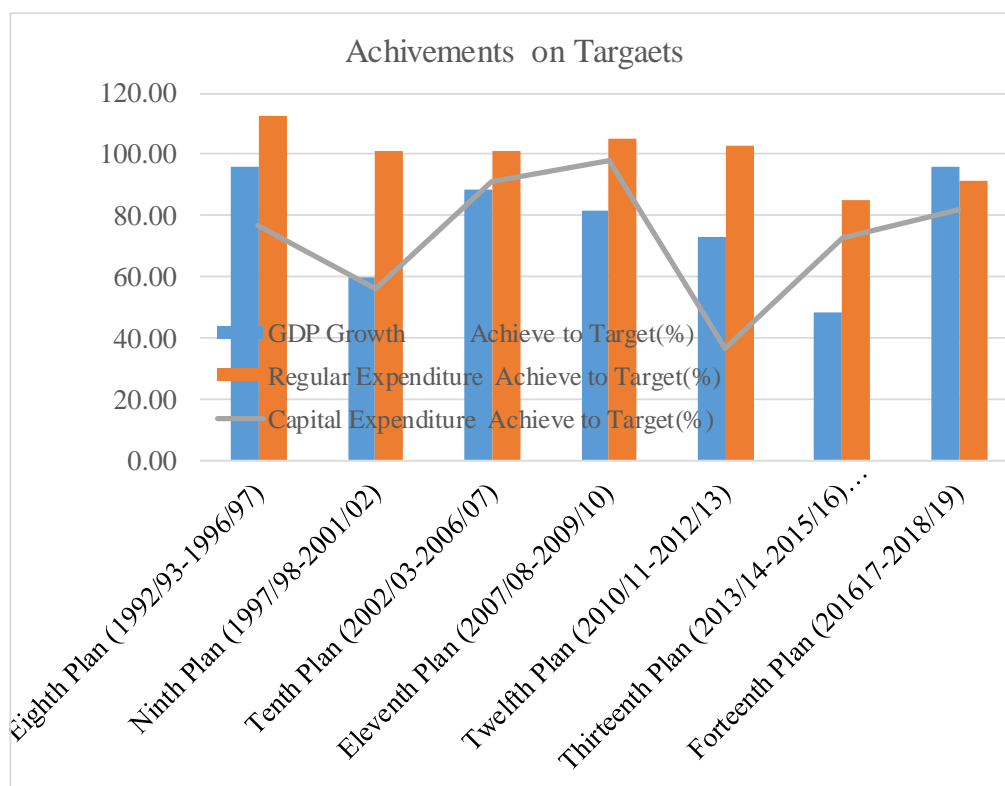

Figure 1. Targets and Achievements Melamchi Water Supply Project: National Pride Project

In the meantime, the tunnel construction contract was awarded to China Railway 15 Bureau Group Corporation (CR15G) on February 19, 2009, with time limit 4.5

years in USD 66 million. The contractor has worked only 22% of the total work up to 2012. The Melamchi Water Supply Development Board (MWSDB) terminated the contract on September 25, 2012 due to unsatisfactory work progress. A new contract for the remaining part was endowed to the Italian Company, Cooperativa Muratorie e Cementisti- CMC di Ravenna, in July 2013 with an amount of USD 98.7 million to finalize within 1095 days (3 Years). In the meantime, the earthquake and Indian blockade disturbed the work and extended the contract until 2018 (Melamchi Water Supply Development Board, 2019).

During this period, CMC faced a cash flow shortage at its headquarters, leading to a halt in the construction. Donors, consultants, and MSDB collaborated to support the contractor, and the tunnel was eventually completed in 2018. However, finishing touches and headwork remained incomplete. Disputes between CMC and MWSDB arose, hindering project progress. CMC's headquarters resolved the conflicts by replacing the manager and other staff, resulting in renewed progress. The earthquake of 2016 caused damage to the construction work, prompting the contractor to claim Rs. 1.6 billion and a 424-day extension to recover from the earthquake and Indian blockade damages. The Dispute Resolution Board decided on a Rs. 350 million variation payment by November 16, 2018, and extended the deadline to February 10, 2019. Unfortunately, CMC did not receive the payment, leading to a contract impasse. The contractor issued a 'Letter of Contract Termination' on November 30, 2018, citing obstacles in variation amount settlements and vacated the project site on December 15, 2018 (B. Thapa, 2018).

Consequently, MWSDB terminated the contract on February 7, 2019. The contract was subsequently re-awarded to Sinohydro Corporation Limited, China, on October 11, 2019, at a cost of Rs. 1,028,183,831.76 (USD 90.5 million, with the exchange rate of 1\$=NRs. 113.58), with the mandate to complete the remaining works within 15 months. The contractor adhered to the contract clauses, and as of June 2021, the remaining works were nearly completed (Melamchi Water Supply Project, 2021).

Issues and Discussion

A project, collaboratively undertaken with donors, ensures full financial closure, outlines the cost and completion time, but unfortunately, at the culmination of the project life cycle, the contract is breached not just once but repeatedly. The Melamchi Water Supply Project (MWSP) serves as a real-world example of how projects encounter delays, escalate in cost, and ultimately deviate from benefiting the intended recipients. Despite being a national pride project, MWSP did not face a resource crisis but rather grappled significantly with project governance issues. Preconditions imposed by donors, withdrawal after financial closure,

reassessment of project costs, unwarranted conflicts among partners, and frequent contract terminations are some of the critical issues that warrant brief analysis.

Figure 2 illustrates 17 significant events during the project cycle, indicating the numerous challenges faced by the project. Reputable multinational donors hastily embrace mega projects, secure financial closure, and then introduce undesired conditions (event 3) before withdrawing abruptly on the brink of project maturity. Various events have impeded the project's progress. Donor withdrawals, premature termination of contracts, contentious debates over scheduled payments, and conflicts among partners pose considerable constraints to project development. The initial financial closure was achieved in 2000, with the project completion date set for 2006 according to the agreement between MWSP and donors. However, the project encountered numerous obstacles during execution, leading to a threefold extension in time, with near completion achieved by June 2021 (Melamchi Water Supply Project, 2021). The regularity of Melamchi water supply has been disrupted due to damage caused by heavy floods, which was not initially factored into the project design. However, the potential impact of natural calamities on project implementation should have been anticipated.

The donor's precondition for the full privatization of the Nepal Water Supply Corporation (NWSC) for valley water supply could not be realized. The complete privatization of state-owned enterprises posed challenges for the Nepal government. The government agency should have effectively communicated the difficulties to the donors. On the flip side, donors, having been long-term partners in Nepal's development activities, should have pre-assessed the prevailing environment before reaching financial closure. Donor withdrawal midway through the project led to delays and increased distrust. It is crucial for donors to recognize that the model of reform may vary in different country contexts, and successful execution requires a nuanced understanding of the local dynamics (Slack et al., 2020). Rest (2018) perceives the Melamchi drinking water project as reflective of "oriental despotism today, with Western donors and corporations setting the rules for most of the world".

The MWSDB terminated the contractor CR15G on September 25, 2012, one year before the targeted date of August 2013, for the cause of not working as per the planned schedule. The project might have monitored the progress bi-yearly or yearly, and action should have been taken promptly. Termination just before the maturity period reflects the lapses in monitoring and evaluation. It delayed the project and raised the cost. Contract for the remaining work was endowed to the Cooperativa Muratorie Cementisti (CMC) di Ravenna in July 2013 to complete within three years. Again, the contract with CMC was terminated on February 7,

2019, rather than continuing the contract and arranging the variation amount settled by the dispute board.

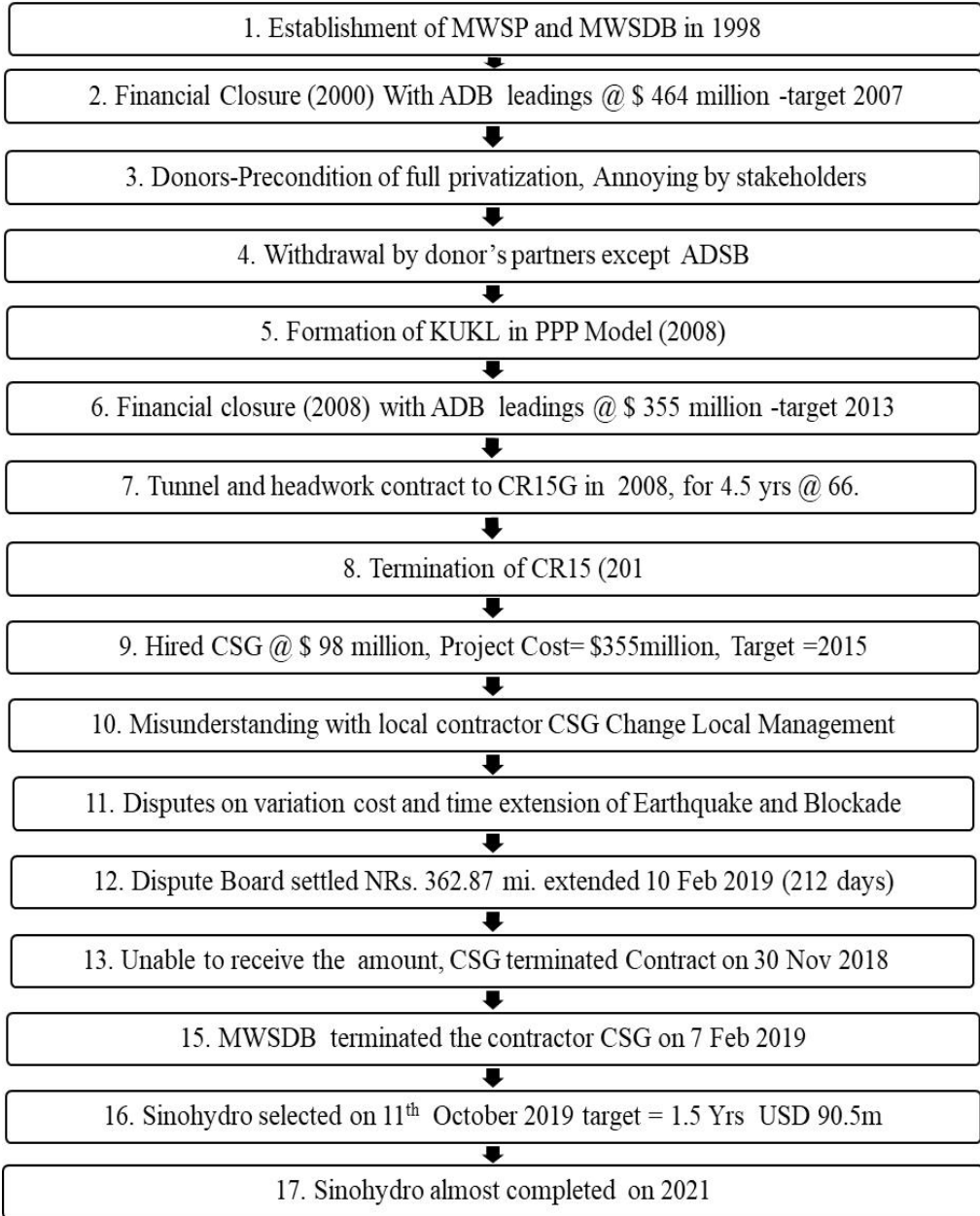

Figure 2. Major Events of the Melamchi Water Supply Project (MWSP)
(Note: Author's design based on publication of MWSP, MWSDB, ADB report)

The frequent termination and awarding of contracts raise questions about the project's governance quality and institutional capacity (Phuyal et al., 2020). Rest (2018) observed that Melamchi's repeated postponements led to frustration with multi-party democracy and a significant loss in government integrity. The constant change in ministers viewing the project as a lucrative opportunity challenges the governance quality. The rent-seeking tendencies of authorities could have contributed to the delays in the Melamchi project, which is representative of larger-scale projects (Phuyal et al., 2020).

As outlined earlier, the Melamchi project has experienced a delay of one and a half decades, starting from the first financial closure in 2000 with the initial goal of completion by 2006. The project was likely finished in June 2021, discarding the damage caused by rainy floods (Melamchi Water Supply Project, 2021). Political instabilities and natural calamities like insurgencies, people's movements, earthquakes, border blockades, heavy floods, and landslides can be realized and adjusted in the pre-designed norms. However, individual negligence or personal irresponsibility should be held accountable for the resulting delays and financial loss. In the Melamchi Water Supply Project, contracts are repeatedly breached, costs are increased, and nobody is found responsible.

The Melamchi Water Supply Project serves as a case study for "National Pride Projects," which are highly prioritized and resourceful. The project engages with renowned multinational financial institutions such as ADB, JICA, etc., and involves competent worldwide contractors and consultants. The project owner and donors collaborate on the monitoring, evaluation, and reporting framework, continuously supervising and reporting on the project. Despite these measures, delays and cost overruns through variations have become a recurring phenomenon.

Additional Discussion on Development Plan and Governance

The study of overall development plans and detailed study of the Melamchi Water Supply Project showed the Project is delayed, expensive and distorted due to the governance deficiencies. The slow decision-making process, deficiency of the working environment, decreased morale of civil servants, and lack of responsibility have led to delays in the project implementation (National Planning Commission, 1992). The absence of project study and research, premature institutional setup, and lack of monitoring and evaluation, absence of people's ownership hampering the project (National Planning Commission, 1997).

The cause of the gap between target and achievement due to imprecise authority and responsibility not accompanying staff's performed work. Even the regular meeting of the NDAC led by the prime minister and the Ministerial Development Action Committee MDAC chaired by the minister could not be held on time (The

National Planning Commission, 2007). Public projects are inefficient; in fact, projects have become the lucrative business for self-centered elites in Kathmandu, Nepal (Rest, 2018). From top to bottom, the officials are politically biased, engaged in rent-seeking activities, and practicing red tape (Dahal, 2020).

Politicians and bureaucrats are the major responsible drivers for good governance and, thereby, economic activities. It is reasonable to observe the data concerned with governance and economic development, and how these dimensions work in the Nepalese setting are briefly sketched in Figure 3. Figure 3 captures the control of corruption and government effectiveness. GDP achievement to target reflects the tendency of economic growth. Control of corruption covers all corruption committed by state officials who use public power for personal benefit. The perception of service quality, the independence of political influence, the quality of policy creation and implementation, and the integrity of government commitment are measured by the government's effectiveness (Kaufmann et al., 2009). Both governance parameters widely cover the bureaucratic and state elites' activities.

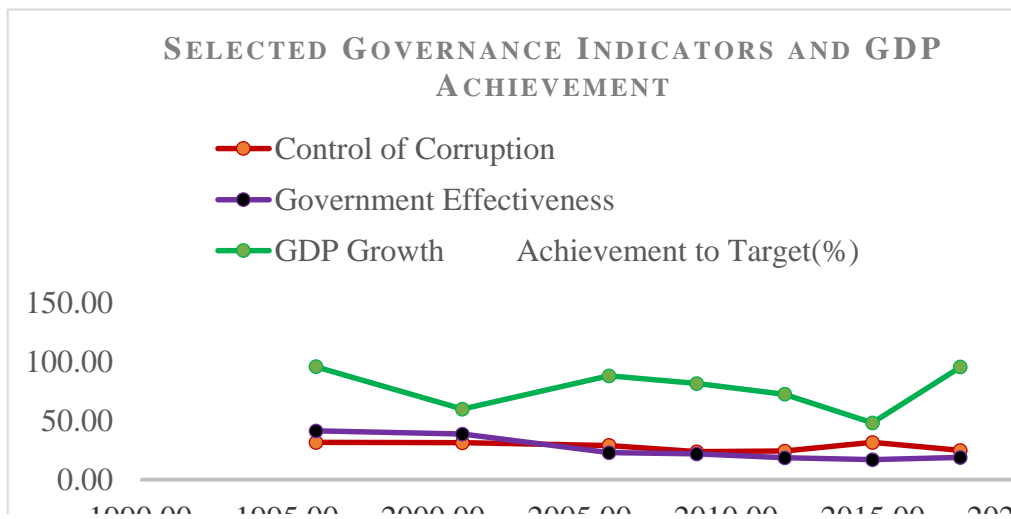

Figure 3. GDP growth achievement and selected governance indicators

(Note. WGI data are extracted from the World Bank open source, and GDP data from the Development Plan document.)

All the indicators are expressed in the percentage range in Figure 3. Control of corruption (CC) and government effectiveness (GE) are managed to adjust with the five-year and three-year development plans and averaged accordingly. The worldwide governance indicators (WGI) data (CC and GE) are extracted from the World Bank open access platform. GDP achievement to target is calculated from

the plan-designed target and its actual achievement on a percentage basis. The figure shows the poor performance in controlling corruption and government effectiveness, which is below 40 percent, losing hope of improvement during the two decades of the period. That is why corruption prevails everywhere, and the political credibility of politicians is decreasing. Data further indicate lower service quality, increased political intervention in public policies, and decreased government credibility. Consequently, a targeted single-digit low growth rate has also never been achieved in the development plan history; sometimes, it is below 50 percent (see Figure 3).

Conclusions and Policy Recommendations

Development plans are consistently formulated with the enactment of laws and regulations, yet the achievement of development targets, particularly in terms of good governance, remains elusive. Examining mega projects like the Melamchi Drinking Water Supply Project reveals governance issues leading to project delays and increased costs, despite being designated as 'National Pride Projects' with high priority and assured resources. A review of development plans from the eighth to the nineteenth demonstrates a recurring pattern of setting targets that often not met. Each subsequent plan acknowledges the shortcomings of the previous one and proposes remedies. Despite decades of planning, the nineteenth plan echoes concerns about unmet goals, especially in economic growth and good governance (National Planning Commission, 2019).

This situation highlights the irresponsibility of public sector authorities, policymakers, and the government's chief executive. The data underscores subpar governance levels, with development targets frequently unattained, making prosperity an elusive goal. Governance forms the foundation of economic development, influencing the rule of law, corruption control, and overall effectiveness (Mahran, 2023). Transparent and corruption-free governance is empirically proven to create a sustainable environment, enhance productivity, and drive economic development (Azimi, 2022).

In the Nepali context, corruption control and government effectiveness fall below average, hindering economic activities and widening the gap between targets and achievements in public infrastructure. While policies are formulated to promote governance and economic growth, execution remains a challenge. Nepal needs to prioritize promotion of governance to achieve prosperity through its development plans. It is crucial to implement formulated policies consistently, starting from the highest levels of authority down to the working level. This approach, modeled by higher-level authorities, can improve governance levels, facilitate project completion, and enhance overall economic activities.

Frequent changes in project leadership impede project development, warranting the allocation of project teams for the entire project tenure. Transparent enforcement of rewards and penalties, along with audits by reliable entities for project delays and cost variations, is essential. Accountability for project delays and cost variations, excluding uncontrollable situations, should extend to project executives, staff, and relevant policymakers. Maintaining a record of integrity and efficiency for project heads and staffs can inform future responsibilities. Legal provisions should be established and enforced to curb delays, corruption, and vested interests in public projects and service production and distribution. Political commitment, as emphasized by Acemoglu et al.(2017), is crucial in practice, determining the nation's fate more than policy documents and inefficient institutions.

References

- Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P., & Robinson, J. A. (2017). Democracy does cause growth. *Journal of Political Economy*, 127(1), 47–100. <https://doi.org/10.1086/700936>
- Al-Naser, M., & Hamdan, A. (2021). The impact of public governance on economic growth: Evidence from gulf cooperation council countries. *Economics and Sociology*, 14(2), 85–110. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2021/14-2/5>
- Asian Development Bank [ADB]. (2009). *Nepal: Critical Development Constraints*. www.adb.org/economics
- Azimi, M. N. (2022). Revisiting the governance-growth nexus: Evidence from the world's largest economies. *Cogent Economics and Finance*, 10(1). <https://doi.org/10.1080/23322039.2022.2043589>
- Bayar, Y. (2016). Public governance and economic growth in the transitional economies of the European Union. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 48, 5–18. www.semanticscholar.org
- Chetri, T. B. (2018). Federal Democratic Republic Nepal: Deepening Problems and Prospects. *Journal of Political Science*, 18, 114–142. <https://doi.org/10.3126/jps.v18i0.20448>
- Dahal, G. (2020). Democratic practice and good governance in Nepal. *Journal of Political Science*, 17, 18–35. <https://doi.org/10.3126/jps.v17i0.20511>
- Kaufmann, D., & Kraay, A. (2007). Governance Indicators: Where are we and where should we be going? In *Policy Research Working Paper* (4370; Policy Research Working Paper). <http://econ.worldbank.org>

- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2009). Governance matters VII: Aggregate and individual governance indicators 1996-2008. In *Policy Research* (4978; WPS4978, Issue June). <https://doi.org/10.1017/CBO9780511635519.007>
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Zoido-lobatón, P. (2002). Governance Matters II: Updated Indicators for 2000/01. In *Governance Matters II Updated Indicators for 2000-01* (2772; Policy Research Working Paper, Vol. 61, Issue 2772). <http://ideas.repec.org/p/wbk/wbrwps/2772.html>
- Kraipornsak, P. (2018). Good governance and economic growth: An investigation of Thailand and selected Asian countries. *Eurasian Journal of Economics and Finance*, 6(1), 93–106. <https://doi.org/10.15604/ejef.2018.06.01.009>
- Mahran, H. A. (2023). The impact of governance on economic growth: spatial econometric approach. *Review of Economics and Political Science*, 8(1), 37–53. <https://doi.org/10.1108/REPS-06-2021-0058>
- Mandal, C. K. (2019, March 21). Nepali bureaucrats regularly asked for ‘their cut’ from Melamchi contractor, Italian officials say. *The Kathmandu Post*. <http://kathmandupost.com> > investigations > 2019/03/21 > nepali-bureaucrats...%0A
- Melamchi Water Supply Development Board. (2008). *Project Description*. Melamchi Water Supply Development Board. <https://www.melamchiwater.gov.np/about-us/melamchi-ws-project/project-description/>
- Melamchi Water Supply Development Board. (2019). *White Paper* (श्वेतपत्र.)
- Melamchi Water Supply Project. (2021). *Environment monitoring report* (Issue 10). https://www.adb.org/sites/default/files/project-documents/31624/31624-023-emr-en_5.pdf
- Meyera, D. F. (2019). An analysis of the causal relationships between economic development, good governance and political stability in Malaysia. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 5(2), 639–657. <https://www.ijicc.net>
- National Planning Commission[NPC]. (1992). *The Eighth plan (1992-1997)* (8th plan). https://www.npc.gov.np/images/category/eighth_eng.pdf
- National Planning Commission[NPC]. (1997). *The Nineth plan(1997-2002)* (9th plan). www.npc.gov.np
- National Planning Commission[NPC]. (2002). *The Tenth plan (2002-2007)* (Tenth Plan). <https://npc.gov.np>

- National Planning Commission[NPC]. (2007). *The Eleventh Plan (2007-2010)*.
<https://www.npc.gov.np>
- North, D. C., & Weingast, B. R. (1989). Constitutions and Commitment: The evolution of institutions governing public choice in seventeenth-century England. *The Journal of Economic History*, 49(4), 803–832.
<https://doi.org/10.1017/S0022050700009451>
- Okolo, C. V., Edeme, R. K., & Emmanuel, C. (2018). Economic Analysis of Capital Expenditure and Infrastructural Development in Nigeria. *Journal of Infrastructure Development*, 10(1–2), 52–62.
<https://doi.org/10.1177/0974930618809173>
- Phuyal, R. K., & Bhattarai, M. (2017). Dynamics of Financing and Governances of Melamchi Water Supply Project in Kathmandu: Lessons Learning. *ADB-ASIAN THINK TANK DEVELOPMENT FORUM 2017 On “Financing For Sustainable Urbanization In Asia And The Pacific,”* September, 20–21.
- Phuyal, R. K., Bhattarai, M., & Devkota, N. (2020). Dynamics of Financing, Governance and Socioeconomic Benefits of Melamchi Water Supply Project in Nepal: Lessons Learnt. *Modern Economy*, 11(07), 1359–1375.
<https://doi.org/10.4236/me.2020.117097>
- Poudel, D. D. (2022). Governance of Asta-Ja Resources in Nepal. *Nepal Public Policy Review*, 2. <https://doi.org/DOI:> <https://doi.org/10.3126/nppr.v2i1.48687>
- Rest, M. (2018). Dreaming of Pipes: Kathmandu ’ s long delayed Melamchi Water Supply Project. *Sagepub.Com, Mld*, 1–23.
<https://doi.org/10.1177/2399654418794015>
- Rotberg, R. I. (2004). Strengthening governance: Ranking countries would help. *Washington Quarterly*, 28(1), 71–81.
<https://doi.org/10.1162/0163660042518215>
- Sharma, K. (2012). Politics and governance in Nepal. *Asia Pacific Journal of Public Administration*, 34(1), 57–70. <https://ppaweb.hku.hk/pdf/2012Vol34Num1Contents.pdf>
- Slack, N., Narayan, J., Singh, G., & Sharma, S. (2020). *New public management: appropriateness, preconditions, challenges and opportunities in developing countries*. 1–14. https://doi.org/10.1007/978-3-319-31816-5_4148-1
- Stiller, L. F. (2003). Dinya Upadesh. In *In the Light Of Research* (p. 18).

- www.academia.edu › Dibya_Upadesh_of_King_Prithivi_Narayan_Shah
- Thapa, B. (2018, December 24). Melamchi delayed by government extortion. *Annapura Post*. <https://nepalitimes.com/from-the-nepali-press/melamchi-delayed-by-government-extortion>
- Thapa, G. B., & Sharma, J. (2009). From insurgency to democracy: The challenges of peace and democracy-building in Nepal. *International Political Science Review*, 30(2), 205–219. <https://doi.org/10.1177/0192512109102437>
- The National Planning Commission[NPC]. (2010). बाह्रौं योजना) *The Twelfth Plan: 2010 -2012*). www.npc.gov.np
- The National Planning Commission[NPC]. (2019). *The Fifteenth Plan (2019/-2023)*. https://npc.gov.np/images/category/15th_plan_English_Version.pdf
- THE National Planning Commission[NPC]. (1956). The First Plan (1956-1961). In *Development Plan* (1).
- Timilsina, R. H., Ojha, G. P., Nepali, P. B., & U.Tiwari. (2019). Agriculture land use in Nepal: Prospects and impacts on food security. *Journal of Agriculture and Forestry University*, 3, 103–111.
- United Nations. (2016). Transforming our world: 2030 Agenda for sustainable development. In *United Nations*. <https://doi.org/10.1201/b20466-7>
- Weiss, F., & Steiner, S. (2006). Transparency as an element of good governance in the practice of the EU and the WTO: Overview and comparison. *Fordham International Law Journal*, 30(5). https://doi.org/10.1163/9789004258242_014
- World Bank. (2002). Building institutions for markets. In *Published for the World Bank Oxford University Press*. <https://doi.org/10.2307/j.cTV2114fq.20>
- World Bank. (2023). *Nepal development update* (Issue April). www.worldbank.org

Implementing Early Warning Systems and GIS-Based Hazard Mapping for Disaster Preparedness on Highways in Nepal

✍ Subigya Dhungana*

✍ Rohan Raj Poudel**

Abstract

Nepal, with its rugged terrains, steep slopes, and excessive rate of monsoonal precipitation, is mainly at risk of herbal disaster in combination with floods and landslides. These calamities regularly reason great harm to important infrastructure, mainly highways, which connect remote areas to city centers. To mitigate these dangers, the mixing of current generation technologies, such as Early Warning Systems (EWS) and Geographic Information Systems (GIS), gives a robust answer. EWS offers real-time facts on capacity failures, permitting government to take timely preventative measures. GIS allows for the mapping and analysis of susceptible regions, helping to prioritize disaster preparedness. The aggregate of those technologies specifically on highways that traverse catastrophe-susceptible areas, can considerably lessen fatalities and infrastructure damage. Successful implementation will require investment in infrastructure, technical understanding, international collaboration, and public focus campaigns. Drawing from the reviews of developed nations such as Japan, Switzerland, and the United States, Nepal can enhance its resilience in opposition to herbal failures by adopting these technologies. The key demanding situations consist of the cost of generating community resource; however, the long-term blessings outweigh the funding.

Introduction

Nepal, a country famed for its majestic Himalayan ranges, rugged terrains, and steep slopes, additionally faces tremendous demanding situations related to herbal disasters, in particular floods and landslides. The country's geographic and climatic conditions, together with heavy monsoonal precipitation and seismic

* Student, Pokhara University, School of Engineering.

** Student, Paschimanchal Campus, Insitute of Engineering.

pastime, render it particularly vulnerable to frequent natural risks. These disasters regularly lead to considerable damage to critical infrastructures along with highways, which act because the lifeblood of Nepal's transportation community, connecting faraway regions to city facilities and facilitating financial sports. The integration of contemporary era technologies, particularly Early Warning Systems (EWS) and Geographic Information Systems (GIS), offers a robust approach to enhance catastrophe preparedness and mitigate the dangers related to those risks, mainly along Nepal's motorway corridors.

Early Warning Systems offer real-time information on impending disasters, permitting government to take preventive moves. GIS, then again, allows in mapping inclined regions, presenting visual and analytical gear to assess disaster dangers. The integration of those two technologies, specifically on highways that traverse catastrophe-susceptible regions, cannot best lessen fatalities however additionally reduce the harm to critical infrastructure.

Early Warning Systems for Disaster Preparedness

Early Warning Systems (EWS) are vital for disaster preparedness, specifically in regions vulnerable to natural hazards. They enable authorities to screen danger indicators and provide well timed warnings to communities and applicable corporations, taking into consideration the implementation of precautionary measures earlier than disasters arises. In Nepal, wherein floods and landslides are recurrent threats, EWS can play an important function in decreasing fatalities and damage to infrastructure, particularly in dual carriageway corridors that function crucial hyperlinks among urban and rural areas.

The implementation of EWS involves the gathering of real-time statistics from various resources such as sensors, satellites, and weather stations. This information is then processed to predict potential hazards, enabling timely warnings to be disseminated to affected communities. The effectiveness of EWS depends on the accuracy of information series, timely communication, and the capacity of neighborhood government and the public to respond to warnings (Cools et al., 2016).

Use of Internet of Things

The use of the Internet of Things (IoT) is one of the effective ways to monitor disaster-prone areas in real time. These sensors can measure environmental factors such as river levels, soil moisture content, rainfall intensity and soil erosion, all of which are important indicators of floods and landslides. In the case of Nepal, the IoT sensors can be placed in flood-prone river and landslide prone mountain communities to provide early warnings.

Frequently hit by earthquakes, landslides and floods, Japan developed one of the most advanced EWS in the world. In earthquake-prone areas, the Japanese government uses ground-based sensors to monitor soil moisture and soil movements, as well as use satellite data to forecast if an earthquake is likely to happen. Japan's EWS is the public warning system it communicates with mobile phone, television and radio broadcasts. During the Cyclone Jebi in 2018, the system was able to issue timely warnings, significantly reducing destruction and damage in disaster-prone areas (Takabatake et al., 2018).

Similarly, the US has carried out flood tracking systems in its flood-susceptible areas, especially alongside the Mississippi River. The National Weather Service (NWS) uses aggregate of river gauges, rainfall facts, and weather forecasts to expect flooding. These structures helped save huge-scale losses at some point of main flood activities which includes Hurricane Katrina.

Nepal's highways, especially the Prithvi Highway and Arniko Highway, are quite prone to both floods and landslides. Prithvi Highway, as an instance, connects the capital, Kathmandu, with Pokhara and passes through several landslide-susceptible regions, mainly at some point of the monsoon season. By putting in flood monitoring sensors in river catchments and soil moisture sensors in hilly areas, real-time statistics on water degrees and soil saturation can be collected. This data can then be analyzed to predict the likelihood of floods and landslides, permitting government to take precautionary movements including rerouting visitors, closing highways, or issuing evacuation orders (Alam et al., 2024).

In flood-prone areas, sensors can reveal river water levels and detect growing traits that suggest a forthcoming flood. For example, in the southern plains of Nepal, in which rivers like the Koshi and Narayani overflow their banks in the duration of the monsoon, flood sensors can offer real-time data. Similarly, in landslide-inclined regions, soil moisture sensors can locate increase in soil saturation that frequently precede landslides, making an allowance for the timely evacuation of people and closure of highways.

Remote Sensing and Satellite Data

Remote sensing technologies, particularly satellite TV for pc imagery, offer a useful tool for disaster tracking and prediction. Satellites can reveal massive areas constantly and come across diffused changes in the environment that can signal a possible disaster (Tsatsaris et al., 2021). For example, satellite-based radar can discover ground deformations, modifications in river flows, or even slight shifts in slope balance, all of which are crucial for predicting floods and landslides.

Nepal's topography, characterized through steep slopes and slender river valleys, makes far off sensing a perfect tool for tracking landslide and flood dangers

alongside highways. For example, the Mid-Hill Highway, which traverses numerous mountainous areas, is vulnerable to landslides. Using satellite statistics, authorities can reveal slope stability and hit upon regions wherein land deformation is taking place (Festa et al., 2022). These statistics may be cross-referenced with rainfall records and different environmental signs to assess the likelihood of a landslide.

Moreover, remote sensing can be used to reveal river basins for signs of flooding. In the Terai location, in which the East-West Highway frequently experiences intense flooding at some stage in the monsoon season, satellite imagery can discover adjustments in river flows and water degrees. By integrating these records with ground-level data from climate stations, government can create correct flood forecasts and take preventive measures together with rerouting site visitors or reinforcing embankments (Munawar et al., 2022).

In Europe, the Copernicus Emergency Management Service (EMS) makes use of satellite records to display natural disasters, together with floods, landslides, and earthquakes (Wania et al., 2021). The device offers actual-time satellite TV for pc imagery to European Union member states, allowing them to reply swiftly to failures. During the 2013 Central European floods, the Copernicus system become instrumental in providing flood maps that helped government plan evacuations and rescue operations.

In the USA, the National Aeronautics and Space Administration (NASA) uses satellite information to screen environmental changes which could lead to natural havoc. For example, during the 2018 California wildfires, NASA's satellites furnished real-time imagery that helped firefighters and emergency responders to unfold of the fires and guard infrastructure and groups (Reeves et al., 2023).

Mobile Alerts and Communication

A key element of any Early Warning System is the dissemination of statistics to the public. In Nepal, cellular smartphone penetration is massive, making cellular signals a powerful device for speaking disaster warnings. SMS-based alert systems, mobile apps, and social media systems may be used to inform people of capacity dangers in actual-time, letting them keep away from dangerous areas and take precautionary measures.

Nepal can leverage its high cellular telephone utilization to create a powerful alert system. For example, tourists on highways which includes the Kodari Highway, which is vulnerable to landslides, can acquire SMS signals approximately impending landslides or avenue blockages, permitting them to reroute or postpone their journeys. Similarly, mobile apps can provide real-time updates on street situations, climate forecasts, and catastrophe dangers.

The effectiveness of cellular alert systems relies upon on public recognition and engagement (Bean et al., 2022). Therefore, Nepal will want to conduct public focus campaigns to train citizens on a way to reply to catastrophe warnings and what steps to take in the event of a flood or landslide alert.

In Japan, mobile alert structures are integrated into the country's catastrophe preparedness framework. Residents receive signals for earthquakes, tsunamis, and other herbal failures through a country wide alert device that pronounces messages to all cell phones in affected regions. During the 2011, Tōhoku earthquake and Tsunami, Japan's cellular alert device played a crucial position in saving lives by circulating timely warnings to coastal groups (Hoshiba & Ozaki, 2014).

The United States also makes use of cell indicators for catastrophe warnings through the Wireless Emergency Alerts (WEA) device. The WEA sends geo-focused indicators to cell gadgets in disaster-affected areas, providing warnings approximately intense weather, floods, and different emergencies. During Hurricane Harvey in 2017, the WEA device provided essential flood warnings to residents of Houston, enabling them to evacuate earlier than floodwaters reached their homes (Grineski et al., 2020).

Geographic Information Systems (GIS) for Hazard Mapping

Geographic Information Systems (GIS) are powerful equipment for disaster danger control, permitting authorities to visualize, examine, and predict regions that are at high risk of herbal disaster. GIS integrates spatial statistics with environmental, topographical, and ancient records to create hazard maps that pick out areas vulnerable to floods, landslides, and other natural risks. These maps are beneficial for disaster preparedness, infrastructure planning, and emergency response.

Landslide Susceptibility Mapping

Landslide susceptibility mapping involves analyzing factors such as slope gradient, soil type, rainfall patterns, and historical landslide data to identify areas most likely to experience landslides. GIS can be used to create predictive models that spotlight excessive-danger zones along highways, permitting government to recognize their risks and mitigation efforts on the most vulnerable regions.

In Nepal, highways including the Narayanghat–Mugling Highway bypass via landslide-prone regions. GIS-based landslide susceptibility mapping can help perceive sections of those highways which are at the greatest hazard of landslides. By studying topographical records, rainfall styles, and historic landslide records, GIS models can predict which areas are most possibly prone to landslides in the

course of the monsoon. This data can guide the construction of protecting systems inclusive of retaining walls, drainage structures, and rockfall boundaries.

Additionally, GIS mapping can inform maintenance and safety improvements on highways. For instance, road sections identified as high-risk zones can be prioritized for repairs, slope stabilization measures, and the installation of warning signs (Sofia et al., 2020; Torbaghan et al., 2022). By focusing resources on the most vulnerable areas, authorities can reduce the risk of landslides and improve highway safety.

In Switzerland, GIS-based landslide susceptibility mapping is used considerably to manipulate landslide dangers in mountainous areas (Huabin et al., 2005). The Swiss Federal Office for the Environment (FOEN) makes use of GIS to create unique landslide hazard maps, which are used to devise infrastructure projects, guard critical transportation routes, and manual land-use making plans. These maps also are used to inform the public approximate landslide dangers and manual evacuation planning in catastrophe-prone areas.

Similarly, in Italy, the Civil Protection Department makes use of GIS to create landslide susceptibility maps for the Apennine Mountain variety, wherein landslides are not unusual (Carrara et al., 1991). These maps are used to pick out excessive-chance areas and prioritize mitigation measures, consisting of slope stabilization and road closures in the course of periods of heavy rainfall.

Flood Risk Zoning

Flood risk zoning includes using GIS to analyze elevation data, river structures, and rainfall trends to create maps that show areas at excessive risk of flooding. These maps are important for figuring out sections of highways which might be vulnerable to flooding and guiding the implementation of flood manage measures.

Nepal's East-West Highway, which runs via the low-mendacity Terai vicinity, regularly experiences intense flooding all through the monsoon season. GIS-based flood danger zoning can help government discover sections of the dual carriageway which might be most in all likelihood to be submerged all through heavy rains or river overflows. By analyzing elevation data and river systems, GIS models can predict which areas are at the highest risk of flooding and guide the development of flood control measures, such as embankments, levees, and elevated road sections.

Flood danger zoning can also tell the layout of more effective drainage structures alongside highways, helping to save you waterlogging and reduce the danger of avenue damage throughout the monsoon season. Additionally, flood maps can

guide emergency response efforts, permitting authorities to devise evacuations and course closures earlier of flood activities.

In the Netherlands, GIS-based flood threat zoning is a critical aspect of the country's flood management approach (Jong & Brink, 2017). The Dutch authorities make use of GIS to create particular flood risk maps that manual the development of flood defenses, along with dikes, levees, and hurricane surge boundaries. These maps also are used to devise land use and infrastructure improvement in flood-prone areas, helping to defend critical transportation routes and decrease the threat of flood-associated harm.

In USA, FEMA (Federal Emergency Management Agency) uses GIS to create flood maps that tell the National Flood Insurance Program (NFIP). These maps are used by local governments to manual land-use making plans, infrastructure improvement, and disaster preparedness efforts. During Hurricane Sandy in 2012, FEMA's flood maps were instrumental in guiding evacuation efforts and protective crucial infrastructure alongside the East Coast (Xian et al., 2015).

Challenges and Opportunities for Implementation in Nepal

Investment in Infrastructure

Implementing Early Warning Systems and GIS-based hazard mapping in Nepal will require huge funding in infrastructure. Establishing a network of IoT sensors, satellite TV for pc tracking systems, and data processing centers is critical for amassing and reading real-time records. However, the cost of such technologies has been decreasing in recent years, making them more accessible to developing countries like Nepal. Moreover, the advantages of stopping disaster-related fatalities and damage to essential infrastructure far outweigh the initial funding.

The government of Nepal, alongside global companions, will want to allocate assets for the setup of sensors, the improvement of satellite TV for pc tracking skills, and the introduction of centralized statistics processing centers. Funding can be obtained through international improvement organizations, disaster hazard discount programs, and public-private partnerships.

Capacity Building

Nepal will want to construct technical expertise to operate and preserve EWS and GIS-primarily based systems efficaciously. This will contain schooling nearby engineers, authority's officials, and disaster management personnel on how to use the generation, interpret records, and reply to disaster warnings. Capacity-constructing efforts have to additionally encompass schooling for nearby

communities, especially the ones living in disaster-prone regions, on how to reply to warnings and take precautionary measures.

International partnerships can play a key function in imparting the important technical information and education applications. Countries consisting of Japan, Switzerland, and the USA, which have considerable enjoy in catastrophe danger management, can offer treasured insights and training to Nepali authorities.

Collaboration with International Partners

Nepal can benefit from collaborations with worldwide institutions and countries experienced in disaster danger control. Such partnerships can facilitate the generation of data, information sharing, and provide financial and technical guide. For example, Nepal ought to collaborate with worldwide organizations which includes the United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR) and the World Bank, each of them have disaster threat reduction programs.

In addition, Nepal should form bilateral partnerships with international locations that have efficaciously implemented EWS and GIS-primarily based systems. For example, Japan, with its advanced catastrophe monitoring structures, may want to provide technical help and proportion great practices with Nepal. Similarly, Switzerland and America could provide information in landslide and flood hazard mapping, respectively.

Public Awareness Campaigns

For Early Warning Systems to be powerful, the public have to be aware of how the structures work and a way to reply to catastrophe warnings. Public recognition campaigns are essential for teaching citizens about the generation and inspiring them to take suitable motion when warnings are issued. These campaigns must focus on highway customers, particularly at some point of the monsoon season, whilst the danger of floods and landslides is maximum.

Public consciousness campaigns should include informational workshops, educational materials distributed at key transportation hubs, and social media campaigns. By elevating consciousness approximately, the dangers and the steps that can be taken to mitigate them, these campaigns will make certain that EWS gain their lifestyles-saving capacity.

Conclusion

Nepal's vulnerability to natural disaster, specially floods and landslides, necessitates a proactive technique to disaster preparedness, especially along important dual carriageway corridors. The integration of Early Warning Systems

(EWS) and Geographic Information Systems (GIS) offers a comprehensive solution for mitigating the dangers associated with those risks. EWS provide actual-time statistics and well-timed warnings that allow government and the public to take preventive moves, at the same time as GIS-based hazard mapping enables the visualization and evaluation of excessive-hazard areas, guiding disaster preparedness and mitigation efforts.

Drawing on the experiences of advanced nations which includes Japan, Switzerland, and the USA, Nepal can enforce EWS and GIS structures to protect its highways and reduce the effect of natural disasters. However, successful implementation will require funding in infrastructure, capability-constructing efforts, collaboration with worldwide companions, and public cognizance campaigns. By adopting these technologies, Nepal can enhance the resilience of its highways and guard the lives of its residents at the face of natural calamities.

References

- Alam, M. J. B., Manzano, L. S., Debnath, R., & Ahmed, A. A. (2024). Monitoring Slope Movement and Soil Hydrologic Behavior Using IoT and AI Technologies: A Systematic Review. *Hydrology*, 11(8), 111.
- Bean, H., Grevstad, N., Meyer, A., & Koutsoukos, A. (2022). Exploring whether wireless emergency alerts can help impede the spread of Covid-19. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 30(2), 185–203. <https://doi.org/10.1111/1468-5973.12376>
- Carrara, A., Cardinali, M., Detti, R., Guzzetti, F., Pasqui, V., & Reichenbach, P. (1991). GIS techniques and statistical models in evaluating landslide hazard. *Earth Surface Processes and Landforms*, 16(5), 427–445. <https://doi.org/10.1002/esp.3290160505>
- Cools, J., Innocenti, D., & O'Brien, S. (2016). Lessons from flood early warning systems. *Environmental Science & Policy*, 58, 117–122.
- Festa, D., Bonano, M., Casagli, N., Confuorto, P., De Luca, C., Del Soldato, M., Lanari, R., Lu, P., Manunta, M., & Manzo, M. (2022). Nation-wide mapping and classification of ground deformation phenomena through the spatial clustering of P-SBAS InSAR measurements: Italy case study. *ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing*, 189, 1–22.
- Grineski, S. E., Flores, A. B., Collins, T. W., & Chakraborty, J. (2020). Hurricane Harvey and Greater Houston households: Comparing pre-event preparedness with post-event health effects, event exposures, and recovery. *Disasters*, 44(2), 408–432. <https://doi.org/10.1111/disa.12368>

- Hoshiba, M., & Ozaki, T. (2014). Earthquake Early Warning and Tsunami Warning of the Japan Meteorological Agency, and Their Performance in the 2011 off the Pacific Coast of Tohoku Earthquake. In F. Wenzel & J. Zschau (Eds.), *Early Warning for Geological Disasters* (pp. 1–28). Springer Berlin Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-12233-0_1
- Huabin, W., Gangjun, L., Weiya, X., & Gonghui, W. (2005). GIS-based landslide hazard assessment: An overview. *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, 29(4), 548–567. <https://doi.org/10.1191/0309133305pp462ra>
- Jong, P., & Brink, M. V. D. (2017). Between tradition and innovation: Developing Flood Risk Management Plans in the Netherlands. *Journal of Flood Risk Management*, 10(2), 155–163. <https://doi.org/10.1111/jfr3.12070>
- Munawar, H. S., Hammad, A. W., & Waller, S. T. (2022). Remote sensing methods for flood prediction: A review. *Sensors*, 22(3), 960.
- Reeves, M. C., Stavros, E. N., Glenn, N. F., Hudak, A., Peterson, B., Armstrong, A., Hinkley, E., Hoy, E., & Atkins, J. W. (2023). 2019 Forest Service–NASA Joint Applications Workshop: Satellite Data to Support Natural Resource Management: A Framework for Aligning NASA Products with Land Management Agency Needs. *UMBC Faculty Collection*. https://mdsoar.org/bitstream/handle/11603/30389/rmrs_gtr436.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Sofia, H., Anas, E., & Faiz, O. (2020). Mobile mapping, machine learning and digital twin for road infrastructure monitoring and maintenance: Case study of Mohammed VI Bridge in Morocco. *2020 IEEE International Conference of Moroccan Geomatics (Morgeo)*, 1–6. <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/9121882/>
- Takabatake, T., Mäll, M., Esteban, M., Nakamura, R., Kyaw, T. O., Ishii, H., Valdez, J. J., Nishida, Y., Noya, F., & Shibayama, T. (2018). Field survey of 2018 Typhoon Jebi in Japan: Lessons for disaster risk management. *Geosciences*, 8(11), 412.
- Torbaghan, M. E., Sasidharan, M., Reardon, L., & Muchanga-Hvelplund, L. C. (2022). Understanding the potential of emerging digital technologies for improving road safety. *Accident Analysis & Prevention*, 166, 106543.

विकास VIKAS

A Journal of Development

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

फोन : ०१-४२११०३२/४२१११३३

फ्याक्स : ०१-४२११७००

इमेल : vikas@npc.gov.np

वेबसाइट : www.npc.gov.np